

KAMAL ABDULLA

*Essələr,
müsahibələr*

IV cild

Bakı – 2025

**Redaktor və tərtib edən:
Nəriman Əbdülrəhmanlı**

**Rəssam:
İlham Elxanoğlu**

Kamal Abdulla. Esselər, müsahibələr. IV cild

– Bakı: Sim-Sim, – 2025. – 296 s.

Kitabda görkəmli alim və yazıçı, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın müsahibə, söhbət və dialoqlarında sözə çevirdiyi düşüncələrindən seçmələr toplanmışdır. Dövlət və cəmiyyət, multikulturalizm və tolerantlıq, dil və mifologiya, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, ədəbiyyat, yazı, insan, yaddaş, həyat kimi müxtəlif mövzularda söylənmiş bu fikirlər onun şəxsiyyət və yaradıcı insan kimi portret cizgilərini tamamlamağa yardım göstərir.

İnanırıq ki, toplu Kamal Abdullanın oxucuları üçün əsl hikmət mənbəyi olacaq.

ISBN: 978-9952-28-780-6

© Kamal Abdulla, 2025

TƏRTİBÇİDƏN

Əsrlərin dərinliklərindən günümüzə hikmət-lə süslənmiş müdrik mətnlər gəlib çatıb...

Şərq mütəfəkkirlərinin dövlət və cəmiyyət, həyat və ölüm, zaman və məkan, sevgi və nifrət, insanın əxlaqi fəzilətləri haqqında son dərəcə yığcam şəkildə ifadə olunmuş düşüncələri bitib-tükən-məz hikmət xəzinəsi kimi bəşər övladının yoluna işıq salıb.

Apoloji qədim hind eposu “Kəlilə və Dimnə”, Sədi Şirazinin “Gülüstən” və “Bustan”, Fəridəddin Əttarın “Əsrar-namə”, Nizamülmülükün “Siyasət-namə”, Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri”... kimi ölməz əsərləri bu gün də dəyərini qoruyub saxlayır.

Görkəmli alim və ədib, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın 2024-cü ildə işıq üzü görən

“Seçmələr seçməsi – qranulalar” düşüncə toplusunda onilliklər ərzində yazdığı əsərlərin ən dəyərlı hissələri yeni kitabda bir araya gətirilərək cövhər kimi təqdim edildi və böyük maraqla qarşılandı, az sonra Almaniyada nəşr olundu.

Son 30 ildəki çoxsaylı müsahibələrinə, söhbətlərinə və dialoqlarına qızıl külçələri kimi səpələnmiş düşüncələrindən ibarət bu sərbəst seçmələr isə ədibin dövlət və cəmiyyət, multikulturalizm və tolerantlıq, dil və mifologiya, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, ədəbiyyat və yazı, insan və insan xisləti, yaddaş, həmçinin, özü və əsərləri ilə mövqeyinə aydınlıq gətirir, həyatının və yaradıcılığının başlıca, illərlə formalaşmış prinsiplərini ortaya çıxarır.

Bu seçmələr həm də bir növ oxucuların yaddaşında qranulaları, onların vasitəsi ilə müəllifin – yetkin və müdrik düşüncə adamının, genişmiqyaslı yaradıcı şəxsiyyətin, bənzərsiz – pedaqoqun, nəhayət, özünəxas yaşam və yaradıcılıq kredosu olan insanın artıq bəşəriyyətin mənəvi xəzinəsinə daxil olmuş əsərlərindən boy verən portret cizgilərini tamamlayır.

Şübhə etmirik ki, bu sərbəst seçmələr də Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir ədəbi janrın carçısı olan “Seçmələrin seçməsi – qranulalar” toplusu kimi yaddaşlarda Kamal Abdulla təfəkkürünün ən gözəl incilərini yaşadacaq, oxucular üçün bir çox yeni suallar doğuracaq və onları fəlsəfi düşüncələrə, mənəvi axtarışlara, müəlliflə dialoqa sövq edəcək.

DÖVLƏT VƏ
CƏMİYYƏT
HAQQINDA

***

Mənim aləmində ən qiymətli varlıq Torpaq-
dır, Vətəndir, Millətdir. Sevdiklərimdir.

***

Heydər Əliyevin başlıca cazibə qüvvəsi xal-
qına, dövlətinə, görkəmli şəxsiyyətlərimizə diqqə-
tində, sədaqətində, yenilməz iradəsində idi... Mən
həmişə bu fikirdə olmuşam ki, Ulu Öndərlə beşcə
dəqiqə söhbət edəndən sonra bu insana vurulma-
maq mümkün deyildi. Bunu da öz təcrübəmdə gör-
müşəm. Vaxtilə Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun
sədri vəzifəsində çalışırdım. Həmin vaxt Naxçıvan
Mədəniyyət Fondu sədrinin növbəti seçimiylə bağlı
tədbir keçirilən zaman ilk dəfə Ulu Öndərlə şəxsən
tanış oldum. O zaman Heydər Əliyev Naxçıvan Ali
Sovetinin sədri idi. Müşavirədən sonra Ulu Öndər
məni və akademik Ramiz Rzayevi öz yanına, iş ota-
ğına dəvət etdi. Görüş zamanı bir xeyli Naxçıvanla,
Naxçıvanın düşdüyü vəziyyətlə bağlı, Ermənistanın
təcavüzkar siyasətilə bağlı olan fikirlərini bizimlə
bölüşdü. Bir daha əmin oldum ki, bu dahi insan ən
yüksək vəzifələrdə çalışıb yenidən vətənə dönən-

dən sonra da əfsanəvi yunan qəhrəmanı Antey kimi öz xalqından, torpağından güc alır.

***

*A*zərbaycanın dövlət müstəqilliyi Heydər Əliyevin bütün ideyalarının tacı idi. Sonrakı illərdə, Azərbaycan dövlətinə başçılıq etdiyi ilk günlərdən başlayaraq müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsi onun gündəlik fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Xarici qonaqlarla, dövlət başçıları, dünyanın siyasi güc rəhbərləri ilə görüşlərinin və söhbətlərinin mərkəzində bu ideya dayanırdı. Əlindəki çubuqla xəritədə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan coğrafiyasındakı tutduğu tarixi yeri aparıcı dövlətlərin rəhbərlərinə şərh edəndə də Heydər Əliyev bu müstəqilliyimizin qorunması ideyasını daha da dərinləşdirirdi. Onlara az qala coğrafiya dərsi verirdi və bu liderlərin bölgə ilə bağlı məlumatlılıqlarının yerini öz bilgisi ilə doldurmağa çalışırdı. Və buna da müvəffəq olurdu. Deyim ki, bu gün dünya liderlərinin Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ həqiqətlərini qəbul etmələrinin özülündə Heydər Əliyevin verdiyi o bilgiler dayanır. Bu, Ulu Öndərin titanik zəhməti hesabına başa gəlmişdir deyə bilərik.

***

Ulu Öndərin həтта hiss olunmayan, görünməyən nöqtələrdən belə böyük siyasətə axıtdığı, nəql etdiyi bu enerji bu gün də yaşayır və dövlətimizin başçısı İlham Əliyev Ulu Öndərin o şəxsi məziyyətlərinə, keyfiyyətlərinə öz uğurlu əlavələrini edir. Nəticədə, mən İlham Əliyevi dünyada ikili standartlardan kənarda dayana bilən yeganə Prezident kimi tanıyıram. Bu, onu göstərir ki, Ulu Öndərin Azərbaycanla bağlı, xalqların bir-birilə bağlı həqiqətləri bu gün də yaşayır, Azərbaycan öz multikultural mövqeyini uğurla davam etdirir.

***

Dastanlaşma bizim qərarımızdan asılı deyil. Bu, xalqın niyyətindən və arzusundan asılı olur. Dastanın müəllifi olur. Bu dastanı Ali Baş Komandan yazdı, bu dastanı əsgər və zabitlərimiz yazdılar. Onu yaşatmaq millətin boynuna düşür. Onun ayrı-ayrı hissələrini dərin təhlilə çəkmək, hisslərin mübarizəsini anlamaq, təhlil etmək – bu artıq yazarların, bəstəkarların, rəssamların, teatr və kino xadimlərinin işidir. İlk nümunələr görünməkdədir.

Müharibə, savaş, mənim fikrimcə, ümumiyyətlə, ədəbiyyatın inkişafına güclü təkan verir. Yada salsaq görərik ki, Troya müharibəsindən üzü bu günə qədər dünya ədəbiyyatının ən görkəmli əsərləri ya müharibələrin təsiri ilə yazılıb, ya da müharibələri mükəmməl şəkildə təsvir edib.

Əslində, müharibə insan xarakterinin ən gözəlinməz yerdən sınmasını, özünü biruzə verməsini göstərməsi üçün şərait yaradır. Yeknəsəqlik bədi ədəbiyyatın Oblomov məqamıdır. Onun dinamik, enerjili, daşib-kükrəyən, hər an dəyişən, yeni çalılarla zənginləşən, nəinki öz meydanında, hətta özündən kənarda talelərlə fırtına kimi oynayan, çox zaman müəllifini belə heyran və heyrətdə qoyan ideal məqamı müharibə məqamıdır.

Bizim müharibəmizin təbəddülatları hələ qabaqdadır. Görəcəyik. Psixoloji, sosial, şəxsi fəsadlar nə dərəcədə şüurlarda özünə yer tutur?! Bir daha təkrar edirəm. Bayrağı aparıb Vətən torpağında ucaldınlarla Bayrağa bürünüb küçələrdə bar-bar bağırınlar bir-birini anlaya biləcəklərimi?! Ən əsası bir-birini tamamlaya biləcəklərimi?! Biz bütövlükdə qaliblik mədəniyyətini ləyaqətlə yaşaya biləcəyikmi?!

Əslində, müharibə sənətə təsir etməməlidir. Sənət öz gücü ilə müharibələrə və onlardan sonrakı proseslərə təsir etməlidir.

***

Zəfər Azərbaycan yazıçısının yaradıcılığına, yeni yazılacaq əsərlərin ruhuna, hökmən təsir edəcək. Amma zamana ehtiyac var. Gərəkdir ki, üstündən bir müddət ötsün. Əskərin keçdiyi yerlərdən gərəkdir yazıçı da keçsin. Ən əsas məsələ qalib ölkə qürurunu və məsuliyyətini yaşatmaqdır. Qalib mədəniyyətini göstərməkdir. Düşməni mütəmadi alçaltmaqla bunu etmək olmaz. Sən ondan üstünlüyünü mədəniyyət üstünlüyü, intellekt üstünlüyü, elm, tərbiyə üstünlüyü ilə nümayiş etdirə bilərsən. Yazıçıların burada rolu böyükdür. Postmüharibə dövrünün fəsadları hamı üçün eynidir. Əskərimiz qalib əskərdir, amma onun da müharibədən sonra spesifik psixoloji, mənəvi sarsıntıları ola bilər. Unutmaq olmaz ki, onun gözü qarşısında əskər dostu şəhid olub. O, ilk olaraq vətən torpağında darmadağın olmuş məkanları, düşmən vəhşiliklərini görüb. Bu yaşananlar dinclik dövründə müxtəlif fəsadlar şəklində üzə çıxı bilər. Cəmiyyət bu fəsad-

ları öz qayğısı ilə, nəvazişi ilə sağaltmalıdır. Yazıçı da bu münasibətlə öz sözünü deməlidir. Nəvaziş. Mərhəmət. Qayğı. Cəmiyyətə ötürələn mesajlar bu üç nəhəng körpü üzərindən keçirilməlidir.

***

Mən zəfəri əvvəlcədən hiss edirdim. Müharibədən əvvəl yazılmış bir hekayəm həтта zəfərdən sonrakı vaxtı təsvir edir. Qəribə bir arxayınçılıq var idi. Əslində, bu arxayınçılıq yox, bu, inam idi. Prezidentimizin çıxışları bu inamın mənbəyi idi. Müharibənin bütün istiqamətlərində olan kimi ideoloji, sosial məsələləri də yüksək səviyyədə həll edilmişdi.

***

Müharibə müharibədir. Burada qan da var, qada da. Əlbəttə, biz istərdik ki, hər şey sülh yolu ilə həll olsun, amma görünür, bu, mümkün deyil. Məni narahat edən müharibədən sonrakı durumdur. Psixoloji və sosial durum. “Bayrağı əlində uca tutub vətən torpağına aparıb sancanlarla bayrağa bürünüb maşınlarda signal verə-verə bağiranlar

arasındakı fərqlilik ziddiyətə gətirə bilərmimi?” sualı. Yanında ölən, bəzən parça-parça olan əskərləri, zabitləri unutmayanlar, əsir düşən və ya əsir düşməmək üçün özünə qıyanlardan xəbəri olan səngər dostları, müharibədə olub bu barədə ağız dolusu danışanlar və bu barədə susanlar içindən keçib gəldikləri bu müharibənin əks-sədasını müharibədən sonrakı dövrə gətirəcəklərimi? Biz bütövlükdə qalib xalq olma mədəniyyətini dünyaya nümayiş etdirə biləcəyikmi? Bu bizdən ancaq sevinməyi, qışqıraraq bağırmağı yox, həm də təmkin, alicənablıq və məsuliyyət tələb edir. Məni bu məsələlər ciddi şəkildə düşündürür.

***

“Böyüklük” və “kiçiklik” nisbi anlayışlardır.

Mən düşünürəm ki, ədəbiyyat minik vasitəsi deyil ki, millət onun içində, ya da belində harasa getsin, kiməsə özünü tanıtsın. Millət nəcib, gözəl əməlləriylə yadda qalır. Millət başqalarına isti, mehriban münasibətinə görə hörmət qazanır. Bunların heç birini o, bilərəkdən etmir. Bunlar onun qanındadır. Məni indi daha çox bizim Vətən müharibəsindən sonrakı postmüharibə dövrü düşündürür. Biz qalib

olmaq mədəniyyətini yaşada biləcəyikmi?! Dünənki düşməyə, bizi bəyənməyənlərə, düşmənimizin dostlarına öz qalib, öz müzəffər mahiyyətimizi ləyaqətlə təqdim edə biləcəyikmi?! Bundan çox şey asılıdır. Biz artıq bu mahiyyətlə yaşamağa başlamalıyıq. Özümüzü ləyaqətlə təqdim etsək, deməli, bizim bu qələbəyə mənəvi haqqımız var idi. Bu məsələlərin izlənilməsi, məncə, siz deyən kimi məhz ədəbiyyat vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

***

Bizim dörd ətrafımız miflərdən ibarətdir. Biz miflərin buxovunda və əhatəsindəyik. Hər şey mifdir. Yəni biz miflərlə öz milli mentalitetimizi müəyyənləşdiririk, onlardan istifadə edirik. Mif nədir, nağıldır da, yəni biz nağıla inanırıq. *“Qəhrəman Azərbaycan xalqı”* ifadəsi artıq mifdir. Heç qəhrəman ingilis xalqı ifadəsi eşitmisən? Və yaxud qəhrəman rus xalqı. Məsələn, onlar nəyə başqa şey deyirlər. Heç bir dəfə eşitmisən ki, ingilis deyir mən Robin Qudun nəvəsiyəm. Robin Qud, təxminən, Koroğlu kimi, adamdır da. Amma biz Koroğlunun nəvələriyik. Mifdir bu. Həmin mifi bu gün müasirləşdiririk. Nəyə görə, başım çıxmır.

***

*A*zərbaycanlılar sevgi məsələsində çox həssasdırlar.

Biz miflərə inanan, miflərin əhatəsində qalıb çabalayan, miflərin beynimizə girdiyi zaman heç bir hərəkət etməyə qadir olmayan bir xalqıq. Birinci mif – Koroğlu mifidir. Kimdir Koroğlu? Koroğlu dövlətçiliyə qarşı mübarizə aparan asi olub. Mən ikinci millət tanımıram ki, Koroğlu kimi qəhrəmanı ilə öyünsün; onu özünə baba eləsin. Təxminən, buna uyğun, ingilislərdə Robin Qud var. Bir ingilis tanıyırsınız mı desin ki, mən Robin Qudun nəvəsiyəm?! Bir rus Stepan Razini baba sayırmı?! Şəxsən mən Məşədi Abdullanın və Hacı Əhmədin nəvəsiyəm, Koroğlunun yox.

***

*M*üasir azərbaycanlıyı irəli getməyə qoymayan nədir? Bir tərəfdən deyirik ki, Koroğlunun nəvəsiyik, digər tərəfdən xanlıqlardan, dövlətçiliyimizdən danışırıq. Koroğlu dövlətçiliyə qarşı çıxan bir asidir. Asi. İndi xanı yaxşıdır, pisdir mən onu demirəm. Koroğlu üsyankardır. Dövlətçiliyin təməlini dağıdan bir adamdır. Bir tərəfdən Babəkin nəvələyik, bir tərəfdən islam dinini bayraq edib

gəzən adamlarıq. Bu ikilikləri nə təhər bir yerə sığışdırmaq mümkündür? Bax, həmin ikiliklər bizdən xəbərsiz beynimizdə mübarizə aparır. O mübarizədən bizim xəbərimiz yoxdur. Bunu, yəqin, psixoloqlar bilər, olur belə şeylər, yoxsa olmur. Amma o, bizə irəli getməyə imkan vermir...

***

Xalq da bütövlükdə mazoxistdir. Bizim şeirimizdə sual ən çox nə şəkildə qoyulur? *“Yadımdamı?”* Bu *“yadımdamı?”* sözü üzünü keçmişə döndərməkdir. Bu elə bütün rekordları vurur. Biri demir ki, gedək görək nə olacaq? Hər şeyin əsasında *“yadımdamı?”* ideyası durur.

Mən də bu gözəl xalqın gözəl nümayəndələrindən biriyəm. Onsuz nə təhər ola bilərəm?! Mən də mazoxistəm. Amma mənim başqalarından fərqi ondadır ki, o keçmişdən, o *“yadımdamı?”* əxlaqından çırpınıb çıxmaq istəyirəm. Yəni, həm onu saxlamaq, həm də irəli baxmaq istəyirəm.

***

Milli proseslər ayrı-ayrı şəxslərin çiyində getməməlidir. Millət bunu bütövlükdə dərk edib öz

çiyinlərində aparmalıdır. Bu gün kiminsə ürəkdən gülməsi mənə qərribə gəlir. Gülmək olar, çünki həyat davam edir. Amma bu gülüşün özündə də bir hüzn olmalıdır. Hüzn­süz gülüşü arsızlıq kimi qiymətləndirirəm.

***

Ziyalı qarşısında duran problemlər formaca dəyişsə də, mahiyyət­cə dəyişmir. Yəni ki, eyni problemlərlə ziyalı dünən də üz-üzə qalıb, indi də. Bu mənada ziyalı ətrafında baş verən hadisələrə münasibətində həmişə dəyişməz olmalıdır. Mənə elə gəlir ki, bizim ən böyük bəlamız odur ki, həmişə problemlə qarşılaşdıqdan sonra deyirik ki, bu problemimiz var. Bizim qarşımızda həmişə problemlər olub, ancaq biz onları görməmişik. Bu da ziyalılığın bir nöqsanıdır ki, məhz bu gün problemlərlə üzləşdiyini hiss edib problemlərdən danışmağa çalışır.

***

Biz beynimizdəki boş xülyaları və iddiaları çıxarmalıyıq. Biz kəmiyyət­cə, artımca, miqyasca böyük xalq deyilik, böyük xalq olmağımızı biz özü-

müz uydurmuşuq və böyük xalqların addımını atmaq istəyirik. Sayca, ərazicə böyük dövlətləri olan xalqların böyük addımları olur. Bizim xalqın isə özünə uyğun addımı olmalıdır. İddiamızla, istəyimizlə bacaracağımızı birləşdirmək zamanıdır.

***

Dünyanın mənəvi potensialı da biz düşündüyümüzə qat-qat böyükdür.

Biz nəyə görə öz mənəvi potensialımıza ən böyük, öz dilimizə ən qədim dil, öz mədəniyyətimizə ən gözəl mədəniyyət, öz musiqimizə ən gözəl musiqi, yeməyimizə ən gözəl yemək deyirik – bu, mənə aydın deyil.

***

Mən dünya mədəniyyətini, ədəbiyyatını, tarixini az-çox bilən bir adamam. O kontekstdən baxmağa çalışıram Azərbaycana. Mən Azərbaycana Bakı, kənd kontekstindən baxmağa çalışmıram. Yalnız dünya kontekstindən baxanda Azərbaycanın əsl yeri müəyyənləşə bilər.

***

Müharibəyə həmişə hazır olmalıyıq. Bizim qarşımızda erməni təhlükəsi olmadıqda belə, hər cür təhlükələrə, gözlənilməzliklərə hər an hazır olmalıyıq. Artıq bizim üçün “*öz əlimiz – öz başımız*” prinsipi ilə yaşamaq vaxtı gəlib çatıb.

***

Fikrimcə, bizim ən böyük qüsurlarımız bir millət kimi ondan ibarətdir ki, daxilimizdə özümüz-dən xəbərsiz ikili qarşıdurmalar bir-biriylə mübarizə aparır. İki əks qüvvə: o qüvvənin biri Babək, biri müsəlmançılıqdır. Biz bilmirik: müsəlmanıq, ya Babək tərəfdarıyıq? Babək Azərbaycanda müsəlmançılığı yayan xilafətin ordusuna qarşı döyüşürdü. Müsəlman dini özü ilə böyük mədəniyyət gətirirdi. Quran ərəb dilində nazil olub. Deməli, Allah bu dini, bu dili seçib. Babək isə bu dinə qarşı idi. “*Qılınc müsəlmanıyıq*” ifadəsinin yaranma səbəbinin arxasından ərəb qoşunlarından əvvəl Babəkin döyüş dəstələri boylanır.

Əkslikdir, deyilmi? Və yaxud götürək “Şah İsmayıl Xətayi və türkçülük” ikili qarşıdurmasını.

Koroğlu və dövlətçilik. Əksliklər çoxdur. Bir tərəfdən Cavid, bir tərəfdən də Sabiri sevirik. Bunlar bir-biriylə barışmayan estetikalardır. Azərbaycanlı təhtəl-şüurundakı bu cür əksliklər onu irəli addım atmağa qoymur, buxovlayır, qalırsan çabalaya-çalalaya və bilmirsən, hansı tərəfə addım atasan.

***

Bu fikirdə qalıram ki, praktiki olaraq peşəkar tənqidçi yoxdur və ya o yox olub getməlidir. Peşəkar tənqidçi – bu, absurddur. Yəni tutaq ki, mən həm yazıçıyam, həm də bir əsəri oxuyaraq fikrimi deyirəm, mən axı bununla dönüb tənqidçi olmuram. Bunun yanında hələ bir xüsusi tənqidçinin olmasına ehtiyac yoxdur.

***

Yazıçıların əksəriyyəti öz əsərlərində nifrət etdiklərinə həyatda məhəbbət bəsləyirlər, çünki öz uydurmalarının içində yaşayırlar. O nifrət etdikləri nemətdən qopub gedib bir kənddə məskunlaşa bilmirlər. Torpaq hər yerdə torpaqdır. Şəhərdəki asfaltın altındakı torpağı hiss etməyən adam kənd-

də ayağını torpağa basanda elə bilməsin ki, onu duyur. Əslində, o, torpağı özü üçün uydurur.

***

Dünya kontekstində tanınmaq istəyiriksə, özümüzdən başlamalıyıq. Yəni, adamlar adicə yol gedərkən bir-birinə gülümsəməyi bacarırlarsa, bu özü artıq çox işlərin başlanğıcı ola bilər. Bir az geniş baxmağı öyrənməliyik. Sadəcə, özünə hörmətdən gəlir hər şey. Biz kor-koranə özümüzü hər cəhətdən qədim xalq hesab etməməliyik.

***

Şəxsi daxili azadlığa gedən yol cəmiyyətin azadlığından başlayır. Əksinə ola bilməz, adi hesabdakı kimi bütün şəxsiyyətlərin azadlığı cəmiyyətin azadlığı deməkdir. Əslində bu hal üçün doğru deyil, cəmiyyət üçün gərəkdir ki, bütöv azadlıq havası yaransın. Şəxsiyyət də ordan nəfəs ala bilsin.

***

Demokratiyanın öz prinsipləri olur. Bu prinsipləri bizim tənbelləşmiş və hər bir şeyin hazırlarına

nazir beynimizə yeritmək asan olmayacaq. Ona görə də əsl demokratiyaya gedən yolda onun gücünü məqsədəuyğun işlətməzdən əvvəl vacib olan bir məsələni unutduq. O da cəmiyyəti həmin yoldan salması üçün müəyyən vasitələrədən dövlətin istifadə etmək hüququdur. Daha doğrusu, gücün bir fenomen kimi zühur eləməsidir. Özü də gücün bu demokratiyaya yolunda bir hansı biçimdə deyil, yalnız gözəl, demokratik bir biçimdə üzə çıxmasıdır. Yəni ümumiləşdirsək demokratiya yoluna düşməzdən əvvəl bu yola düşmək xətrinə demokratiyanın gücü əldə bayraq edildisə, indi bu yola düzələndən sonra gücün demokratiyası *(ən yaxşı halda!)* işə düşür və sənə, yəni cəmiyyət üzvünü asan olmayan bir yolla artıq istəsən də, istəməsən də aparır. Bəli, istəsən də, istəməsən də! Çünki nağıllarda olan kimi son qorxulu uçurumları keçdikcə arxada qoyduğun və guya ki, yol olan o şey uçulur, dağılır yox olur. İrəlidə isə yeni bir qorxulu uçurum və qolumdan tutan Güc!

***

Cəmiyyət üzvünün qəlbində həmişə çox zaman özündən xəbərsiz barışmazlıq ruhu yaşayır.

Şərait əlverişli olmayanda onu öz içində boğmağa çalışırsan, bəzən də heç nəyə baxmadan barışmazlığını bayraq eləyib iqtidarın qarşısına çıxırsan. İqtidar imkan verməlidir! Gərək ki, Volterdir, yazırdı: "Mən sizə nifrət edirəm, amma mən həyatımı və-rərəm ki, siz düşündüklərinizi sərbəst şəkildə deyə biləsiniz!" Budur gücün demokratiyasının əsas şərti!

***

Kifayət qədər özünəyətərli bir insan üçün *(mən də özümü belə insanlardan hesab edirəm)* harda olmağın heç bir mənası yoxdu. O, ölkəsinə, vətəninə həmişə sədaqətli olacaq, o, dövlətinə, Prezidentinə həmişə sədaqətli olacaq, bayrağına, himninə həmişə sədaqətli olacaq. İstər oturub evdə yazısını yazsın, istərsə də hansısa bir idarədə oturub işini görsün.

***

Hər halda hər hansı bir münasibəti "dövr", "son zamanlar" kimi ümumiləşdirmək doğru olmazdı. Münasibət, zövq və bədii formalaşmanın nəticəsidir – nəinki zümrədən-zümrəyə, hətta adamdan-adama fərqlənir.

***

Siyasət çox ciddi, bizim təsəvvür eləmədiyimiz dərəcədə professional hazırlıq tələb edən xüsusi fəaliyyət növüdür. Bu, çoxlarına asan gələn bir iş deyil. Və buna məcbur olunmaq necə olur – mən bilmirəm...

***

Biz çox zaman unuduruq ki, başımıza gələnlər ictimai, siyasi, ölkədaxili, ölkəxarici hadisələrin fonunda cərəyan edir. Yüz dəfə deyiləni bir də yada salaq – biz keçid dövründəyik. Onu əlavə edək ki, keçid dövrü nəsillərin həyatı boyu davam edə bilər. Qədim çinlilər bir-birinə küfr edəndə deyərmişlər: Səni görüm keçid dövründə yaşayasan. Bəzilərinə elə gəlir ki, keçid dövrü 5-10 il olur və qurtarır. Belə deyil axı. Keçid epoxasının dəyişikliyi ən əvvəl şüurları əhatə etməlidir. Sosialist düşüncəsindən keçib, sərbəst cəmiyyətin üzvü olmaq asan məsələdir?

***

Bizim cəmiyyətimiz yavaş-yavaş, sezilməyən, amma dinamikada olan addımlarla inkişafa

doğru gedir. Bəzən kimsə tələsir, tez getsin, kimsə gecikir... Mən bunu hiss edirəm. İnkişafı əmrlə-filanla sürətləndirmək mümkün deyil.

***

Babalarımızın mənəviyyatı təkcə “Bustan” və “Gülüstan”ı oxumaqla, “Kəlilə və Dimnə” “1001 gecə” nağıllarından *“uyumaqla”* formalaşa bilməzdi. Bəs əgər belə isəş bu isə belədir, bəs, o zaman hanı bizim hücrələrdə, ruhani yığıncaqlarında barışan və barışmaz fikirlərin toqquşmasının əks-sədası? Yox-dursa, Volteri yada salıb özümüzü uydurmalıyıq. Vardırsa, bunlarla uyuşub uyuşmadığı məsələləri üzə çıxarmalıyıq. Amma heç kim deyə bilməz ki, bu romandakı hadisələr ola bilməzdi ona görə ki – sadəcə ola bilməzdi, vəssəlam. Onların ola biləcəyini, bəlkə də paralel bir məkanda mövcudluğunu heç nə, heç bir işarə pozmur. Əksinə bir çox işarələr var ki, bu məqamların mövcudluğunu təsdiqləyir.

***

Hər hansı bir elm sahəsinin, o cümlədən, türkologiyanın yaşaması o demək deyil ki, burada

hökmən addımbaşı hansısa yeniliklər baş verməlidir. Elmin yaşadılması üçün onun kanonlarının, prinsiplərinin daim sağ qalması kifayətdir. Gələcəkdə elmin sərhədləri, mahiyyəti, prinsipləri yaşadılsarsa, bu onu göstərəcək ki, bu elm yaşayır. Yeniliklər isə zaman-zaman özünü göstərəcək, çünki onlar var olanların üzərindən yüksəlir.

***

*A*ğrımaq nə deməkdir? Ağrımaq təkcə fiziki baxımdan ağrımaq demək deyil. Bir hiss sənin yaxana yapışib səndən əl çəkmir, hara gedirsən səninlə gedir, harada olursan ol, səninlə olur, elə bil, içində bir səs səninlə ardı-arası kəsilməz söhbət eləməyə başlayır. Sənin bütün rahatlığını əlindən alır. Budur ağrı. Və daha dəhşətlisi odur ki, bəzən o səs səninlə olan bu söhbəti mübahisəyə çevirir. Və yavaş-yavaş səni nəyəsə inandırır. Məsələn, inandırır ki, bu dünyanın insanların hamısı bir-birinə bənzəyir, inandırır ki, bunların biri o birindən artıq deyil, hamısı Allahın yaratdığı məxluqlardır, sonralar həyat bunları dəyişib fərqli edirsə, birini məzlum, birini zalım ortaya çıxarırsa, bunların, bəlkə də, bu işdə “günahları” yoxdur. Ona görə də kimisə

ədəbi qəhrəman kimi, yaxud da bizim keçmişimizin parlaq siması kimi pyedestala oturdub, o birisinə arxa çevirmək düzgün deyil.

***

“Əsrarəngiz” olan idealdır, bütün “gözəlliklər” isə onun konkret təzahürüdür. Bu təzahür daimidir, əbədidir. Bəzən “gözəllik” özündə keçid anlarını, cizgiləri əks etdirir. Aleksandr Blok gözəl deyib: *“Gərəksiz cizgiləri silsən, görəcəksən ki, dünya necə gözəldir!”*

***

Kamal Abdulla bu gün daxilən azad olmaq istəyir ki, bu mümkün deyil. Kamal Abdulla müəyyən bir çərçivənin içindədir: cəmiyyətin, dövlətin, mədəniyyətin... Onun, belə deyək, hardasa əl-qolu bağlıdır. Jan-Jak Russonun bir çağırışı var – *təbiətə doğru!* Mədəniyyət insanı buxovlayır və insan təbiətə can atır. Təxminən, mədəniyyətdən təbiətə doğru – geri addımlamaq hər bir yaradıcı insanın qəlbində, beyində intuitiv olsa da, bir həsrət yaradır.

***

Belə bir deyimim var: *“Mağaradan çıxmış, alaçıqdan isə hələ də çoxumuz çıxma bilməyib”*. Provinsial təfəkkür daşıyıcılarına ünvanlanıb. Necə ki, vaxtilə Niççenin öncəgörümləri kimi dediyi *“Səhra böyüyür”* sözləri öz dərinində bütün və hər cür nadanlığı, yarımçıqlığı, savadsızlığı, qabiliyyətsizliyi və s. nəzərdə tuturdu, eləcə də *“mağara”* haqda demək olar – bizim tarixi vətənimiz haqda. Biz ilkin mədəni dəyərləri qəbul etdikdən sonra, yəni adam olduqdan sonra oradan çıxdıq. Bundan sonra alaçığa girdik və oradan artıq insan kimi çıxmalıydıq. Amma provinsiallıq bizim bəzimizi orada tutub hələ də saxlayır. Nəticədə, *“səhra böyüyür”*.

Bəzən düşünürəm ki, onları elə orda qoyub uzaqlara getmək daha doğru olardı. Amma gedəndən sonra da düşünəcəyəm ki, yox, gərək onları alaçıqdan çıxaraq və geri dönəcəyəm. İki yol arasında – belə deyək.

***

Cəmiyyəti komplekslərdən qurtarmağın üsullarını ortaya qoymaq lazımdır. Günah hissimizi eninə-uzununa araşdırma biləcəyimiz və bundan dərslər

çıxarmalı olduğumuz halda asanlıqla ona oxşaya-oxşaya düşünmək istəyənləri çaşdıran çatışmazlıq kompleksi bizi hələ də burulğan kimi öz içinə çəkir.

***

“Gizli Dədə Qorqud”da qeyd etmişəm ki, faciə hələ tənəzzül demək deyil. Digər tərəfdən, mən cəmiyyət deyəndə onu bir bütöv, bir tam, eyni ruha və eyni dünya duyumuna, eyni düşüncəyə malik insanlar toplusu kimi nəzərdə tutmuşam. Belə cəmiyyəti dil məkanında mürəkkəb sintaktik bütöv kimi müəyyənləşdirmək olar. Mürəkkəb sintaktik bütöv ayrı-ayrı cümlələrdən ibarət olduğu kimi, cəmiyyət də üzvlərdən, fərdlərdən ibarətdir. Deməli, analogiyanı davam etsək, ayrılıqda götürülmüş fərdi, mən dil səviyyəsində cümləyə uyğun sayıram. Əsərdə bu dəyərlər bir-birinə paralellər kimi götürülür. Və bu cür paralellik mahiyyətin tam mənada dərk olunmasına xeyli kömək edir. Fikrimcə, dil məsələlərini daha dərinədən dərk etmək cəmiyyətdə baş verən prosesləri yaxşı bilmək hesabına olur. Və yaxud bunu əksinə də təsəvvür etmək olar. Cəmiyyətdə gedən prosesləri yaxşı bilmək dildəki münasibətləri yaxşı bilməyə gətirir.

MULTIKULTURALIZM
VA TOLERANTLIQ
HAQQINDA

Yazıcılarımızın, şairlərimizin əsərlərində İsa peyğəmbərə, Musa peyğəmbərə, Süleyman peyğəmbərə, Məryam Anaya, eləcə də başqa dinin nümayəndələrinə son dərəcə yüksək tolerant münasibət bəslənilir. Onların həm adları, həm də gördüyü işlər təbliğ olunur. Bütün bu münasibət Azərbaycan cəmiyyətində bu günə qədər yaşayır. Bu, bir azərbaycanlı dünyagörüşünün, psixologiyasının və əxlaqının təzahürüdür. Nəhayət, Azərbaycanda əsrlərdir mövcud olan belə bir multikulturalizm dağ çayını Heydər Əliyev siyasi məcraya saldı. Azərbaycan Konstitusiyasında, onun verdiyi sərəncamlarda, fərmanlarda Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların dilinin, mədəniyyətinin, tarixinin öyrənilməsinin və inkişaf etdirilməsinin siyasi cəhətdən təsbiti öz əksini tapdı. Ulu Öndər məşhur bir sitatında vurğulayır: *“Azərbaycanda yaşayan xalqların gücü bütünlükdə Azərbaycanın gücüdür”*. Ulu Öndər Prezidentliyi dövründə bu xalqların dillərinin, mədəniyyətlərinin inkişafı üçün çox işlər həyata keçirib. Bu siyasi xətti öz fəaliyyətində əsas götürən cənab Prezident İlham Əliyev o ənənələri davam etdirməyi qarşısına məqsəd qoyub; Azərbaycan

multikulturalizminin gözəl ənənələrini dünyaya təqdim etmənin yollarını göstərir, eyni zamanda dünyadakı multikultural proseslərdən Azərbaycanda istifadə olunmasının şərtlərini önə sürür.

***

*A*zərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi ilkin dövrlərdə bir sıra qeyri-ənənəvi dini təriqətlər ideologiyalarını ölkəmizdə yaymağa cəhd göstərərək müəyyən sayda ölkə vətəndaşlarını öz sıralarına cəlb etməyə nail olmuşdu. Ulu öndər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra digər sahələrdə olduğu kimi, dini fəaliyyət sahəsində də qətiyyətli, ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. Tam əminliklə söyləyə bilərəm ki, o zaman həmin tədbirlər həyata keçirilməsəydi, biz bu gün ölkədə dini sahədə tam fərqli və namünasib bir mənzərənin şahidi olardıq.

***

*M*ultikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda ictimai-bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər

toplusu kimi, xüsusilə sovet ideologiyasının hökm-ranlıq etdiyi illərdə kifayət qədər sistemsiz və spontan mahiyyətə malik idi. Onun sanki bütün vacib özəllikləri mövcud idi. Tolerantlıq və mənəvi potensial, dini loyallıq və milli özünəməxsusluq, psixoloji səbat və bəşəri dəyərlərə açıqlıq Azərbaycan insanını multikultural bir rejimin içinə salmağa hazır idi. Bu və bu kimi xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncə müstəvisində həm tarixən, həm də bu gün kifayət qədər görümlü və təsiredicidir.

***

Бütün ölkələrdəki multikultural modellər bir-birinə oxşayır və onlar bir-birini sistemli şəkildə təmamlasa biz hansısa doğru sonuqlara gələ bilərik. Azərbaycan modeli onunla fərqlənir ki, o, minillər boyu bu məkanın müxtəliflik üzərində qurulan milli landşaftına uyğun olaraq formalaşmış və hər cür sınaqdan keçmişdir. Onu bu gün imtahanlar qarşısında olan Avropa ölkələrində də uğurla tətbiq etmək olar. Əsas məsələ *“öz və özgə”* qarşıdurmasından *“öz və başqası”* qarşıdurmasına ahəngdar keçiddir.

***

*P*rezident İlham Əliyevin ardıcıl olaraq multi-kulturalizmi Azərbaycan siyasətinin əsas xətlərindən biri kimi təqdim etməsi bir daha onun öz böyük sələfi ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursuna sədaqətinin göstəricisidir. Bu bəyanatın arxasında həm beynəlxalq aləmdə, həm də Azərbaycanda, həqiqətən, gərgin zəhmət sayəsində görülmüş real işlər durur. Azərbaycan multikulturalizminin tarixi və bu günü durur.

***

*M*ultikultural təhlükəsizliyini qoruya bilməyən ölkələrin bugünkü mənavi durumu göz qabağındadır. Bu ölkələrdə faşizm neofaşizm şəklində yenidən baş qaldırır, antisemitizm tüğyan edir, qatı millətçilik şovinizmə çevrilir. Təkmillətli olmağın fəsadları gizlində alışıaraq gələcəkdə gur yanğına dönəcəkləri vaxtı gözləyir. Bütün bunların fonunda isə belə cəmiyyətləri dözümlülük, ədalət, mərhəmət, hörmət, məhəbbət hissləri gözə görünmədən, bəzən də açıq şəkildə tərک edir. Həqiqətən də,

Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, *“dünyada multikulturalizmin alternativini yox imiş”...*

***

*A*zərbaycanda bu gün ancaq iqtisadi inkişafdan danışmaq artıq yetərli deyil. Müstəqillik dövrü Azərbaycan insanının mənəvi inkişafı göz önündədir və onun müxtəlif aspektləri təhlil edilə bilər. Ən ucqar kəndimizdə, ən müasir şəhərimizdə də dəyişən yalnız küçələr, parklar, binalar deyil. İnsanlarımız daxilən dəyişir. Onlar ictimai mənafeni, dövlətçilik və azərbaycançılıq prinsiplərini artıq daha çox önə çəkir, bəşəri ideyalara daha çox bağlılıq nümayiş etdirirlər. Ona görə də bu gün Azərbaycan fenomeni deyərkən iqtisadi inkişafı yanaşı, mənəvi inkişafı da görmək vacibdir. Bu gün bu ikisi bir-birini üzvi surətdə tamamlayır.

***

*P*rezident İlham Əliyevin ardıcıl olaraq multikulturalizmi Azərbaycan siyasətinin əsas xətlərindən biri kimi təqdim etməsi bir daha onun öz böyük sələfi ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kur-

suna sədaqətinin göstəricisidir. Bu bəyanatın arxasında həm beynəlxalq aləmdə, həm də Azərbaycanda, həqiqətən, gərgin zəhmət sayəsində görülmüş real işlər durur. Azərbaycan multikulturalizminin tarixi və bu günü durur.

***

*H*əç bir insan özünü vətəndaş cəmiyyətinədən təcrid olunmuş hiss etməməlidir. Qabaqcıl və geridə qalan arasındakı fərq sovet dövrünün şampları ilə deyil, yeni əxlaq tərzilə aradan qaldırılmalıdır.

***

*N*ə deməkdir dövlətçiliyə sədaqət? Əslində, bu ailəyə sədaqət deməkdir. Məscid bu ideyanı beynlərdə möhkəmlətməlidir. Əgər bir məscidə gəlib-gedən yeniyetmə *“Sən böyüyəndə kim olacaqsan?”* sualına *“Mən böyüyəndə Azərbaycan zabiti olacağam!”* cavabını verirsə, halal olsun bu məscidin axunduna və yaxud imamına, dini icmasına.

***

Dünya siyasətçiləri, ictimai, elmi xadimlər, mədəniyyət nümayəndələri çox zaman belə bir sualla müraciət edirlər ki, necə ola bilər, Azərbaycanda müxtəlif dinlərin nümayəndələri, ruhani başçıları bir-birinə qarşı bu cür səmimi və xeyirxah qardaşlıq münasibətilə yaşaya bilirlər?! Bunun səbəbini soruşurlar. Əlbəttə ki, bu fenomenin ciddi səbəbinin cavabını elmi araşdırmalar aparıb vermək də mümkündür. Amma, məncə, bunun səbəbini elmi araşdırma aparmadan da açmaq olar. Cavab budur: Prezident İlham Əliyevin şəxsiyyəti! Bəli, məhz Prezident İlham Əliyevin müxtəlif din xadimlərinə eyni səmimi münasibəti, eyni diqqət və qayğısı onların dövlətə və bir-birinə səmimi münasibətini formalaşdıran həm insani, həm də siyasi səbəbdir. Bunun isə əsasında Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi nümunəsi durur. Siyasi və insani vərislik bu şəkildə öz təntənəsini yaşayır.

***

Multikulturalizm xalqın tarixi, mədəniyyəti, psixologiyası, dünyagörüşü, dili, ədəbiyyatı, siyasi

baxışları, durumu, gələcək inkişaf istiqamətləri, hədəfləri, bəşəri dəyərlər sisteminə verdiyi töhfələr barədə ümumiləşdirici elmi təlimdir.

***

Biz yavaş-yavaş dünya kontekstinə daxil olmağa başlamışıq. Yadıma gəlir, sovet dövründə Yaponiyada səfərdəydim, Azərbaycan mədəniyyət günləri keçirilirdi. Geri qayıdanda jurnalistlər mənə çoxlu suallar verirdilər. Sual verdilər ki, biz onlardan nə qədər geri qalıırıq? Cavabım indiyə kimi yadımdadır: *“Biz onlardan qətiyyən geri qalmırıq, çünki biz başqa-başqa qalaktikalardayıq”*. Bu gün artıq həmin qalaktikalar birləşib və biz dünya kontekstinə daxil olmağa başlamışıq. Bu gün hansı universitetlə münasibətdə nəyin çatışıb-çatışmadığını saymaq olar, tələbə mübadiləsi var, tələbələr oradakı ab-havanı görürlər, duyurlar, onun aurasına düşürlər, o həyatı yaşayırlar.

***

Xalqımızın görkəmli ədəbi, elmi, siyasi xadimləri öz millətindən, öz dinindən olmayan dəyər-

lərə və insanlara həmişə yüksək tolerantlıq və yüksək səmimiyyətlə yanaşıblar. Bunun özü elə multikulturalizmin canını, mayasını təşkil edən xüsusiyyətdir. Amma siyasi cəhətdən multikulturalizm sistemli şəkildə məhz ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dövlətçiliyimizin ideoloji əsaslarından birinə çevrildi. Əvvəl də siyasi cəhətdən multikultural cəhdlər edilirdi. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə multikulturalizmlə bağlı bəzi qərarlar da qəbul edilmişdi. Amma bu, pərakəndə şəkildə idi.

***

Faktiki olaraq multikulturalizm müxtəliflik və müxtəlifliklərin münasibəti deməkdir. İki insan varsa, artıq burada multikultural situasiya var. İki dünyagörüşü varsa, multikultural situasiya mövcuddur. Ortalıqda bir tərcümə kitabı varsa, bu, artıq multikultural şəraitin bəhrəsidir. Biz başqa ölkələrdəki multikultural əhvalın iflasa uğramasının səbəblərini bilmək istəyiriksə, multikulturalizmin mahiyyətinə varmalıyıq. Mənim fikrimcə, müxtəliflik iki cür olur: ilkin müxtəliflik və sonrakı müxtəliflik. İlkin müxtəliflik əsrlərdən bəri müxtəlif xalqların, müxtəlif mədəniyyətlərin, müxtəlif əxlaqların

bir-birinin yanında olub bir-birinə yardım etməsinin üzərindən yüksəlir. Bu, Azərbaycan mühiti üçün son dərəcə anlayışlı bir situasiyadır. Biz bilirik ki, əsrlərdən bəri bu torpaqlarda müxtəlif mədəniyyət daşıyıcıları bir yerdə yaşayıblar. Buna görə də bu müxtəliflik onları bir-birindən ayırmağa gətirib çıxarmayıb. Münaqişələr olubsa da, bu münaqişələr həll də edilib. Bəlkə də daha kəskin qarşıdurmalar olub. Lakin hər şey bir vahidin, bir bütövün içərisində həll olunub. Anlaşılmazlıqlar tarixə qovuşub.

***

*A*zərbaycanda istər millətlərarası və dinlərarası münasibətlər, istərsə də multikultural dəyərlər sahəsində əsrlər boyu təşəkkül tapan ənənələr mövcuddur. Onları qorumaq və sistemləşdirmək, ardıcıl inkişafına müvəffəq olmaq çox əhəmiyyətlidir. Ölkəmizin multikultural təhlükəsizliyi kimi müəyyən etdiyimiz özünəməxsus unikal hadisə bunu tələb edir.

***

*S*abirabad rayonunun Suqovuşan kəndində Araz və Kür çayları bir-biri ilə qovuşur. Mən orada

çox maraqlı bir hadisə müşahidə etmişəm. Bu çaylar bir məcraya düşəndən sonra Arazın bir az qırmızımtıl suyu Kürün suyu ilə bir müddət yanaşı axır, hər biri öz rənginin içində. Sonra, əlbəttə ki, bunlar bir-birinə qarışırlar. Bax, həmin qarışmamaq məsələsini, çayların bir-birinin yanında getdiyi olduqca maraqlı təbiət hadisəsini cəmiyyətə də tətbiq etmək mümkündür. Yəni bir-birinə qarışa bilməyən, inteqrasiya olunmayan mədəniyyətlər məhz sonrakı müxtəlifliklərin obyektiv nəticəsidir. Azərbaycanda isə bizim bəxtimizdən bu müxtəliflik problemi olubsa da vaxtilə həll edilib. Qədim dövrlərdən Azərbaycanda müxtəlif mədəniyyətlər, müxtəlif millətlər bir-birinin yanında formalaşıblar, hətta bir-birini formalaşdırma-formalaşdırma inkişaf ediblər.

***

İnteqrasiya məsələsini heç zaman qanunla, əmrlə, direktivlə tənzimləmək mümkün deyil. Bu, zamanla mümkün olur. Həmin o çaylar necə ki bir-birinin yanında gedəndə onlara əmr etmirlər, onları hansısa texniki vasitə ilə bir-birinə qatmırlar, o şəkildə də bir-birinə beləcə rast gələn cəmiyyətlərin, mədəniyyətlərin inteqrasiyası ya baş tutur, ya

da yox. Hansısa təbəqələrdə, hansısa fərdlərdə bu, baş tutur, bütövlükdə baş tutmaya da bilər. Yaxud bütövlükdə baş tutar, bəzi insanlar arasında münasibətlər isə ola bilər. Bu, son dərəcə individual yanaşma tələb edən bir məsələdir.

***

*M*ultikultural əhval-ruhiyyə və multikultural dəyərlərə qayğıkeş münasibət uzun əsrlər boyu Azərbaycan mentallığına xas olan spesifik keyfiyyətdir. Ədəbiyyat tariximiz belə nümunələrlə zəngindir. Dünya şöhrətli şair və yazıçılarımız öz əsərlərində və şəxsi həyatlarında multikultural dəyərlərə bəzən qeyri-iradi əməl edib və bunu adi həyat tərzinə kimi qəbul ediblər. İki misal çəkəcəyəm. Dərbənd hakimi yazdığı poemaya görə dahi şair Nizamiyə kənz hədiyyə edir. XII əsrdə bəxş edilən kənzin aqibətini təsəvvür etmək çətin deyil. Bəs şair nə edir? Həmin qıza aşiq olur və onunla evlənir. Hələ XII əsrdə azərbaycanlıya başqa dilin, başqa dinin (*təriqətin*), başqa adət-ənənənin, başqa sosial durumun daşıyıcısı olan bir qadına belə münasibət xas olubsa, heç şübhəsiz, bunun daha qədim mənəvi qaynağı var. Bu qaynaqlara biz “Kitabi-

Dədə Qorqud” dastanında təsadüf edirik. Çətin anda oğuz igidinə dayaq və dəstək olan, başqa dinə etiqad edən Trapezund hökmdarının qızı Selcan xatın, müəyyən mənada elə Banıçıçəyin özü və dastanın bəzi digər qəhrəmanları İç Oğuz dünyasının hüdudlarından kənara çıxır, yaxud həmin dünyanın çərçivəsinə sığmırlar. “Yadelliyə” tolerant münasibət bütövlükdə bütün eposa xasdır. Bütün ədəbi tariximiz boyu görürük ki, burada “*doğma-yad*” sxemi üzrə qarşıdurma ən yumşaq formada təzahür edir, çünki ümumbəşəri dəyərlər azərbaycanlıya milli dəyərlər qədər yaxın və əzizdir.

***

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan keçən bariz nümunələr uzaq keçmişdən bugünümüzədək multikultural ənənələrin mövcudluğunu aşkar şəkildə sübut edir. Bunun fonunda müasir dövrdə həllini tapası yalnız bir əsas məsələ qalırdı: hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etmək. Və bunu ulu öndər Heydər Əliyev etdi. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaş-

miş çoxmədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi. Əslində, ulu öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi oldu.

***

Бöyük şairimiz Hüseyn Cavidin çox gözəl “Qız məktəbində” şeirini xatırlatmaq istəyirəm. Şeirin sonunda balaca qız *“Başqa sevdiklərin nasıl, yoxmu?”* sualına belə cavab verir: *“– Var... anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar...”*. *“Bir də bütün insanlar”* ideyası bu şeirin mənəvi şəcərəsini Füzulinin poetik dünyası ilə əlaqələndirir. Onun qəhrəmanı Məcnun da Allahdan yer üzündəki bütün insanların qəm-kədərini bir yerə toplayıb onun qəlbinə yerləşdirməyi diləyir. Ümum-milli lider Heydər Əliyev xalqının bu tükənməz və möhtəşəm mənəvi sərvətini yeni bir müstəviyə – siyasi müstəviyə keçirdi. Cəmiyyətdə yaşayan, Azərbaycanın ilk Xalq Cümhuriyyəti illərinə təsadüf edən qısa tarixi dövrdə özünü büruzə verən ideal-lar dövlət müstəqilliyi qəti bərpa olunandan sonra məhz Prezident Heydər Əliyev tərəfindən ciddi və möhkəm siyasi reyslər üzərinə qoyuldu. Dillərə və

mədəniyyətlərə münasibət, bilavasitə onun rəhbərliyi ilə işlənilib hazırlanmış azərbaycançılıq prinsipləri siyasi sənədlərdə, sərəncamlarda, Konstitusiya maddələrində təsbit olundu. Heydər Əliyev *“Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın mənəvi dəyərləri Azərbaycanın ümumi sərvətidir”* fikrini bəyan etməklə, praktiki olaraq Azərbaycan gerçəkliyinin müasir və bütün zamanələr üçün adekvat portretini yaratdı.

***

İnsani münasibətlər varsa, əgər bir xalq öz daxilində *“öz-özgə”* qarşıdurmasının üstündən adlayıb keçibsə, bu qarşıdurmanın şüşə kimi adamı kəsən məqamları artıq onu narahat etmirsə, bu insan mənəvi cəhətdən özünə inamlı və rahatdırsa, başqasına özü kimi baxa bilirsə, başqasının dərdinə acıya bilirsə, başqasına şəfqət və mərhəmət nümayiş etdirə bilirsə, mənə elə gəlir, bu insan və onun məxsus olduğu xalq artıq multikulturaldır. Bunu bizim dünənimiz, bu günümüz göstərir, inanıram, gələcəyimiz də göstərəcək. Biz heç nəyə dözmürük, biz bunu, sadəcə olaraq, yaşayırıq.

***

Azərbaycan üçün multikultural təhlükəsizlik çox mühüm faktordur. Onun bir sıra prinsipləri var. Ən mühüm prinsip bütün konfessiyalara, Azərbaycanca yaşayan bütün millətlərə eyni siyasi münasibət göstərilməsidir. Nəticədə onların bir-birinə və hamısının birlikdə dövlətə loyal münasibəti üçün əsas formalaşır. Digər prinsip vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən müxtəlif dinlərə və bir-birinə yaxın olan mədəniyyətlərə fəal münasibətin və hörmətin formalaşdırılmasıdır. Onların qorunub saxlanması, öyrənilməsi, inkişaf etdirilməsi dövlətlə yanaşı, əlbəttə ki, Azərbaycan cəmiyyətinin ən müxtəlif təbəqələrinin vəzifəsidir. Lakin multikultural təhlükəsizlik ideyasının inkişafında biz identikliymizi, mədəni unikallığımızı, nəhayət, sosial-tarixi təcrübəmizi əks etdirən fundamental sərhədlərin mövcudluğunu postulat kimi götürürük.

***

Ölkəmizin və mədəniyyətimizin dostlarına qarşı nə qədər tolerant olsaq da, sosiomədəni məkanımıza qarşı müxtəlif hücumlar nəzərdən qaçırıl-

mamalı, unudulmamalı və ya tolerant ritorikamızla dəf edilməməlidir. Multikultural təhlükəsizliyimiz “*azərbaycançılıq*” termini ilə ifadə olunan sosiomədəni təcrübəmizin qorunması, indiki şəraitdə ölkəmizin global aşkarlıq qaydalarını qəbul etməsi zərurətindən qaynaqlanır. Ümummilli lider Heydər Əliyev multikultural təhlükəsizliyin siyasi platformasını hərtərəfli şəkildə işləyib hazırlayıb və onun layiqli siyasi varisi İlham Əliyev bu gün bu işi – sosial-tarixi fenomen kimi respublikamızın əsas işini uğurla davam və inkişaf etdirir.

***

Бəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəyi, ayrı-ayrı xalqları mənəvi xətlərlə birləşdirən amilləri aramaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni ehtiram, insanlara dininə görə deyil, dəyərinə görə qiymət vermə əxlaqı, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa dəvət, eşqin ən yüksək, ən ali hiss kimi dilindən, dinindən asılı olmadan bütün xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümü və bir sıra digər bu kimi dəyərlər ədəbiyyatımızın dərin qatda pərvaz edən ruhunun göstəriciləridir.

***

Azərbaycan prezidentinin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də ölkəmizdə xalqımıza əsirlər boyu mənsub olan multikultural və tolerant dəyərlərin bütün dünyaya təqdim edilməsi, eyni zamanda dünyanın da bu istiqamətdəki təcrübəsinin də Azərbaycana gətirilməsi məqsədi daşıyır. Bu siyasətin bir komponenti, bir yönü də bununla bağlıdır.

***

Azərbaycan tarixən müxtəlif din və mədəniyyətlərin birgə, yanaşı yaşadığı məkan olub. Hazırda ölkədə dini durum sabit, dinlərarası münasibətlərdə dözümlülük və qarşılıqlı anlaşma səviyyəsi yüksəkdir. Bu gün ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təmin olunması üçün bütün zəruri tədbirlər görülür. Eyni zamanda müvafiq dövlət qurumları dini durumu davamlı təhlil edir, müxtəlif din və məzhəbləri təmsil edən dini icmalar arasında qarşılıqlı hörmət prinsiplərinin qorunub saxlanılması, radikal dini cərəyanların yayılmasının qarşısının alınması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir.

***

Bu gün bütün dünyada multikulturalizm istiqamətində iki qütb formalaşmaqdadır. Bu qütbün biri nikbin, digər qütb isə bədbin qütb adlandırıla bilər. Nikbin qütbün təmsilçisi İlham Əliyevdir. Prezident İlham Əliyev deyir ki, multikulturalizmin alternativini yoxdur. Azərbaycanda multikulturalizm yaşayır və yaşayacaq. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda mərhəmət hissi, şəfqət hissi, başqasının halına acımaq hissi, özünə gördüyün münasibəti başqasına da göstərmək hissi daima üstünlük təşkil edəcək və bu istiqamətdə dünyaya çox nüsxələr verə bilərik.

***

Şərq və Qərb mədəniyyəti bir-biri ilə toqquşanda məlumdur ki, heç biri o birsinin qarşısından geri çəkilmək istəmir. Amma Azərbaycanda əy-yami-qədimdən multikultural mühitin olması həm də onunla şərtlənir ki, burada müxtəlif xalqlar bir-birinin yanında öz mədəniyyətləri ilə ilkin olaraq yaşayıblar. Bunların arasında öz və özgə qarşıdurması olmayıb. Olubsa da, özünün ən yumşaq formasında təzahür edib.

***

Ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizdə din-dövlət münasibətlərinin ən ali formasını necə müəyyənləşdirmişdisə, bu gün də cənab İlham Əliyev tərəfindən bu siyasət ləyaqətlə davam etdirilir. Ölkəmizdə təkcə əksəriyyət təşkil edən müsəlmanlara deyil, bütün digər ənənəvi din nümayəndələrinə də bərabər münasibət göstərilir. Dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün dindarlar bundan çox razıdırlar. Onlar hər zaman dövlətin yanında olduqlarını qeyd edir və bunu dövlətə və dövlətçiliyə xidməti borc kimi dəyərləndirirlər. Bilirsiniz, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir, burada din dövlətdən ayrılır. Amma dövlət həmişə dinin və dindarların yanındadır. Bunu ölkə Prezidenti hər dəfə qeyd edir.

***

Bütün ölkə vətəndaşları qanunun aliliyini qorumalıdırlar. Bu, ən şərəfli vəzifədir. Dövlət dini etiqad və vicdan azadlığı üçün lazım olan hər cür şərait yaradıb, vətəndaşların üzərinə düşən əsas vəzifə qanunun tələblərini yerinə yetirmək, dövlətin həyata keçirdiyi quruculuq işlərində yaxından iştirak etməkdir.

The text is framed by a series of thin, dark lines. On the left, two vertical lines and two horizontal lines form an open rectangular shape. On the right, two vertical lines and two horizontal lines form another open rectangular shape, mirroring the one on the left.

DİL HAQQINDA

***

Qədim əcdadlarımız sözü gördüklərinə əmin imişlər. Biz onların bu əminliyini bu gün də dilimizdə qoruyub saxlamışıq. Amma untmuşuq, ifadə bizim üçün kifayət dərəcədə avtomatlaşıb. Bu cür mifoloji və dil elementlərinin birgələşmiş variantları dastanlarımızda da, şifahi dilimizdə də boldur. Onları toplamaq və sistemli şəkildə, dilin bütün leksik, morfoloji, sintaktik, onomastik qatları üzrə bir-birilə əlaqəsini öyrənə-öyrənə tədqiq etmək, elə bilirəm ki, dilçiliyimizin də, mifoloji tədqiqlərimizin də dərinində yeni və maraqlı bir yolun olması fikrini təsdiqləyəcək.

***

Dildə islahat aparmaq mümkün deyil, amma nitqdə olar. Nitq individual xüsusiyyətdir. Amma dil sənin beynində bir strukturdur. Orada necə islahat apara bilərsən?! Sadəcə olaraq, dünyagörüşünü, dünyadakı elmi-intellektual potensial barədə təsəvvürlərini genişləndirə bilərsən. Bu vasitə ilə də dilini inkişaf etdirə bilərsən.

***

Hər bir dil həm zəngindir, həm də bəsitdir.

Dədə Qorqudun dili necə dildir? Hesab edirəm ki, çox sadə və bəsitdir, amma eyni zamanda bu bəsitliyin klassik ölməz bir *“qədd tutması”* var. Qazi Bürhanəddinin dilində belə bir ifadə var: qədd tutmaq. Elə durmaq ki, kişi kimi ləyaqətlə qədd tutmuş olasan. Qorqudun dili qədd tutub, amma çox sadə dildir. Dədə Qorqudda hissiyyata getməyin yeri yoxdur.

***

Bu gün ölkəmizə gələn əcnəbi iş adamları dilimizi həvəslə öyrənməyə başlayır və az sonra yarımçıq buraxır. Sonradan çoxu rus dili ilə məşğul olmağa üstünlük verir, çünki görürlər ki, Azərbaycanda milli dil situasiyası yoxdur. Rus dili vasitəsilə də ötürmək mümkündür. Milli dil situasiyasını isə ancaq mühitdə mənəvi infrostruktur yaratmaqla həll etmək olar. Heç bir eston estonla, erməni erməniylə, gürcü gürcüylə rusca danışmır. Bu, millətimizə xas olan çox mənfi xüsusiyyətdir.

***

Dil insanın şüurunda bizdən xəbərsiz yaşayan bir dəyərdir. Dil şüur əlamətidir, xalqa məxsusdur. Nitq isə fərdə məxsusdur. Bir dəfə mənə xəbər verdilər ki, bizim bir hörmətli deputatımız deyir ki, mən küçədə gedirdim, yanımdakı üç, dörd gənc rus dilində danışır, dilimiz əldən gedir. Jurnalistlər bu sualla üstümə gəldilər. Məni divara dirədilər. Nəhayət, cavab verəsi oldum. Dedim ki, əgər bir dil üç nəfərin küçədə rusca danışmağı ilə əldən gedəcəksə, o dil dünəndən əldən getsə yaxşıdır. Bunun dilə dəxli yoxdur, bu, o həmin adamın öz mədəniyyətinin, nitqinin göstəricisidir.

***

Bakıda küçədə, evdə, hər yerdə ingilis dili də özünü göstərməlidir, rus dili də, ispan dili də. Dillə nitq dediyim kimi ayrı-ayrı dəyərlərdir. Bunun dilə dəxli yoxdur. Bu, insanın özünün nitq mədəniyyətinin, başqa cür desək, ümumi mədəniyyətinin göstəricisidir.

***

*A*zərbaycan dili – Azərbaycan dili, türk dili isə türk dilidir. Bunlar bir ailəyə mənsub dillərdir, qohum dillərdir, amma qohum dillər olsa da, sən əmin oğlundan da fərqlənirsən, öz qardaşından da fərqlənirsən, düzdümü? Biz uzun müddət Türkiyədən kənarda qalmışıq. Dilimiz bir istiqamətdə inkişafını davam etdirib, türk dili başqa istiqamətdə. Bu dil qədim dövrdə eyni olub, məsələn, Dədə Qorqudun dili ikimiz üçün də eynidir. Hətta bəlkə başqa türk xalqları üçün də eynidir. Hər bir dil özü özlüyündə gözəldir. Mən təsəvvür edə bilmirəm ki, bunların hamısını bir yerdə necə birləşdirmək olar?! Bəli, orası da var ki, elə etmək lazımdır ki, bizim get-gəlimiz, bizim mədəni, iqtisadi, siyasi münasibətlərimiz elə olmalıdır ki, biz elə bilək ki, biz birik. Bütün Avropa ağıllı şəkildə buna doğru gedir. Sən özünü Almaniyada olarkən Fransadakı kimi hiss edirsən, Fransada İtaliyada olduğun kimi hiss edirsən.

***

*M*ən Azərbaycan dilində yazmıram, mən Azərbaycan dilinin potensialında yazıram. Bu nə

deməkdir?! Bir var hamımızın öyrəşdiyi Azərbaycan dili, bir də var, hər cümlənin özünün bir etalonu olur və eyni zamanda bu etalonun variantları olur Variant olur ki, digər cümlə quruluşunun sərhəddində durur. Bax, mənə o sərhəddəki variant, etalonun potensialı maraqlıdır. Məsələn, çox ağıllı adamlar bir dəfə dedilər ki, “Hamı səni sevənlər burdadır” – nə deməkdir? Səni sevənlərin hamısı burdadır” – belə olmalıdır! Mənim Şah İsmayilla bağlı pyesimin adı belə idi.

***

Mən dilin rəngarəngliyini, şəhdi-şövqünü göstərirəm, Azərbaycan dili təkcə Sovet dövrünün dili ütülü yazıçılarının dilindən ibarət deyil. Azərbaycan dili yelpazə kimi açıldıqda bir tovuz quşu kimi cürbəcür rəngləri bərq vuran dildir. Məsələnin başqa tərəfi də var. Dil öz-özündən məhv ola bilməz. Dili ayrı-ayrı adamlar korlaya bilməz. Olsa olsa bu adamlar öz nitq mədəniyyətlərini təqdim edirlər, bütövlükdə mədəniyyətlərini göstərirlər. Dil və nitqin bir-birindən fərqli olmasını, nəhayət, anlamaq gərəkir.

***

Dil insanın şüurunda bizdən xəbərsiz yaşayan bir dəyərdir. Dil şüur əlamətidir, xalqa məxsusdur. Nitq isə fərdə məxsusdur.

***

Mənim dilimə iradı olanların Azərbaycan dilindən, onun zəngin potensialından xəbəri yoxdur.

***

Dil təfəkkürün arxasınca sürünə-sürünə gedir, çox vaxt heç ona çatma bilmir. Təfəkkürümüz daha genişdir, dünyanı öz rəngarəngliyi ilə qavramaq bacarığına malikdir, ancaq dilin elə imkanı yoxdur. Dilimiz ağ-qara, təfəkkürümüz rəngli televizor kimidir. Füzuli necə deyirdi? *“Aldanma, şair sözü, əlbəttə yalandır!”* Buradakı yalan bizim başa düşdüyümüz yalan deyil. Bu yalan təhrif mənasındadır. Yəni, dünyanı, olanları mən dilimlə ifadə edirəmsə, bu artıq təhrifdir. Çünki dünya mənim şüurumda adekvat şəkildə əks olunur, ancaq o prosesi mən adekvat şəkildə dilin vasitəsilə ifadə edə bilmirəm.

***

“Müqayisəli tipoloji təhlil” elmi üslubundan istifadə təkcə dilçilikdə yox, ədəbiyyatda da mövcuddur. Dilçilikdə bundan əlavə “müqayisəli – tarixi” metod da var. Bu da qohum dillər ailəsinin ən qədim variantını (*daha doğrusu, invariantını*) ortaya çıxarmaq məqsədi güdür. Mənim elmi mülahizələrim *“müqayisəli tarixi metod”*dan bəhrələnməyə, üstəlik mənim hər hansı bir obyektə sistem və struktur münasibətlərinin canlı cəmi kimi baxışına əsaslanır. Bu iki istiqamət mənim canlı özüllərimdir. Yazdıklarım sovet məkanının ən müxtəlif mərkəzlərində işıq üzü görüb. Xüsusən hansısa bir yerdə çap olunmaq ehtiyacı yoxdur. Ancaq Dədə Qorqudla, Azərbaycan dilinin sintaksisiylə bağlı araşdırmalarımın öz açarı var. O açar, belə deyək, “işləyib”. Bu açarı mən tapmışam və mən tətbiq eləmişəm.

***

Fikrimcə, Dantenin italyan dili üçün etdiyini Əlişir Nəvai özbək dili, Füzuli də Azərbaycan dili üçün edib. Dante, Əlişir Nəvai, Füzuli – bu üçü mənim nəzərimdə öz dillərini yaradan insanlardır.

Onların hər biri öz-özlüyündə başqa bir dilin hege-
monluğuna qarşı çıxdı. Dante latın dilinə qarşı çıxdı,
Nəvai və Füzuli fars dilinə. Özü də çox maraqlı bir
cəhət ondadır ki, həm Dante, həm Nəvai, həm də
Füzuli dillə bağlı etdikləri inqilabı öncə elmi şəkildə
etdilər. Dante yeni italyan dili haqqında traktat yaz-
dı, Nəvai haqqında danışdığımız əsərin müəllifidir,
Füzulinin isə fikirləri, dünyagörüşü hər kəsə məlum-
dur. Yəni onlar əvvəlcə bir növ meydan hazırladılar,
sonra isə öz fikirlərini təcrübədə göstədilər.

***

Dilimiz kimlərinsə küçədə bir-biri ilə rus,
ingilis, fransız... eskimos dilində danışmaları ilə
əldən gedəcəksə, belə dil, elə əldən getsə yaxşıdır.
Bu şəkildə dil əldən getməz, gedə bilməz. Olsa-olsa
bu şəkildə başqa dildə danışanlar öz nitqlərini
korlamış olarlar. Yel qayadan daş aparmaz. Nitqin
dilə belə “*faciəli*” təsiri yağın yağışın okeanı məc-
rasından çıxarması kimi bir şeydir.

***

Beynimizdə genetik dil strukturu (*qəlibi*)
var. Bu qəlib ümumi, beynəlmiləldir. Hamı – azər-

baycanlı da, ingilis də, rus da, adını yuxarıda çəkdiyim eskimos da ümumi məntiq “dilində”, qəlbinə də düşünür. O başqadır ki, adamlar həm də daxili nitqə malikdirlər. Səslənən, şifahi nitqdən əvvəl kim isə daxili nitqini başqa “*dil*”də qura bilər, qurmaq istəyər, “*ürəyində*” öz-özünə pıçıldağa bilər. Amma bu, başqa dildə düşünmək demək deyil.

***

⚡ Hər hansı bədii əsəri oxuyub orada alışımadığımız cümlə quruluşu və ya sözlər görəndə şivən qaldırmamalıyıq ki, dilimizi korladılar, ay aman! “*Bu, azərbaycanca deyil*” təfəkkürünə son qoymaq lazımdır. Belə düşüncə tərzı bütövlükdə dil inkişafının qarşısına sədd çəkir. Əsərin dilində, əlbəttə ki, müəllif tərəfindən dərk edilmiş müəyyən “*icazəli*” pərakəndəlik, “*hərc-mərclik*” olmalıdır. Əlbəttə ki, “*azərbaycanca deyil*” baş verməsə və bu hal özünə yer tapmasa, “*azərbaycanca*” dərinləşə, genişlənə bilməz. Ütölü, sığallı bədii dil XX əsrin 30-40-50-ci illərində qaldı. İnkişaf nəyisə “*qırmaq*”, nədənsə vaz keçmək, oxucunu tək-cə təəccübləndirmək yox, ona alternativ quruluşlar təqdim və təlqin etməkdir. Dil müstəvisində bu alternativlər əvvəlcə

variantlara, sonra isə, kim bilir, bəlkə, hələ invariantlara çevrilə bilər.

***

Dilimizə gələn alınma sözlərin hər birinin ekvivalentini axtarsaq, onda elə güman edirəm ki, bunun effekti olmaz. Çünki alınma sözlər elmi anlayışla və ya hər hansı elmi layihə ilə yaranır. Əgər həmin elmi nailiyyətlər bizdə icad olunmayıbsa və onunla bağlı yaranan sözün qarşılığı yoxdursa, əlbəttə ki, onun Azərbaycanda bazası da olmayacaq və nə qədər axtarırsan-axtar süni, yapma quramalardan başqa heç nə düzəltmək mümkün olmayacaq. Ona görə də bəzi hallarda, əlbəttə ki, bu sözləri olduğu kimi, saxlamaq lazımdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, həmin sözlər terminlər adlanır. Ümumiyyətlə, terminlərin dilin zəifləməsində və ya qorunmasında heç bir rolu yoxdur. Terminlər köçəri quşlar kimidir. Bu gün bu dildədir, sabah isə başqa dildədir. Elə güman edirəm ki, onların tərcümə edilmədən istifadə olunması dilin zənginləşməsinə gətirib çıxardır.

***

Dilin zənginləşməsi, əlbəttə, ona yeni gələn dialektlərdən, başqa dillərdən gələn sözlərlə baş tutur. Amma bu o demək deyil ki, bütün o sözlər bizim xoşumuza gələn sözlər olmalıdır. Zənginləşmə prosesi keyfiyyətindən asılı olmadan hər hansı bir sözün ədəbi dilin materialına, ədəbi dilin orqanizminə daxil edilməsidir. Bəzən bizə elə gəlir ki, hə, bu söz xoşuma gəlmədi, bu sözü işlətmək olmaz, bunu Azərbaycan dilinə buraxmaq olmaz... Bu, son dərəcə səhv və yanlış təsəvvürdür. Hər hansı bir sözü sən işlətdinsə, demək, o, Azərbaycan dilində var. Hə, onu kim bəyənəcək, kim bəyənməyəcək, kim istifadə edəcək, kim istifadə etməyəcək, o, başqa məsələdi. Ona görə də dilin bu cürə zənginləşməsindən qorxmaq lazım deyil. Dağ çayı gələndə özüylə hər şey gətirir. Amma, eyni zamanda çayın özü, suyun özü son dərəcədə lazımlıdır və qalan da elə o olur. Yerdə qalanları itir-batır, dağılıb gedir.

***

Orfoqrafiya lüğəti nağıl kitabı deyil ki, əvvəldən axıracan oxuyasan. Sənə lazım olan sözü tapıb, düzgün yazılışını görürsən – bununla məsələ bitir.

Yerdə qalan təfərrüatdır. Bəzən “gileylənirlər”: lüğətdə sözlərin sayı çoxdur və bu sözlərin bəzisi dilimizdə öz əksini tapmayan sözlərdir. Əslində, məsələnin bu cür qoyuluşu da düzgün deyil. Söhbət bütöv dilimizdən yox, dilin işlək dairəsindən gedə bilər.

Tutaq ki, bu sözlər sənə (*tənqid edənə*) lazım deyil, amma başqasına lazım ola bilər, o hansısa bir sözün düzgün yazılışını öyrənmək istəyə bilər. Ona görə də haqqında danışdığımız lüğət söz sayına görə dilin işlək dairəsinə daxil olan sözlərin sayından çox olmalıdır. Ümumiyyətlə, Orfoqrafiya lüğəti dilin söz lüğətinə bərabər olmamalıdır. Orfoqrafiya lüğətində dildən, yazıdan “keçən” hər cür söz öz əksini tapmalıdır ki, doğru yazılışı ortaya qoysun. Ona görə də Orfoqrafiya lüğətində əksini tapan sözlər həm də yazıçıların, söz adamlarının dilə gətirmək istədikləri (*amma bəzən dildə təsbit olunmayan*) sözləri də əhatə etməlidir. Bu səbəbdən Orfoqrafiya lüğətinə “*bu söz dilimizdə yoxdur*” iddiası ilə yanaşmaq düzgün deyil. Həmin söz sənin işlək dilində olmaya bilər.

***

Lüğətin sözlüyü tərtib edənin xülyasının məhsulu deyil, bu sözləri tərtibçilər uydurmurlar. Lüğət-

dəki sözlər Azərbaycan dilinin ədəbi-bədii, elmi, publisistik materiallarından çıxarılır. Bu təbiidir. Çünki lüğətin məqsədi dildəki bütün sözləri – təsbit olunmuş və ya olunmamış sözləri əhatə etməkdir. Bu hal qanun kimidir. Ona riayət etmək məcburidir.

***

Orfoqrafiya lüğətində işlək və işlək olmayan sözlər öz əksini tapmalıdır. Biz yalnız müasir dilimizdə işlək olan sözlərin düzgün yazılışını axtarmırıq, eyni zamanda tarixən dilimizdə işlənən, hətta arxaik sözlərin də düzgün yazılışını axtara bilərik. Buna görə də adı çəkilən Sözlük Lüğəti əvəz edə bilməz. Hətta əvəz etmək iqtidarında olduğu sahə üzrə də alternativlik iddiasında ola bilməz. İndiki halında isə, faktiki, bu qanuna alternativ kimi bir şeydir. Başqa bir müstəvidə bunun adına nə deyilir – təsəvvür etmək çətin deyil.

***

Fikrimcə, doğru olmayan məqamlar, təhriflər Azərbaycan dilinə zərər gətirə bilməz. Bu əgər zərər gətirsə, yalnız Azərbaycan nitqinə zərər gətirər, ki-

minmə nitqi, üslubu, bacarığı barədə təsəvvür yarada bilər. Dil və nitq qarşılıqlıdır burada köməyə çatır.

***

Dilin əldən getməsi üçün xüsusi tarixi şərait, ictimai münasibətlərin müəyyən istiqamətlərdə inkişafı lazımdır. Bu və bu kimi məsələlərə baxıldığı zaman əhalimizin, ictimaiyyətimizin elementar dilçilik təsəvvürlərinə malik olmasının böyük əhəmiyyəti var. Amma bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin, ölkə başçısının dilə münasibəti, onun qorunması, inkişafı üçün etdikləri son dərəcə vacib və qiymətlidir. Bütün bunlar göstərir ki, cəmiyyətimiz öz dilinə böyük sevgi və ehtiramla yanaşır.

***

Bəzi insanlara hətta elə gəlir ki, onlar bu dildə hər gün danışdıqları, ən azından dilçidirlər. Və dil ilə, onun inkişaf təmayülləri ilə, tarixi ilə bağlı müəyyən müddəalar irəli sürə bilərlər. Ona görə də vüqar dilçilik yaranırdı, sözlərin xalq etimologiyaları yaranırdı. Bütün bunların qarşısını almaq üçün elementar dilçilik bilgilərinin insanların beyninə yeridilməsi çox vacibdir.

***

Mənə elə gəlir ki, bütün digər elmlərdən fərqli olaraq, dilçilik bütün digər elm sahələrində çalışanlar üçün maraqlı olma imkanına malikdir. Məsələn, fizika, kimya, iqtisadiyyat hamı üçün maraqlı olmaya bilər. Dilçilik, dilə münasibət isə bütövlükdə cəmiyyət üçün çox maraqlıdır.

***

XVIII əsrin böyük kulturoloqu Cambattisto Viko Homerin əsərlərində iki fərqli dil ayırır. Allahların dili və insanların dili. Bunların ikisi də eyni dildir, qədim yunan dilidir, amma yenə də ayrı-ayrı dillərdir. Və yaxud Firudin Ağasıoğlu öz araşdırmalarında maraqlı bir fakt qeyd edir. O yazır ki, qədim şumerdə kişi dili qadın dilindən ayrı idi. Sinonimlərin olması artıq bir-birinin daxilində müxtəlif dillərin olduğundan xəbər verir. Əlbəttə ki, mən tayfaların birləşməsindən sonra əmələ gələn sinonimləri nəzərdə tutmuram. Mən böyük tayfa birləşməsinədək kiçik tayfa daxilində olan eyni sözün, eyni əşyanın müxtəlif sözlərlə adlandırılmasını nəzərdə tuturam. Fakt bundan ibaətdir ki, qadınlar bir cür

adlandırırdı eyni şeyi, kişilər başqa cür. Qədim Yunanıstanda da belə bir məqamla qarşılaşıq. Etnoqraflar, primitiv icmalarla məşğul olan alimlər də Afrika, Cənubi Amerika, Okeaniyada yaşayan qəbilələrin dil şəraitində bu halın olduğunu qeyd edirlər. Bu barədə Levi Bryul da yazır, J.Frezer də yazır. Bu, bir qədimlik əlamətidir. Dəqiq meyardır.

***

Hətta Süleyman Rəhimov kimi dil azmanından, nə qədər desəniz, o dövrün Azərbaycan dilinə yad ünsürlər tapıb göstərə bilərəm. Onlar dağ çayının sel zamanı özü ilə gətirdiyi “tör-töküntülər”dir. Sel zamanı ola, dağ çayı ola, burda nələr olmaz?! Ağac kötökləri, qol-budaqları, daşlar, kəsəklər, nə bilim daha nələr, nə desənizlər... Mənim üçün vacib olan dilə dayaqlanıb ondan o tərəfə – mahiyyətlər dünyasına baxmaq, onun siluetini oxucu təsəvvürü üçün cızmaqdır. Dil bir körpüdür, oxucunu mahiyyətlər dünyasına keçirən körpü. Sən bəzən doğru, bəzən “səliqəsiz” dil ünsürlərinə ayaq basa-basa o tərəfə – uydurulmuş, bəli, bu sözdən çəkinməyə, uydurulmuş mahiyyətlər dünyasına qədəm qoya bilirsənsə, bu mənim nailiyyətimdir.

Yox, əgər sən mahiyyətlər dünyasına keçə bilmirsənsə, dilə, ingilis filosofu Hobbs demiş, hörümçək toruna ilişən kimi ilişib bu tayda qalırsansa, mən sənin timsalında bir oxucu itirmiş sayılıram.

***

Bu gün nəinki müxtəlif türkdilli ölkələrdə, hətta türkdilli olmayan ölkələrdə türk dilləri, ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti və başqa sahələrilə bağlı tədqiqat işləri intensivləşir. Özü də maraqlı olan budur ki, bu intensivləşmə həm də sahələrin sərhədlərinin aradan götürülməsi ilə bağlıdır. Türkoloji tədqiqat sahələri bir-birinə nüfuz etməyə başlayır. Ədəbiyyatı dildən, onu da psixologiyadan, tarixdən ayrı götürmək get-gedə çətinləşir. Əlahiddə sahə anlayışı, tədqiq üsulu artıq geridə qalır. Gələcəkdə bizi türkoloji elm sahələrinin daha böyük inteqrasiyası gözləyir.

***

Ortaq dil anlayışı ideal anlayışdır. Reallıqda ona nail olmaq, demək olar ki, mümkün deyil. O ideal duruma nail olmaq üçün ölkələr arasında yüksək mədəni, sosial münasibətlər mövcud olmalıdır.

Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir-birilə canlı ünsiyyət intensivliyi özünü göstərməlidir. Bu ünsiyyət zamanı belə bir dil öz-özündən, yavaş-yavaş formalaşa bilər. Bu ünsiyyət prosesi elə qurulmalıdır ki, hər kəs öz dilində danışsın. Dillər bir-birinə toxunsun. Bir-birini cılasın. O dediyimiz ortaq dil belə bir ünsiyyətin nəticəsində ortaya çıxsın.

Heç bir sənədlə, dövlətlərarası müqavilələrlə bunu həyata keçirmək mümkün deyil. Proses təbii şəkildə baş verməlidir. Hər dil ümumi dil xəzinəsinə öz cövhərini verməlidir. Bu isə ancaq könüllü ünsiyyət zamanı baş verə bilər. Bir də ən vacib məsələ odur ki, bu ünsiyyət zamanı hər adam öz dilində danışmalı, anlaşılmayan məqamları bir yerdə müəyyənləşdirib ortaq nöqtəni tapmalıdır.

***

Dilçiliyimizdə müəyyən boşluqlar var. Bunlardan biri də mifologiya ilə dilçiliyin təmas nöqtəsinin tədqiqat üçün bol material verməsinə baxmayaraq, hələ də diqqətdən kənarda qalmasıdır. Biz çox zaman bu materialın üzərindən sükutla keçmişik. Çünki onlara (*ifadələrə, sözlərə, adlara, yerdaşımlara...*) avtomatik rejimdə yanaşmışıq.

***

*A*zərbaycan insanı hansı təfəkkürə sahibdirsə, dili də ona uyğundur. Bu gün azərbaycanlı alim qeyri-səlis məntiqlə bağlı əsərlər yazırsa, onun dili necə ölə bilər? Təfəkkürün yüksəkdirsə, dilin də yüksək olacaq.

The title is framed by thin black lines. On the left, two horizontal lines extend from the top and bottom of the text, with a vertical line connecting them. On the right, a vertical line extends from the top and bottom of the text, with a horizontal line connecting them.

MIFOLOGIYA HAQQINDA

***

Mifologiya yalnız qədim zamanlarda olmayıb. Bu gün də mifoloji təsəvvürlərin əhatəsindəyik. Bizim dilimiz hazırda məngənədədir. Buna bəzi alimlər *“dilin xəstəliyi”* də deyirlər. Məsələn, *“qarşı yatan qara dağ”* deyirik. Dağ yatıb? Yox. Biz bunu deyərkən dağın yatdığını təsəvvür etmirik. Mif odur ki, o dağa yatmış kimi baxaq. İnsana aid xüsusiyyətləri təbiətin üzərinə köçürüblər. Primitiv görüşlü insanlara elə gəlib ki, o dağ, həqiqətən də, yatıb və ayılacaq. Bu, mifoloji təsəvvürdür. Biz özümüzdən xəbərsiz onlarla danışırıq. Bir söz var: biz Ptolomey kimi düşünürük, Kopernik kimi düşünürük. Ptolomey deyir ki, Günəş Yerin ətrafında fırlanır, Kopernik isə deyir ki, Yer Günəş ətrafında fırlanır. Biz necə deyirik? Gün çıxır, gün batır.

***

Primitiv insanın formalaşması onun mifoloji təsəvvürünün yaranması və inkişaf etməsilə bağlıdır. Bu formalaşma prosesinin əsas göstəricisi olan dil, beləliklə, özü özlüyündə deyil, insan təfəkkürü və təsəvvürləri ilə bir yerdə inkişaf yolu keçməyə

məhkum idi desək, səhv etmərik. Dil və mifoloji təsəvvürlərin belə birgəliyi uzaq primitiv dövrdən başlayıb ta ki, insanın real dünyanı real və adekvat şəkildə dərk etməyə başladığı dövrə qədər - tarixin başladığı, yəni yazının başladığı dövrə qədər uzanıb gəlir. İnsanın mifoloji təsəvvürlərə “yox” deməsi ilk növbədə onun dilinə təsir edir. Bu zaman dil elementləri öz müstəqimliklərinə qayıdır və biz onları ən azından məcaz kimi qəbul etməyə başlayırıq. Biz indi ən vacib məqama yaxınlaşdıq. Mifoloji təsəvvür dil ilə asanlıqla ayrılmaq istəmir. İndiyənə qədər dil onun üçün son dərəcə etibarlı istehkam olmuşdu. Və belə bir məcburi (*təfəkkürün inkişafı öz qarşısında heç bir maneəyə baxmır!*) “ayrılıq” zamanı gəldiyində mifoloji təsəvvür dil qalasının sərhədləri içərisinə özündən “*xatirələr*” qoyur. Ən asan şəkildə bunu leksik müstəvidə həyata keçirir.

***

Mifoloji təsəvvür bir körpü kimi mənəvi, ruhani varlığın konkret, maddi varlığa keçidini şərtləndirir. Bu keçid, eyni zamanda maddi varlığın ruhani varlığa keçididir. Bu ikisi bir yerdə, eyni zamanda baş verir.

***

Mifoloji təsəvvürə görə *“necə yazırıqsa, elə də oxuyuruq”*. Bu təsəvvür bizi sözün ilkin, müstəqim mənasından qanadları üstə alıb uçurur, yeni semantik ənginliklərə (*bəlkə də, daha doğrusu olardı: dərinliklərə!*) aparır. Əgər biz deyiriksə, *“qarşı yatan Qara dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mana”* (*“Kitabi-Dədə Qorqud”*), o zaman həqiqətən də dağın yatmasına və nə zamansa oyanacağına inanırıq. Mifoloji təsəvvür budur. Məhz bundan sonra bütün digər məcazlar və frazeoloji fiqurlar formalaşmağa başlayır.

***

Yunan və Roma mifologiyasının bir qaynağı da etrusklardan gəlirdi, Mən İtaliyada etrusqların vətəni olan Çerveteri şəhərinə orda olan *“Etrusk mədəniyyəti”* muzeyinin rəhbərliyinin dəvəti ilə getdim. Çerveteri yaxınlığında yerin altında bir şəhər var. Bu bir panteondur. Əslində, o şəhər bütövlükdə bir muzeydir. Evləri, küçələri ilə birlikdə. Evlərdəki qədim şəraiti də işıqlandırmalar vasitəsilə göz önündə canlandırmaq olur. Yunan və roma mifo-

logiyasının əlamətləri kimi həmişə qəbul etdiyimiz, bildiyimiz çox şey etrusklardan gəlirmiş. Məsələn, Romul və qurd əfsanəsinin müəllifləri etrusklar imiş.

***

Qədim Roma şahlarının Tarkvini adlı sülaləsi olub. Fomenko və qrupu onların türk mənşəli olması iddiasını irəli sürür. İndi kimsə deyəcək, bu ola bilər, kimsə deyəcək ola bilməz. Ola da bilər, olma-ya da bilər. Hər iki ideya istiqaməti, sadəcə, euforiyaya deyil, ciddi faktlara əsaslanmalıdır.

***

Qədim yunan mifologiyasında Prometeyi gətirib harda zəncirləyirlər? Qafqaz dağlarında. Allahlar bütün dünyaya, dünya genişliyində nəzarət ediblər. Elə bil Prometeyi iki dağ o tərəfdə qayaya mıxlayıblar. Yunanıstan hara, Olimp dağı hara, Prometeyin zəncirləndiyi Qafqaz dağları hara? Məsafə böyükdür, həm də son dərəcə kiçikdir. Yəni dünya bizim təsəvvür elədiyimiz qədər böyük deyil. Amma bizim təsəvvür elədiyimiz qədər kiçik də deyil.

***

Bizim ədəbiyyatda mifologiya yoxdur. Orta əsrlər demək olar ki, mövcud deyil. Bizim ədəbiyyat tarixi keçmişimizi olduğu kimi təsvir etməklə məhdudlaşır. Orda fantaziya elementləri yoxdur. Yəni bütün bunların olmadığı halda birxətli, birhüceyrəli, sadə şəkildə ədəbiyyat öz gündəlik işini görür. Sadəlik böyük şeydir, amma bizdə mürəkkəbliyin sadəliyi olmayıb.

***

Laokon və oğulları rəsmi var. İlanların əhatəsində. İlanlar boynuna sarmaşıblar. O ilanları Hera Laokoonu öldürüb susdurmaq üçün göndərmişdi. Laokon kahin idi və troyalılara deyirdi ki, Troya qapılarını açmayın və Yunanların qoyub getdiyi atı qalanın içinə gətirməyin. Bax, biz, başdan ayağa Laokonu ilanlar saran kimi mifologiyanın əsarətindəyik. Məsələn, deyir, qarşı yatan qara dağ. Qarşı yatan nə deməkdir? Bu isə o deməkdir ki, Dağ canlı kimi baxıb qədim insan. Dağ yatıb və oyanacaq mənasında.

***

Ədəbiyyatımızda miflərə istinad həmişə olub.
Bəlkə düşünərəkdən, bəlkə düşünməyərəkdən.
Amma həmişə olub.

***

Biz bu gün də deyirik: *“Baxım, görüm nə deyir...”* Bax, mifologiyanın içində biz bu günə qədər bu şəkildə varıq. Mifologiyanın içində olmaq bu deməkdir. Müasir insanın mifologiyanın içində olmasını bir çox mütəfəkkirlər deyir. Bunu Bart deyir, Derrida deyir, Haydegger deyir, Lotman deyir. Bunu Platon da öz məşhur *“Mağara”*sında deyir. Müasir insan mifologiyanın içində əsirlikdə olan kimidir. Çox zaman biz bunu hiss etmirik. *“Baxım, görüm nə deyir”* ifadəsinin dərin, müstəqim qatını hiss eləmədiyimiz kimi. Bax, mən öz son tədqiqatımda bu görünməyən *“Kitabi-Dədə Qorqud”*u görmək istədim.

***

Ritm də, harmoniya da nə qədər qədimə gediriksə, bir o qədər çoxalır. Bəzən adama elə gəlir ki, onlar getdikcə inkişaf edib bu hala gəliblər.

Amma yox, əksinə, dastanlarda harmoniya da, ritm də daha çoxdur. Bu qədim saqalarda, Bievulfda, Gilqamişda, qədim yunan poemalarında – Hesiodda, Homerdə özünü göstərir. Qədim mətnlərdə harmoniya da, ritm də daha çox olub. Onlar müasirliyə yaxınlaşdıqca gücləri azalır. Əlbəttə ki, söhbət daxili ritmdən, daxili harmoniyadan gedir. Onlar bir tərəfdən qafiyəyə “*dağılırlar*” və zəifləyirlər, digər tərəfdən başqa daxili imkanların bir-birilə həmahəngləşməsinə öz enerjiyalarını verirlər, bir sözlə, özlərini “*xərcləyə-xərcləyə*” gəlirlər.

***

Mən həmişə həm də ona təəssüf etmişəm ki, bizim ədəbiyyatda mifologiya küləkləri əsmir. Mifoloji süjetlərə, qəhrəmanlara çıxış son dərəcə adda-buddadır.

KITABI-DADA
QORQUD"
EPOSU HAQQINDA

***

“Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası Azərbaycan ədəbiyyatı, dili və analitik təfəkkürünün məhz başlanğıcına işarə edir və sanki bir mənəvi quruluş modeli kimi fəaliyyət göstərir. Bu rəvayət hadisələrin idrak və münasibətlərə necə təsir göstərə bildiyini və dostunuzla düşməninizin kim olduğunu açıb göstərir. Bu isə özünü analara məhəbbət və digər kəskin hallar zamanı üzə çıxan davranış emosiyaları kimi hisslərdə əks etdirir. Bu kitab sanki mənəvi dərs və həyat universitetidir. Təəssüf ki, bu qəhrəmanların bəziləri sonralar ideallaşdırılmış və Azərbaycan folklorunda öz insani keyfiyyətlərini itirməklə bütllərə çevrilmişlər.

***

Məncə, ağ və qara dünyanı rəngli hala gətirən, “bəlkələri” təfəkkürümüzə, diskursumuza daxil edən “məntiqin” elementlərini hər kəsdə tapmaq olar. Bəlkə, kimdəsə az, kimdəsə çox şəkildə. Mən özüm bu yola çıxmadım. Məni bu yola mənim üz tutduğum təhlil obyektı, ilk növbədə, Kitabi-Dədə Qorqud dastanı yönəltdi.

***

Dədə Qorqud obrazı çox çətin məsələdir. Çünki mən belə bir obrazı heç cür qəbul edə bilmərəm. Mənim əqidəmə görə Dədə Qorqud insan, şəxsiyyət deyil. O, bir prinsipdir. Məsələn, Homer kimi. Onun personalaşdırılmış rəsinə gəlincə isə bu prinsipdən çıxış etsək, sadəcə, mümkün deyil.

***

Mən mədəniyyətlərin, o cümlədən, Dədə Qorqud və müsəlman mədəniyyətlərinin qarşılaşdırılmasının tərəfdarı deyiləm. Onlar bir-birinin içində müxtəlif forma və biçimlərdə fəaliyyət göstərirlər. Dədə Qorqud mədəniyyəti yaxşı ifadədir. Bu, xeyli uzun bir dövrü ehtiva edir. Mənim fikrimcə, ümumiyyətlə, Dədə Qorqud konkret şəxsiyyət deyil. O, bir prinsipdir. Müxtəlif dövrləri və mədəniyyətləri özündə birləşdirən prinsip. Bu prinsipin aşkar və gizli tərəfləri var. Yəni görünən tərəfləri və görünməyən boşluqları var. Dədə Qorqud mədəniyyətinin itirilmiş dəyərləri kimi haman ənlilik-kirşansız dövrə məxsus demokratik əhvalı, ailədaxili münasibətlər sistemi, başqa dil və din daşıyıcılarına münasibət

sibəti və s. qeyd edə bilərik. “Öz və özgə” qarşıdurmasından “öz və başqası” qarşıdurmasına keçid bu mədəniyyətlərin təmasındakı ən bariz göstəricilərdəndir. “Özgə” ilə “başqası”nın fərqlərini hiss etmək böyük mədəni təbəddülatın nəticəsi kimi özünü göstərir.

***

Alman filoloq həmkarlarıma belə bir projekt təklif etdim – Dədə Qorqud dastanını və Nibelunqlar nəğməsinə müqayisəli şəkildə öyrənməyi. Almaniyalı dilçi və ədəbiyyatçı dostlarım bunu böyük həvəslə qəbul etdilər. Tarix boyu dərinə getdikcə müxtəlif xalqlar arasında uyğun cəhətlər artır. Hər iki dastanda özünü göstərən mifoloji təfəkkür və obrazlı təfəkkür oxşarlığı, döyüş dastanlarına xas tipoloji uyğunluqlar, xarakter və süjet oxşarlıqları, mənəvi aləmdəki eyniliklər, dastan quruculuğunun bənzər xarakterik cəhətləri – bunlar hamısı onu dedi ki, bizim dastanlarımız və ümumiyyətlə, xalqlarımız arasında oxşar cəhətlər az deyil və onları daha geniş proyektlər çərçivəsində öyrənmək hər iki ölkənin alimləri üçün perspektiv istiqamətlər açar.

***

Qopuzdan saza keçid böyük mədəni tərzlərin bir-birinə keçididir. Dastanda bunun izlərini axtarmaq maraqlı olardı. Eyni zamanda dastandan nağıla, mifdən yazıya, sözdən cümləyə keçidləri də bu mətnin poetikasında müxtəlif tərzdə öz əksini tapmıdır. *“Giriş”* sözü *“astanasında durmaq”* kimi qəbul edilməməlidir. Girişdə də hər şeyi demək, yaxud buna çalışmaq mümkündür.

***

Dədə Qorqud bir dövrə aid deyil. Doğrudur, Dastanda yazılır ki, Rəsul Əleyhüssəlam zamanına yaxın anadan olub. Bu isə eramızın 7-ci əsrinə təsadüf edir. Amma Dastanın bəzi boylarında Dədə Qorqud mifoloji keçmişə aid hadisələrin iştirakçısı kimi çıxış edir. Məsələn, elə təkcə *“Basat Təpəgözü öldürdü”* boyu xatırlamaq olar. Mifoloji obraz olan Təpəgözlə Dədə Qorqudun münasibəti həmin boyun əsas xətlərindən biridir. Hətta əlamətdar olan odur ki, bu boyda Dədə Qorqud digərlərində olan kimi ancaq əvvəldə və axırda özünü göstərmir; o, süjetin içində bir səfir kimi, əlaqəçi kimi,

sakral, mifoloji aləmlə, real aləm arasında əlaqə yaradan “*demurq*” kimi kifayət qədər dinamik bir obraza çevrilir.

Mifoloji tarixlə real tarixi yenə də Dədə Qorqud birləşdirir. Şəxsiyyət, əlbəttə, belə uzaq məsafələrdə “*işləyə*” bilməz, bunu ancaq prinsip edə bilər. Məhz buna görə Dədə Qorqud, əslində, Oğuz elinin bir prinsipidir.

***

Belə bir təhlil, “Dədə Qorqud” dastanlarının üzdəki, yəni bizim gözümüzlə gördüyümüz, alışdığımız, sezdiyimiz oxunmaları olmasaydı, təbii ki, “Dədə Qorqud”un daha gizli qatlarına girmək də mümkün olmazdı. O gizli qatlar bizi çox qərribə bir dünyaya aparır. O gizli qatlar bizi dünya mədəniyyətinə aparır. Çünki hər hansı dastan olsun, mənəvi bədii dəyərlik olsun, nə qədər o xalqındırsa, bir o qədər də dünyanınıdır. Biz də özümüzə mənsub olduğumuz qədər, eyni zamanda dünyaya mənsubuq. Biz dünya vətəndaşlarıyıq. Böyük və qədim, möhtəşəm tariximizi də dünya, bəşər tarixindən, bəşər mənəvi ideallarından ayırmaq imkansızdır.

***

Mən “Dədə Qorqud” üstə köklənmiş adamam. Yaradıcılığımın ilkin mənbəyi dastanlarımız, mifologiyamız, əfsanəvi personajlarımızdır. Bu mifoloji aləmdə mənə elə gəlir, Şərq-Qərb məsələsi yoxdur. İnsan məsələsi var, insanın ilkin davranış nöqtələrini tənzimləyən sistem məsələsi var. Bu, çox maraqlı bir dünyadır. Orada çox-çox əvvəllər baş verən hadisələr, ruşeyim halında olan əhvalatlar əksini tapıb. Onlar həm də daha ilkin, daha bakirə hisslərdir.

***

Dastanda bir var, ilk baxışda görünən münasibətlər, istiqamətlər, ictimai və şəxsi məsələlər. Bir də var, çoxlarının diqqətini cəlb etməyən örtülü qatlar. Bəzən o mifoloji qatların üzərindən örtüyü götürməklə bir qəhrəmanın obrazını, olayın mahiyyətini kəşf etmək mümkündür. Mən bu “gizlinləri” açmışam əsərimdə. Bu yaxınlarda, “Dədə Qorqud”un yubileyi ilə bağlı keçirilən müşavirədə görkəmli alimimiz Şamil Cəmişidov gözləmədiyim halda, məni ittiham edərək belə dedi: *“Kamal Abdulla “Dədə Qorqud”u dünya xalqlarının dastanı adlandırır. Amma o,*

Azərbaycan dastanıdır". Bir onu demədi ki, Kamal Abdulları bunu üçün güllələmək lazımdır...

Bəli, mən yenə bu sözlərin altını cızaraq deyirəm: "Dədə Qorqud" təkcə türklərin, azərbaycanlıların deyil, o bütün dünya xalqlarının dastanıdır. Bunu "Əsli və Kərəm", "Koroğlu" haqqında da deyə bilərəm. Biz bu dastanımızla məşhur yunan, şumer dastanları səviyyəsində bir əsər qoymuşuq ortalığa. Və sübut eləmişik ki, bizim də mənəvi başlanğıcımız həmin o hadisələrin başlandığı nöqtəyə gedib çıxır. Amma mən heç də elə fikirdə olmamışam ki, o dastanı kimsə bizim üçün bizim əvəzimizə yazıb...

***

"Dədə Qorqud" kimi dastanların dünyaya təqdim edilməsinin müxtəlif yolları bir nöqtəyə gətirib çıxarır – dünya insanı deyir ki, bu dastanı yara-dan xalq ədalətsiz, bihesab iş tutmaz. Məqsəd budur. Gərək, dünya desin ki, bu ölkənin insanları doğru yoldadırlar.

***

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposu bir millət olaraq bizi daim müşayiət edir. Nəyisə xatırladır, nə-

yisə korrektə edir, düzəldir. Xüsusilə, Suqovşan azad ediləndə mənim yadıma Oğuzun başının üstünü kəsən Təpəgöz düşdü. O da suyun qarşısını kəsmişdi, o da çox günahsız qanlar tökmüşdü. Amma sonu nə oldu?! Qəhrəman Basat yetişdi və Təpəgöz məhv edildi, suyun ağzı açıldı. Oğuzu məhv etmək istəyən tarix boyu çox olub. Amma onu xəritələrdən silmək istəyənlər unutmamalıdır ki, bu elin basatları, beyrəkləri, salur Qazanları var. Əsgərlərimizin hünərini indi eşitdikcə adamın qəlbi fəxrlə, qürurla dolur. Zabitlərimizin şücaəti dillərdə dastana çevrilir. Şəxsi şücaət deyilən bir anlamı ölçü vahidinə çevirsək, inanmıram ki, bu sıralamada bizim əsgər özündən qabaqda kimisə görsün. Dədə Qorqud nəvələri – bu gün – bütün dünyanı qoyuram bir kənara, buna heç ehtiyac da yoxdur, çünki nəticə hər şeyi özü açıb deyir – bu qəhrəmanlar bu gün özləri özlərinə bunu sübut etdilər. Kaş ki, əsgərlərimizin bir-birinə qarşı saf, mərdlik dolu, əsl kişi münasibətləri cəmiyyətimizin bütün təbəqələrinə sirayət edəydi.

***

“Dədə Qorqud” dastanının gizlinləri heç zaman bitib-tükənən deyil. Mən özüm də məlum ro-

mandan sonra müxtəlif pyeslərimdə, şeir və heka-
yələrimdə bu gizlinləri üzə çıxarmağa hələ də çalı-
şıram. Dahi alman filosoflarından biri deyir ki, *“sö-
zün dərinliyində cürbəcür mənalər sayrışır”*. Bu say-
rışma sözünə diqqət çəkərdim. Fikir vermisinizsə,
“sayrışma” prosesinin iki üzü var. Bir üzü qaranlıq-
dır, o biri üzü işıq. Və onlar çox böyük sürətlə bir-
birini təqib edirlər. Bu hissələri bir-birindən ayır-
maq asan deyil. Işıq, yəni görünən tərəfin öyrənil-
məsi, qaranlığın, yəni, görünməyən tərəfin öyrənil-
məsinə gətirir və əksinə. Görünən və görünməyən
(*gizli*) tərəflərin öyrənilməsi birinin olub, o birinin
olmaması ilə həyata keçirilə bilməz. Bu proses əla-
qəli və sistemlidir. Təcrübəmə əsaslanıb indi artıq
dastanla bağlı deyə bilərəm ki, o, həm də əbədidir.

***

Yalançı oğlu Yalincığın aqibəti barədə onu
demək olar ki, biz bu gün də çox zaman onun törə-
mələrinin əhatəsində qalmış kimi özümüzü hiss
edirik. Və sonuncu Qarabağ müharibəsi onu da
göstərdi ki, bizimlə bağlı yalanları vurub dağıtma-
ğın bir yolu var. O yol yaratmaq yoludur. Qarabağı
yenidən yaratmaq, Vətənimizi hər an yaratmaq,
özümüzü yaratmaq! Başqa yolumuz yoxdur. İlk ba-

xışda göründüyü kimi o qədər də asan yol deyil. Amma bu yolun alternativini yoxdur. Hər kəs öz sahəsində, öz iş yerində. Tələbə auditoriyada, mühəndis zavodda, həkim xəstəxanada, hər kəs öz yerində. Yaratmaq, yaratmaq, bir daha yaratmaq!

***

Mən Dədə Qorqudda əsl psixoloji sarsıntı keçirən bir obraz tanıyıram, o da Təpəgözdür. Basata olan etirafında o nə deyir? Deyir ki, mən adam əti yeməyimə görə, adamları öldürdüyümə görə istəyirdim, Sallaxana qayasından özümü atım və öldürüm. Dastanımızın bütün digər qəhrəmanları yekrəng, sadə psixoloji tutuma malikdilər.

***

“Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi ancaq Dədə Qorqud deyil, çünki hadisənin biri eralardan əvvəldən danışır – Basat Təpəgözü öldürdüyü zaman. O biri Məhəmməd Peyğəmbərin zamanından danışır. Uzun bir zamanı əhatə edir, ona görə bu, bir növ anaxronik mətn kimidir. Əslində, Dədə Qorqud kimi bir şəxsiyyət yoxdur, o, bir prinsipdir. Bütün bu dastanın ayrı-ayrı qollarını üzə

çıxaran prinsip. Ona görə də dastan qeyri-səlis məntiqin kriteriyalarını gözəl şəkildə üzə çıxarır. Dediymiz demokratik yanaşma, tolerant münasibət qeyri-səlis məntiqin prinsiplərinin içindən çıxır və göstərir ki, iki əks qütbün arasında başqa bir məqam da var. Aristotel deyir, bu adam ya ölüdür, ya diri, amma “Dədə Qorqud”da başqa bir hal da var. Deyir ki, ol zamanlar Oğuz igidləri 7 gün, 7 gecə yatardılar, adına küçücük ölüm derlərdi. Yəni, nə ölüdür, nə diri. Deməli, araya bir qütb də girdi. Kiçik ölümə bu gün koma deyilir. Deməli, ölü, diri və koma vəziyyəti. Ortadakı “üçüncü” bu əks qütblərə bir yumşaqlyq, həlimlik gəlir. Dünyanı onun olduğu rənglərdə görmək cəhdi “Dədə Qorqud”u bu istiqamətdən də maraqlı edir.

***

Mən başqa “Kitabi-Dədə Qorqud” yaratmamışam, ondakı gizlinləri görməyə çalışmışam. İndi deyirlər, guya, bəzən mövcud çərçivələrdən kənara çıxmışam, amma “Dədə Qorqud” dastanında olan xətlərdən heç vaxt kənara çıxmamışam. Deyirlər, məsələn, Beyrək müsbət qəhrəmandır, sən niyə onu bu cür vermişən?! Nə yazmışamsa, mətnin özündən çıxıb. Doğrudur, Beyrək öz həyatını Qazan

xanın yolunda qurban verir, sədaqətli igiddir. Amma yadınızdadırsa, zindanda olarkən, Bayburd bəyin qızı hər gün Beyrəyi görməyə gələrdi. Bir gün gəldi, gördü, Beyrəyin halı xarəbdır. Deyir nə oldu sənə, igidim, hər gün gələndə səni şən görərdim, deyərdik, gülərdik, indi nə olub? Demək, bu, hər gün gəlib Beyrəklə burda kef edirmiş. Beyrək belə Beyrəkdir. Tanıdığımız yaxşı və pis Beyrəyin ortasındakı Beyrək. Nə yaxşıdır, nə pis. Qıza söz verir ki, mənə xilas etsən, qayıdıb gəlib səni halallıqla alacam. Amma azad olur, gedir Banuçiçəyə qovuşur, gəlib bunu almır, unudur. Beyrəyin Oğuz qəhrəmanını kimi dastanın sonunda öldürülməsi məhz onun sözə xilaf çıxmağındandır. Verdiyi sözə əməl etmir. Bunları heç kim deməmişdi. Yəni, mən dastanın içindən çıxan, amma görünməyən yerlərinə, gizli qatlarına enib onları açmağa çalışmışam.

***

Ƨədqiq etdiyim dövrlə yaşadığım reallıqlar arasında çox müqayisələr aparmışam. Belə nəticəyə gəlmişəm ki, biz hardasa fəlakətə uğramış, yox olmuş, dənizlərin dibinə çökmüş bir sivilisasiyanın niskilini çəkirik. Dədə Qorqud anamları, Dədə Qor-

qud dəyərləri, Dədə Qorqud əxlaqı, Dədə Qorqud mənəvi-mədəni potensialının bu günlə sanki heç bir əlaqəsi yoxdur. Çox qəribə yadlaşma gedib. Bu baxımdan məndə belə bir təsəvvür yaranıb ki, Dədə Qorqud bizim yox olmuş, itmiş Atlantidamızdır. Dədə Qorqud dünyası bizim yanımızdan ötüb sonsuzluğa gedən gözəl bir gəmiyə bənzəyir.

***

Yazı yazmağın nə iləsə məşğul olmağa bir elə dəxli yoxdur. Dədə Qorqud motivlərinin mənə bəxş eləyə bildiyi assosiativ cığırqlarla getməyə çalışıram. Bu, dastanın üzdə görünməyən tərəfinə yeni baxış kimi də dəyərləndirilə bilər. Qəribə bir silsilə alınır.

***

Mən “Dədə Qorqud” dastanındakı demokratik əhval-ruhiyyədən danışa bilərəm. İndi başa düşdüyümüz demokratiyanın bu və ya başqa cizgiləri bizim dastanlarımızda var. Dastanda bir yer var, Təpəgöz suyun qabağını kəsir və şərt qoyur ki, oğuzlar gündə

iki adam və 500 qoyun verməli idi. Üç oğlu olan birini verir, ikisi qalır və dövrə bu şəkildə davam edir. Bu, demokratiyanın, hamıya eyni gözlə baxmağın o dövr üçün çox məqbul sayılacaq bir formasıdır.

***

Heç bir xalq öz keçimişindən elə-belə ayrılmır, təsadüfən küçədə görüşən adamlar kimi birbirlərinə baş əyib keçmirlər. Bu ayrılığa müəyyən bir semantik yük dolur. Bu ayrılığın müəyyən bir rəmzi, işarəsi olur. İki cür ayrılmaq olar: nifrətlə və sevə-sevə, hətta gülə-gülə – ona yumoristik bir münasibət bəsləməklə. Yəni bizim hamımız dünyasını dəyişmiş hansısa babamızın, əcdadımızın hansısa zəif cəhətlərini, yumoristik tərəflərini xatırlaya bilirik? Məsələn, rəhmətlik hərdən belə bir söz deyərdi, hamımız gülərdik və s. Məncə, haçansa Dədə Qorqudu da bu cür ayrılmaq mümkündür. Bəlkə də, ayrılmaq sözü burda yerinə düşür.

***

Dədə Qorqudu, dastandakı digər obrazları yalnız monumental və dəyişməz qəbul etmək hələ

yetərli deyil. Onları bir insan kimi də görməyə çalışmaq lazımdır. Mənim bu dastanda gördüyüm nəşə-nələr Dədə Qorqudu insan kimi – tutaq ki, düşünən-daşınan, qəlbində tərəddüdləri, şübhəsi olan, nəyəsə sevinən, nəyəsə ağlayan canlı bir insan kimi, Bayandur xanı öz etirafları ilə hansısa məqsədi olan bir şəxsiyyət kimi, Salur Qazanı öz məqsədləri olan bir sərkərdə kimi göstərməyə bir cəhd idi. Belə şeylər bir oyunun içində salınanda görsənir. Bu oyunu, lətifəni tapmaq və onları bu lətifənin ətrafında hərəkət etdirmək lazım idi ki, nəyisə görmək mümkün olsun. Mənə elə gəlir ki, bunu tapmışam – Boğazca Fatmanın yeganə oğlunun başına gələnələr. Casusu nəzərdə tuturam. Bu lətifə bütün əsərin canına hopub. Hamı bu lətifəyə dəyə-dəyə mənim görmək istədiyim şəkildə təzahür edə bildilər.

***

“Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası Azərbaycan ədəbiyyatı, dili və analitik təfəkkürünün məhz başlanğıcına işarə edir və sanki bir mənəvi quruluş modeli kimi fəaliyyət göstərir. Bu rəvayət hadisələrin idrak və münasibətlərə necə təsir göstərə bildiyini və dostunuzla düşməninizin kim olduğunu

açıb göstərir. Bu isə özünü analara məhəbbət və digər kəskin hallar zamanı üzə çıxan davranış emosiyaları kimi hisslərdə əks etdirir. Bu kitab sanki mənəvi dərs və həyat universitetidir.

***

Mən “Kitabi-Dədə Qorqud”u analogi olaraq çoxlu kökləri olan və hər birinin özünü mənim trilogiyamda bir cild kimi göstərən böyük bir ağacın gövdəsi kimi təsvir edirəm. “Yarımçıq əlyazma”nın əsas ideyası bundan ibarətdir: *“öz şəxsi mənfəətiniz üçün bütələri yaratmayın”*; “Sehrbazlar dərəsi”ndə isə əsas ideya: *“nifrətlə yaşamayın”* – söyləyir. “Unutmağa kimsə yox” kitabının əsas ideyası budur: *“tək bir dünyada yaşamayın və bir dünya ilə məmnun olmayın, çünki o, paralel dünyaların birgə mövcudluğunu təqdim edir”*.

***

“Kitabi-Dədə Qorqud”un on üçüncü boyunu mövcudluğuna, açığı, həm inanıram, həm də inanmıram. Amma on üç varsa, o zaman iyirmi dörd də ola bilər. Orada olan qəhrəmanların hər

birinin öz boyu, öz dastanı ola bilər. Çünki orda əsas qəhrəmanlarla yanaşı, məsələn, Qazan xanla yanaşı, Yeynək boyu var ki, o, əsas olmayan qəhrəmanlar sırasında sayıla bilər. Yəni bir az çətin məsələdir. Həm inanmaq olar, həm də olmaz...

The title is framed by minimalist geometric lines. On the left, two horizontal lines extend from the left edge, with a vertical line connecting them to form an open L-shape. On the right, a vertical line extends from the top, with two horizontal lines at the bottom, also forming an open L-shape. These lines are thin and black, creating a modern, architectural feel.

ՅՏԵՐԼԵՐԻ ԿԱՉՉԻՆԴԱ

***

Mən dilçiyəm. Yəni, ixtisasım budur. Azərbaycan dili və türk dillərinin tarixi, nəzəri dilçilik və s. Ədəbiyyatla bağlı yazılarımda olur, öz təəssüratımı bölüşməyə çalışıram. Esselərim var. Oturub yazanda qarşıma məqsəd qoymuram ki, mən bunu postmodernizm və ya sosializm realizmi üslubunda yazacağam. Sonradan kim onu necə müəyyənləşdirəcəksə etsin. Mən heç vaxt yazdıqlarıma tədqiqatçısı ola bilməmişəm.

***

Dədə Qorqud”da özünü göstərən, amma gizlin şəkildə göstərən, bir növ gizlənmiş nüansları bir az da gizlətmək lazımdır. Əvvəla, “Dədə Qorqud”u deşifrə etmək hələ tarixi deşifrə etmək deyil. İkinci, bu deşifrə söz-söz, cümlə-cümlə Dastanın içində, *dərinində “sayrışır”*. Şelling deyirdi ki, *sözün dibində müxtəlif mənalar sayrışır*. Eynən burada da elə. Mənim deşifrəmin inkarı mümkünsüz olan bünövrəsi var – bu, “Gizli Dədə Qorqud”dur.

“Dədə Qorqud poetikasına giriş” adlı tədqiqatım bir neçə variantda yazılıb. Birinci variantın adı “Dansökülən”dir. İkinci variantın adı “Günortac”dır. Üçüncü variant isə “Qürub”dur. Üçü də “Dədə Qorqud”dan götürülən anlayışlardır. Poeziyanın dansöküləni. Mifoloji obrazların, hələ müstəqim şəkildə, yəni bilavasitə insana təsir etdiyi bir mifoloji dövrün poetik mənzərəsi və sonrakı dövr. Dədə Qorquddan danışanlar ancaq onun klassik poetik ənənələrindən danışılar. Dədə Qorqudun immanent, özünəməxsus, qədim, primitiv dövrünün – buna autentik mif deyilir – yəni miflə reallığın bir-birinə bərabər olduğu dövr isə unudulub. Məsələn, danışanda deyib, günəş çıxdı və elə bilib günəş hardansa çıxır. Yaxud Dastandan tez-tez keçən belə bir ifadə: *“Söylədi, baxalım-görəlim nə söylədi...”* Sözü necə baxmaq olar? Sözü biz indi ancaq eşidirik. Amma qədim dövrdə əcdadlarımız sözü həm də baxmaq istəyib. Sözü görmək istəyiblər. İfadənin munisliyini hiss edirsinizmi?! Və ən maraqlısı odur ki, bu munislik bu günədək yaşayır.

***

“Kədərli seçmələr”, əslində, başdan-başa arakəsmələrdən ibarətdir. O kitabda şeirlər, tərcümələr, pyeslər, hekayələr, esselər toplanmışdı. Əsl arakəsmələr idi. Sonra o arakəsmələr ayrı-ayrı kitabların arasından ucaldı. Amma “Kədərli seçmələr” həm də maraqlı seçmələr idi, oxucu üçün də maraqlı oldu; bu gün özümdə bir nüsxəsi belə qalmayıb.

***

“Yarımçıq əlyazma” kitabını yazmaq istəyi artıq uzun illər idi ki, ürəyimdə və qəlbimdə idi. Mən “Kitabi-Dədə Qorqud”u öncə tələbə kimi, sonralar isə namizədlik və doktorluq dissertasiyalarımnda linqvistik xüsusiyyətlərinə dair tədqiq etmişəm. Həmçinin, bu rəvayətin sirrlərini tədqiq edən “Gizli Dədə Qorqud” haqqında da bir neçə kitab yazmışam. “Yarımçıq əlyazma”nın əsas məqsədi əvvəllər tədqiqə cəlb olunmamış motivlərin süjetə cəlb olunmasıdır. Mən kitabımda indiyədək toxunulmamış mənaları açaraq izah edirəm.

Bu sualı hamıdan əvvəl özümə vermişəm: “Dədə Qorqud” motivləri barədə biliyə malik olmayan oxucu “Yarımçıq əlyazma”nı necə qəbul edər və ya ümumiyyətlə, qəbul edərmisi?!

Cavablar birmənalı olmayıb. Kimsə deyib etməz, yaxud dastan barədə məlumatsızlığı romanın tam adekvat bədii qavramını zədələyər. Kimsə də deyib ki, roman kifayət qədər dolumludur, əlavə informasiyaya ehtiyac yoxdur. Belə bir informasiya oxucunu çaşdırar və o dastanla müqayisələr dəni-zində itib batır.

Məsələn, zəmanəmizin dahisi, böyük yazar və alim Umberto Eko ilə onun evində qonaq olarkən mən ona da bu sualı verdim. Ekonun cavabı belə oldu: əlbəttə, dastan barədə biliyə malik olmamağımız romanı adekvat qiymətləndirməmizə mane olur.

Amerika nəşirim isə (*onun “Dədə Qorqud” dastanından təbii ki, xəbəri yox idi*) mənə yazmışdı ki, romanı oxuyarkən Boğazca Fatmanın bəylərin başına gətirdiyi “*oyun*” ona o qədər ləzzətli gəlmişdi ki, qarnını tutub gülürmüş.

Görünür, bu sualın öz-özlüyündə birmənalı cavabı yoxdur.

Amma mənə xoş gələn o idi ki, romanı oxuyandan sonra bir çoxları gedib dastanı ya ilk dəfə, ya da neçənci dəfə yenidən oxuyurdular ki, baxıb görsünlər Kamal Abdulla dastanda nəyi dəyişib, nəyi qarışdırıb, bizim əbədi qəhrəmanlarımıza necə *“bihörmətlik”* edib ki, onu bəzi tənqidçilər və ya özlərini tənqidçi sayanlar hətta xalq düşməni adlandırırlar.

***

“Yarımçıq əlyazma” romanın bu qədər geniş müzakirələrə səbəb olacağını, əlbəttə, təxmin edirdim. Amma bir şeyi gözləməirdim. Arxasından paxıllığın, hikkənin açıq-aşkar göründüyü bəzi qərəzli yazı və dedi-qoduları. Amma bunların hamısı Anarın ürəkgenişliyi ilə romanla bağlı ədəbiyyatımızı təbrik eləməsi fonunda əriyib gedir...

***

Bir məsələ mənimçün aydından da aydındır: *“Yarımçıq əlyazma”* romanı alınıb! Və roman bir sıra *“ilk dəfələr”*i öz nümunəsində ortaya qoyub. Mən çox gözəl bilirəm ki, nə etmişəm. Nəyi edə bilmədiyimi də çox gözəl bilirəm. Məqsəd daha bö-

yük idi. Onu deyə bilərəm ki, edə bilmədiklərimi
heç kəs görə bilmədi.

***

“Oxucu marağı”... Mənim aləmində belə
bir anlayış yoxdur. Yazıçı marağı – bəli! Yazıçı məq-
sədi – bəli! Oxucu isə, zəhmət çəksin öz ədəbi kon-
tekstini formalaşdırsın və oradan əsərə baxmağı
bacarsın. Oxucunun marağı küləyin apardığı bulud
kimidir. Hansı bədii yüksəkliyə qalxıb-qalxmamağı
küləyi üfürən müəyyənləşdirir. Oxucu ilk səhifələr-
dən sonra hakimi-mütləqdir. Heç kim onu məcbur
edə bilməz ki, əsəri sonadək oxuyub bitirsin. Amma
əgər üç giriş sözü olan “Yarımçıq əlyazma”-nı oxu-
mağa başlayırlarsa, deməli, oxumağa nəşə var.
Dədə Qorqud əhvalatlarından Şah İsmayıl əhvalat-
larına keçə bilirlərsə, deməli, oxumağa çox şey var!
Mən oxucunu maraqlandırmalıyam, daha gedib
oxucu marağının ardınca düşməməliyəm.

***

Köhnənin içindəki Yenilik nə qədər maraqlı
ola bilərsə, “Yarımçıq əlyazma” romanı da o qədər

maraqlı olmalıdır. Son zamanlar bir tənha, sürüdən ayrı düşmüş quzu kimi yalqız misra beynimdə elə hey dolaşib durur: qoca misraların cavan sözləri... Bizim müstəviyə keçirəndə, bu elə mənim romanımdır.

***

Hər kəsin öz zövq dərəcəsi, öz qəbul rəkursu var, necə deyərlər, heç kəsi zorla əziz etmirlər. Bir az da oxuyarlar, öyrənərlər, kim bilir, bəlkə də, nə vaxtsa başa düşərlər ki, “Yarımçıq əlyazma” nə deməkdir. Amma orası da var ki, ciddi zəmin də yox deyil. Üslub və dil məsələləri, bəlkə də, bu baxımdan ilk yada düşənlərdəndir. Bir neçə yazıdan belə bir ştrix keçdi ki, guya romanın dili bəzi hallarda Türkiyə türkcəsinə yaxınlaşır və bu zaman roman “itirir”. Ciddi iraddır, amma ilk baxışda! Əslində, məsələ belədir. Söhbət Dədə Qorqud dövründən, belə demək mümkündürsə, Qorqud dövrünün Oğuz cəmiyyətindən gedirsə, mənə görə bu cəmiyyət kifayət qədər monumentaldır, o hələ çox sonralar oğuzların müasir ayrıntılarına gəlib çıxacaq. O cəmiyyətin dili də Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, nə bilim türkmən türkcəsi deyil. Əksinə, bütün bu “türkcələr” o qədim Oğuz dilində bütün

xassələri ilə hələlik ehtiva olunmuş şəkildədir. Oğuz dili Türkiyə türkcəsi və yaxud hər hansı başqa türkcə tanımır. Oğuz dili oğuz dilini tanıyır. Belə isə o dövrün dil mənzərəsini vermək cəhdi Türkiyə türkcəsi tərəfdən heç cür izah edilə bilməz. Bugünkü Türkiyə türkcəsi elementləri (*“Yarımçıq əlyazma”da yer alanlar da*), əslində, o dövrün ümum-oğuz elementlərindən başqa bir şey deyil. Sadəcə, onlar yalnız Türkiyə türkcəsinə gəlib çıxıb çıxmışlar. Məsələnin mahiyyəti budur.

***

Məndən soruşsalar sənin özünü bu romanda indiyədək titrədən iki söz varmı, deyərəm var və o iki söz *“oğul, Qorqud”* xitabıdır. Kimin üçünsə bu dözülməzdir, olsun. Gözəlliyi odur ki, iki bir-birini inkar edən bu halın bir adı var: – məhəbbət! Oğuzla məhəbbət, Qorquda məhəbbət.

***

*“Yarımçıq əlyazma”*yla bağlı atmacalar və *“qeydlərə”* də kifayət qədər oldu. Onların müəlliflərini də anlamaq lazımdır. Anladınsa, başa düşdünsə

həm bağışlayırsan, həm də necə deyim, acıyırsan. Bədxahlığın, işıqsızlığın dərəcəsi səni acımağa gətirir. Qədim romalıların belə bir deyimi vardı: *“Hər şeyi bağışlayan hər şeyi başa düşəndir”...*

***

“Yarımçıq əlyazma”dakı məqbul sayılmayan dil ünsürlərinin tənqidi ancaq “Dədə Qorqud” hissəsiylə bağlı oldu. Şah İsmayıl hissəsindəki XVI əsr Azərbaycan diliylə bağlı etiraz olmadı. Bu məsələ mətnlə bağlı idi. “Dədə Qorqud” mətni var idi. Amma Şah İsmayıl mətni yox idi. “Sehrbazlar dərsəsi” və “Unutmağa kimsə yox...” romanlarının da arxasında mətnlər dayanmamışdı. Bütün bunları dillə bağlı iradlarını qərribə bir təkidlə irəli sürənlər nəzərə almalı idilər. Xüsusi səliqə ilə isə heç bir mətnimə yanaşmamışam.

***

“Yarımçıq əlyazma” romanı mənim həm elmi, həm də bədii araşdırmalarımın fokusuna çevrildi. Azərbaycan mədəniyyətinin iki aparıcı təmayülünün birləşdiyi bədii məkan oldu: daha dərin

Qorqudçuluq mədəniyyəti və onun üstünə gələn Səfəvilik mədəniyyəti bu romanda bir-birinin yanındadırlar. Hər birinin dünya mədəni xəzinəsinə qatqısı şübhəsizdir. Başqa mədəniyyətlərin də bu müstəvidə öz görüntüsü var, bəzən bu görüntü gizlinə, əndəruna çəkilir. Məncə, romana qarşı maraq və diqqət bolluğu məhz başqa məkanlarda yaşayanların həm uzaq Oğuz elinə, həm də öz-özlərinə daha dərinləndən baxmaq, bələd olmaq ehtirasından yarandı.

***

“Yarımçıq əlyazma”dakı girişlərin birində belə bir məqam var. Məndən, yəni tədqiqatçıdan bir pirani şəxs (*bəlkə də, Dədə Qorqud idi, yaxşı tanımadım*) yuxuma girib soruşur: “Nə üçün bunu etdin?” Mən cavab verirəm: “Bilmirəm”. Sonra da: “Allah bilməyənləri bilənlərin qəzəbindən qorusun!” sözləri ilə bu giriş sona çatır.

***

Romanda Şah İsmayıl və Dədə Qorqud xətləri nə qədər bir-birini tamamlayır, hər halda, mən çalışmışam ki, romanın hansısa yerində, hansısa nöqtəsində bunlar bir-birini tamamlasın, – bu, ro-

manın məqsədi deyil. Hər bir oxucu özü bu xətti özlüyündə tamamlaya bilər. Romanda çoxlu yarımçıq nöqtələr, yerlər var. Bir hadisə bitməmiş, başqası başlayır. Bu həm də o deməkdir ki, həmin məqamlarda deyəsi başqa sözüm yoxdur... “Yarımçıq əlyazma”nın, o yarımçıq nöqtələrin də sirri bundadır. Lev Anninskinin rus nəşri üçün yazdığı məqaləsi də belə adlanır: *“Sözün sehri və yarımçıqlığın bütövlüyü”*. Bu mənada bu yarımçıqlıq hardasa rəmzi xarakter daşıyır, bəlkə də, heç yarımçıq deyil, hardasa bizim beynimizdə bu yarımçıq nöqtələr, bəlkə də, bir-birini tamamlayır.

***

“Yarımçıq əlyazma”nı hansı roman janrına aid edilməsini müəyyənləşdirmək mənim işim və vəzifəm deyil. Bəlkə də, mənə görə o, mənim yazdığım daha bir sirriçində nəğmədir – heç özüm də bilmirəm. Amma yox, səmimi olmadım. Özüm çox gözəl bilirəm. Və bilənlər də bilir. Bu roman Azərbaycan ədəbiyyatının ilk postmodernist romanıdır. Postmodernizmin nə olduğunu bilməyib bu adı tez-tez *“kullananlar”* bir az da biliklərini dərinləşdirsələr, ən əsası genişləndirsələr, bunu aydınca görə-

cəklər. Amma bir məsələni də elə buradaca demək istəyirəm. Mənim sözümdən səksənənlərə aiddir, bu *“postmodernizm”* sözü elə böyük bir tərif də demək deyil. Ürəkləri rahat olsun. Sadəcə olaraq hər hansı mətnin yaşam formasıdır, vəssalam.

***

Mən *“Yarımçıq əlyazmada”* çalışmışam ki, başqalarının necə düşüncəyini təsvirdən qaçım. Orada, düşüncəyə yer varsa, bu, yeni qəhrəman tipinin yaranması deməkdir. Məhz bu zaman ədəbiyyatda yeni qəhrəman, düşünən insan yaranır, psixoloji sarsıntı keçirən insan tipi üzə çıxır. Məsələn, Beyrək belə birisidir. O həm sədaqətli, həm cəsarətli, həm də hiyləgərdir. Bu, psixoloji mürəkkəblikdir. Amma aşkar yox, gizli mürəkkəblikdir.

***

Yaradıcılığına, şəxsiyyətinə dərin inam və hörmət bəslədiyim bir adam məndən soruşdu ki, doğrudan, bu əlyazma var? Bu sualı mənə elə bir adam verdi ki, mən bir əsərin adamları, belə deyək, bir bu qədər *“aldada”* bilməsinə mat qaldım. Yaxud sizə lap bu yaxınlarda mənə Türkiyədən göndə-

rilmiş bir jurnalı göstərə bilərəm. “Türk incələmələri” adlı çox məşhur bir dərgidə... Əli Erol yazısında məni hansısa yarımçıq əlyazmanı üzə çıxaran və ora-burasını öz sözləriylə dolduran tədqiqatçı Kamal Abdulla kimi təqdim edib... Çox maraqlı bir oyunun içinə girib “Yarımçıq əlyazma”. Adətən, deyirlər ki, əsər çap olunandan sonra həyatının yeni bir mərhələsinə başlayır. Amma “Yarımçıq əlyazma” qəribə bir burulğana düşüb. Başqa yaxın dostlarımdan biri də, – o da istedadlı ədəbiyyat adamlarından biridir, siz tanıyırsınız, məndən soruşdu ki, bir vaxtlar kəndimizdə çoxlu əlyazma tapmışdı, heç baxmadım, apardım verdim Əlyazmalar İnstitutuna, bəlkə, onlardan biridir sənin əlinə düşən?

***

“Yarımçıq əlyazma”da dekonstruksiyaya cəhd var deyərdim. Mən heç bilmirdim orada nəyi dekonstruksiya etmişəm. Beynimdə necə düşünmüşəmsə, yazmışam. Borxesin yaxşı bir sözü var: “*Ədəbiyyat – yuxudur*”. Mənsə əlavə etmişəm ki, ədəbiyyat yaxşı unudulmuş yuxudur. Bu, əsərdə yatıb nəsə görən qəhrəmanın yuxusu deyil. Ədəbiyyat, yəni ortalığa qoyulan əsər özü yuxudur.

***

Əslində, bu romanın içində də fikrimcə, bir dram əsərim yerləşib elə bil ki, bütün özünün boy-buxunu ilə birlikdə. Şah İsmayılın həyatından bəhs edən “Hamı səni sevənlər burdadı” adlı pyesim bu romandan doğulub. “Beyrək” pyesim var, o da romanın içindədir. Yəni bir də gördüm ki, müxtəlif janrlarda yazdığım əsərlər gəlib hamısı “Yarımçıq əlyazma”nın və ondan sonra yaranan başqa əsərlərin içində birləşdilər. Elə bil ki, bütün yaradıcı həyatım boyu roman yazmağa hazırlşırdım. Sanki bunadək yazdıqlarım bu roman üçün bir eskiz idi. İcimdəki şeirlər, nəğmələr belə, hardasa “Yarımçıq əlyazma”dan boylanır. Hesab edirəm ki, yaradıcılığimdəki müxtəlif istiqamətlər, istər dramaturgiya, istərsə də şeir olsun, hardasa birləşə bildilərsə, bu, mənim üçün böyük xoşbəxtlikdir.

***

“Yarımçıq əlyazma”da *“məna (ona, sənə) elə gəldi ki”* konstruksiya yoxdur. Təsəvvür edirsinizmi, bu deyim müasir bədii təfəkkür üçün nə deməkdir və hansı üfüqlərə aparır?! Dədə Qorqud

dövrü üçün *“mənə elə gəldi”*nin təcridi hər hansı ən ağılasığmaz məqamın, həqiqətən, gerçəklikdə baş verməsi deməkdir. Əgər müasir dövrdən yazanda *“ona elə gəldi ki, gözüne cin görükdü”* yazmaq və bunun söz və fikir qatarını uzatdıqca uzatmaq mümkündürsə, Dədə Qorqud dövründə eyni təsvir zamanı *“ona elə gəldi ki”* ifadəsini təcrid etməklə sən o cinin, həqiqətən, mövcud olduğunu və hansı həqiqətin kiminsə gözüne görükdüyünü yazmalısən və yazırsan. Bir növ *“əfsanəvi realizm”* alınır. Qadağa bu idi və mən bu qadağa ilə öz əl-qolumu bağlamış olurdum. Amma açıq söyləyim ki, bununla yanaşı, kifayət qədər başqa səpkili sərbəstliklər də var idi.

***

*“Yarımçıq əlyazma”*dakı sərbəstliklər hansılardır? Ən əvvəl əsərin adında həmən sərbəstliyin kvintessensiyası öz təcəssümünü tapıb, *“Yarımçıq”* sözünə diqqət edin.

Əsər sadəcə sonda deyil, ortada da yer-yer qırılır, kəsilir, əlyazmanı bəzən oxumaq olmur və bu zaman roman özü-özünü şərh eləmə müstəvisinə, öz-özünə açıqlama gətirmə *“zonasına”* keçir.

Niyə qırılmış yer məhz bu məqamda baş verir, başqa məqamda deyil? Bax, sərbəstliyin canı burdadır. Mən özüm nə zaman istəmişəm Əlyazma öz yarımçıqlığını o zaman biruzə verib. Kimsə deyə bilər və bəlkə də, haqlı olar ki, mənim həmənin məqamla bağlı daha deyiləsi sözü, təsvirlik halım qalmayıb – Ona görə. Hər halda, sərbəstlikdi, ya yox?! Qadağadı ya yox?!

***

Mən guya bu mətndə Azərbaycan dilinin zəngin imkanlarından istifadə etməmişəm, edə bilməmişəm. Məsələnin kökü isə başqa yerdədir. Əgər “Yarımçıq əlyazma”da Azərbaycan dilinin zəngin vasitələrindən yetərinə istifadə etməmişəmsə, bunun günahı axı məndə deyil, o dövrün Azərbaycan dilindədir. Mətn axı başdan-ayağa imitasiya idi. Mən bu müasir zənginlikləri ora necə daşıya bilərdim?! Mən bu mətni yazanda hətta *“ona elə gəl-di...”* kimi bütün yazıçıların ən sədaqətli köməkçi formulundan da istifadə etmədim. Elə bil, əl-qolumu bilə-bilə bağladım və özümü dəryaya atdım. Təsəvvür edirsinizmi, nə qədər çətin oldu və mən necə böyük səbirlə daxilə baş verənləri xaricə *“köçürürdüm”*.

“Yarımçıq əlyazma” romanı giriş hissələri ilə başlanır. O girişlər romanın strukturuna daxildir, onun içindədirlər, başqa cür deyil. Öz aləmində onlar da arakəsmələr kimidir. Və belə olarkən hər zad anındaca bəlli və aydın olur. Bu gün bəzi oxucular romandan ancaq dialoq və sevgi-məhəbbət təsvirlərini umur (*kim kimi sevdi, kim kimi aldatdı və s. və i.a.*), sadəcə onları görür və onları mütaliə edirlər. Amma orası da var ki, bu gün müasir roman öz struktur semantik sərhədlərini çox-çox genişləndirmiş və dərinləşdirmişdir. Müasir oxucu bu gün roman oxuyarkən düşünmək istəyir, təkcə təsirlənmək deyil, eyni zamanda araşdırmaq, götür-qoy eləmək, hardasa müəllifə çevrilmək, hardasa onunla (*təkrar edirəm, oxuya-oxuya*) mübahisə eləmək, zamanların, məsafə-məkanların üzərindən adlamaq və bəzən onları bir məqama sığışdırmaq istəyir. Bütün bu dediklərimi bir kəlmə ilə ümumiləşdirə bilərəm: oxucu özü üçün maraqlı bir əsərlə qarşılaşmaq istəyir. Oxucunun bu haqqını anlayıb ona vermək istəyənlər nə postmodernislərdir, nə də realistlərdir. Onlar sadəcə yazıçılardır. Borxes, Eko, Paviç kimi.

***

Çox zaman məndən soruşurlar: “Yarımçıq əlyazma” elmi təfəkkürün məhsuludur, yoxsa bədii təfəkkürün?

Bu sualın qoyuluşu mənə həmişə qəribə gəlib. Bəyəm çox sevdiyimiz hansısa bədii əsərin mayasında elmlilik durmayıb?! Və əksinə, hansı ən dəqiq elm bədii təfəkkürdən qidalanmayıb?! “Eynşteyn-Dostoyevski-Qaus” üçbucağını xatırlayaq.

***

“Yarımçıq əlyazma” romanı metaforanın genişə işləməsi üzərində qurulub, və “Sehrbazlar dərəsi” romanı dərinə. Və, əlbəttə ki, bu iki roman arasında gizli və açıq bağlar və yaxud lağımalar yox deyil. Mən özüm hətta onları bir-birini tamamlayan kitablar kimi görürəm. Ancaq bir-birini tamamlayan! Mənim beynimdəki *(kim istəyir “ürəyimdəki” oxusun – elə bir instansiya var ki, orada belə fərqlər yoxdur)* Tam isə hələ də dolğunlaşmayıb. Üçüncü kitab yazılır.

“Yarımçıq əlyazma”da ən ağılasığılmaz məqamın orjinal mətnə (yəni, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” *“dastanına*) dirəndiyi nöqtə vardır. “Niyə Beyrək romanda bu cür verilib, biz axı onu başqa cür sevmişik” – deyirlər. Bəs belə isə niyə Dastanın orjinal mətnindən keçən bir cümlə indiyənə qədər heç kimi diskindirməyib. Mən onu ilk dəfə (!) “Gizli Dədə Qorqud” kitabımda yazdım: – “Neçin səxt-sən, bəy yigidim?! Hər gəldiyimdə səni şən görərdim. Deyərdin, gülərdin Noldu sənə?” Bu sualı Beyburd bəyin bakirə qızı sevgilisi Beyrəyə sorur. Həbsdə olan Beyrəyə! “Yarımçıq əlyazma”dakı Beyrəyin genetik əcdadı bizə bu cümlənin arxasında bic-bic göz vuran Beyrəkdir. Eyni şəkildə mən bütün digər ilk baxışda “*ağılasığmaz*” məqamlara da aydınlıq gətirə bilərəm. Aristotel fəlsəfəsi var. Ya ağ, ya qara. Ya ölü, ya diri. Amma dünyanı dərkətmə öz inkişafında “*bəlkə*”lər, “*elə bil*”lər, “*sanki*”lər fəlsəfəsini də yaratdı. (*L.Zadənin qeyri-səlis məntiqinin komponentlərini xatırlayaq*). Nə ölüdü, nə diri. Bəlkə, komadadı (“*küçücük ölüm*”?)?!

Nə ağdı, nə qara. Bəlkə, ağımtıldı, qaraya çalandı? Çalarlar dövrünün romanıdı “Yarımçıq əlyazma”.

***

Hadisələr dünyada və hətta paralel dünyalarda necə, hansı ardıcılıqda baş verirsə, hər iki roman (*“Yarımçıq əlyazma”* və *“Sehirbazlsar dərəsi”*) onların zaman-məkan müstəvisində adekvat təsvirinə canatımdır. Diaxroniyanı sinxroniyanın, nəticədə yenə də mənim, mənim və daha heç kimin olmayan *“dolğun an”*ın içinə sığışdırmaq cəhdidir. Canatım və cəhd! Hər iki romanın şah damarı bu iki romanın içindən keçir.

***

“Yarımçıq əlyazma” Azərbaycan dilinin əsrlər boyu necə inkişaf etdiyinə dair fikir verən üç dil qatını daxil etdiyim geniş bir əsərdir. Tənqidçilərin dediyi kimi, *“Yarımçıq əlyazma”*nın süjeti tarixi həqiqətlə ədəbi uydurma arasındakı sərhəddədir. Görünür, romanı buna görə tənqid edirdilər. Üstəlik, ciddi şəkildə tənqid edirdilər. Həm müsbət, həm də mənfi bir çox fərqli fikir var idi (*və hələ də qalır*).

“Yarımçıq əlyazma” bir növ epos və tarixi yaddaşı mistifikasiya etmək cəhdidir. Burada *“Dədə Qorqud”* dastanları və Şah İsmayıl Xətəinin tarixi obrazı epik yaddaş obyektinə çevrildi. Bu, m

***

“Yarımçıq əlyazma” mifoloji qəhrəmanlarımızı gülüşdürsə, nəvazişli, sevgidolu gülüşdür. Dastandan məgər bilirdik Dədə Qorqud harda yaşayır, hardan gəlir, hara gedir? Bilmirdik. Salur Qazan, Aruz Qoca, Beyrək, Basat nə cür bir-birilə davrana bilərlər? Bilmirdik. Onlar monoton, içləri ağappaq, təmiz (*yəni, yazılmamış kağız!*) kimidirlər. Mən, əslində, alaçıq söhbətinə qayıdıram, onları alaçıqdan çıxarmışam. Günortac, Xan qəsri, At meydanı, daxili iyerarxiya, subordinasiya və onun pozulması məqamları, Dastandakıların bəzən ağızlarını doldurub demək istədikləri və udqunub demədikləri... Bayındır xanın reanimasiyası (*Dastanda o iflic vurmuş durumda deyilmi?*), Salur Qazanın canlıya dönməsi, Boğazca Fatmanın, Şirşəmsəddinin “ətə-qana” dolması. Maraqlı deyil?! Bəzilərisə, tutub bu söz belə olmalı idi, olmadı... Yoxdu söz. Var – Söz. Və mahiyyətlər dünyası.

***

Əslində, kitabım gərək, öz-özlüyündə, inteqral bir iş kimi qiymətləndirilsin, və mənim ilk qiy-

mətləndirməmin tamamilə əksi, əslində, həqiqi ola bilər, belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı məlumatlı şəxslər mənim əsərimi anlamağa hazır olduqlarından bir qədər təzyiqə məruz qaldıqlarını hiss edə bilərlər ki, bu da bir çağırış kimi görünə bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” 12 müxtəlif boydan (*kitabdan*) ibarətdir və bəzi tənqidçilər iddia etmişlər ki, “Yarımçıq əlyazma” “Kitabi-Dədə Qorqud”un çoxdan bəri gecikmiş 13-cü boyu (*kitab*) hesab oluna bilər.

***

“Yarımçıq əlyazma”da Şah İsmayılın hekayəsi kitabın qalan hissəsindən ayrılır. Bu bölmə bu əlyazmanın mürəkkəb və dolaşlıq təbiətini vurğulamağa xidmət göstərir. Mən Şah İsmayılı orada təsvir və xarakterizə etdiyimə görə tənqid olunmuşam. Mənim kitabımda o, döyüşdə həlak olur, lakin həqiqi tarixi şəxsiyyət həmin döyüşdən on il sonra belə yaşamış və ölkəni idarə etmişdir. İnsanlar Şah İsmayılın bura daxil edilməsini sual altına alarkən, mənim cavabım “Nədən olmasın?” olur. Burada mətnlərarası əlaqə vardır və həqiqi surətlərlə mifoloji surətlər bir-birilə çox sıx və qırılmaz surətdə bağlıdırlar.

***

Qədim “Dədə Qorqud” eposumuz 12 boydan ibarətdir. Mənim romanım əsas mətnin daxili potensialına istinadən yazılmış 13-cü boy kimi qavranıla bilər. Epik əsərin orijinalı ilə tanış olmayan mühitdə romanın necə qarşılanacağı özüm üçün də çox maraqlı idi. Mənim ədəbi mətnim özünəyeterlidir? Mənə çoxları etiraf etdilər ki, romanımdan sonra onlar bu eposu yenidən, hətta bəzən ilk dəfə oxuyublar.

***

“Yarımçıq əlyazma” romanı ikili qəbul olundu: tərifləyənlər də çox oldu, tənqid edənlər də. Əsasən, ənənəvi epik personajların tamamilə başqa rakursdan göstərilməsi tənqid olunurdu. Romanın süjet xətlərindən biri 8-10-cu əsrlərlə bağlıdır, digəri isə Şah İsmayıl Səfəviyə (*o, şair Xətayi kimi də tanınır*) həsr olunub. Məlum olduğu kimi, Şah İsmayıl 1516-cı ildə türk ordusu ilə döyüşdə məğlubiyyətə uğrayıb və bundan sonra 10 il savaşa girməyib. Əvəzində o bizim İntibahın ən görkəmli şairlərindən birinə çevrilib. Mənim “Yarımçıq əlyaz-

ma”mda isə Şah İsmayıl həmin döyüşdə həlak olur və bundan sonra onun oxşarı meydana çıxır. Şair də elə odur – ikincidir, birinci isə yalnız şah olmuşdur. Bəzi tənqidçilərə elə gəlirdi ki, bu cür yazmaq olmaz, bu adamlara toxunmaq düzgün deyil. Mənsə düşünürəm ki, qədim mətnlərə ən dürüst münasibət – onların yenidən parlamasına imkan yaratmaq olardı. İnsanların bu əsərlərdəki indiyədək kənar baxışlarından gizlənmiş işığı görə bilmələri üçün.

***

Əgər məndən soruşsalar, deyərdim ki, “Yarımçıq əlyazma” romanını *“mövzuya aid fantaziya”* adlandırmaq olar. Kitabımın mövzuları “Dədə Qorqud”da bitdiyi yerdən başlayır. Bəzən Azərbaycanda, kitabımın epik kanonla özbaşına davrandığıma görə qınaq hədəfinə, bəzəndə buna görə də təriflənirdim də. Ancaq ən əsası odur ki, məndən hələ də bəzən soruşurlar: siz, həqiqətən də, əlyazma tapmısınız? Bax, bu mənim üçün ən böyük uğurdur.

***

Əslində, “Sehrbazlar dərəsi” mənim bir hekayə ilə bir pyesimin, belə demək mümkünsə *“izdi-*

vacından” yaranıb. Onlar bir-birini, həqiqətən də, cani-dildən sevirdilər və nəhayət... bu romanda birləşdilər. Vaqif Bayatlının bir gözəl şeiri var, deyir “dənizin ortasında bir xəyal... Ya mən onun gözüna görünürəm, ya o mənim”.

***

“Şehrbazlar dərəsi” başdan-başa bir-birinin gözüna bəzən görükən, bəzən də görükməyən adamların, əşyaların, əqidələrin, şəhərlərin, təpələrin, dərələrin romanıdır. Dairəvi romandır. Burda hər şey dairə üzərində qurulur. Adamlar yolu dairə cızaraq gedir, oxuyanda əvvəldən axıradək alınan mənə axırda əvvələdək alınan mənaya uyğun və bərabər gəlir, atılan oxlar fırlanıb-fırlanıb atıldığı nötəyə qayıdır... və s. və i.ə. Hamının can atdığı *“dolğun an”* özü də bir çevrədir. Romanda düz xətt yoxdur. Çevrədi, dairədi, çərxdir... Səyyah sehrbazın vətəni də Çərxi-fələk adlanır. Yumru-yumru qozbeli olan dəvələrin karvanı roman boyu gedir. Görükməz təpənin ətrafına fırlana-fırlana qalanlar, onun təpəsinə qalxıb quş kimi görükənlər, Seyid Sarılar, Ağ dərvişlər, padşahlar, cəlladlar, karvanbaşılar, xacələr, əsgərlər və hətta Gözəl Pərinisə

belə bu dairənin labirintində azıb qaldılar və onun sehrli cazibəsindən kənara çıxıb bilmirlər.

***

“Şehirbazlar dərəsi” romanı mənəviyyat tariximizin, etiqad keçmişimizin romanıdır. Hücrələrin və səyyah alimlərin, Allaha yaxınlıq iddiasında onların və dini görüşlərinə görə ruhani məhkəmələrində qılınc kimi toqquşan əqidə və inamların yazısıdır. Sehrbazlar dərəsində oturub təkcənəlik vaxtına dalaraq (*“təkcənəlik” sözü təkəri xatırlatmırmı?*) dünyanın axırını gözləyən tənha sehrbazların hər şeyi qapamağa məhkum sonuncu həlqəsi barədədi bu yazı. İnsanla ruhun təması, anlaşması, amma ağır anlaşmasıdır. Borxes deyir ədəbiyyat idarə edilən yuxugörmədi. Əlbəttə, yuxugörmədi, amma həm də ayıldandan sonra unudulmuş yuxudu. Xatırlayanda bəlli bir mətn biçimində təzahür edir. Mən heç özüm bilmirəm nədir bu, nəyi xatırlamışam, nəyi yazmışam.

***

Məncə, əsər yox, ideya olur. Mənim də yazmaq, açmaq istədiyim bəzi ideyalardan yan keç-

diyim vaxtlar olub. Ya gücüm yetməyib onu yazmağa, ya da vaxtım. Gücüm çatmayanlardan birini deyim. Mən roman janrında bir açıq, sonsuz mətn yazmaq istəmişəm. Yəni, bitməyən mətn. Elə bir mətn ki, bura hər şey daxil olsun. Məsələn, “Unutmağa kimsə yox” romanındakı F.Q.-nin dissertasiyasını da tam şəkildə öz içində əridən, ya da elə əritməyən, bu dissertasiyanı tam şəkildə təqdim edən bir mətn. Amma düşünmüşəm ki, buna mənim gücüm çatmaz. Ona görə yox ki, mən bunu bacarmaram. Ona görə ki, məni düzgün başa düşün, açığını deyəcəyəm, oxucuma arxayın deyiləm. Belə bir açıq mətni qəbul edər, ya etməz – burası müəmmalıdır.

***

“Troya qalasının altında ölən əsgər” mənim ən maraqlı saydığım şeirlərimdəndir. Qədim yunan poeziyasındakı kimi qəfiyəsiz bir şeir parçasıdır. Qərribə yaranma tarixi olub onun. Birinci misra doğulub, o biriləri də onun səsinə yığışıb. Fikirləşmişəm ki, bir azərbaycanlını da uzaq Troyanın keçmişində ölüb qalmış əsgərin taleyi narahat edə bilər. Biz yalnız bu hisslərlə böyük olarıq, dünyəvi

olarıq və deyə bilərik ki, dünyaya məxsusuq. Həmişə deyirik, ən qədim ədəbiyyat, ən qədim tarix, dil bizimkidir. Olsun! Amma unutmayaq ki, biz həm də dünyanın bir hissəsiyik.

***

Hansısa əsərimdə öz prototipim yoxdur. Digər tərəfdən bütün yazılar da əslində müxtəlif personajlar, prototiplərdir. Ola bilər Basat da mənəm, Təpəgöz də... Dədə Qorqud da mənəm, Şir Şəmsəddin də... Bəzən mənə tənqid edirdilər ki, Kamal Abdullanın çoban obrazı alim kimi danışır. “Unutmağa kimsə yox” romanında Bəhram kişi uzaq qalaktikalardan, paralel dünyalardan söhbət açır. Bəli, belədir. Çünki o da mənəm. Flober deyirdi ki, Madam Bovari – bu mənəm. O dövr getdi ki, çobanı çoban dilində danışdırmaq üçün kəndə gedib 3 ay çobanlıq etməliydin. Edirdilər də... Gərək biləsən ki, inəyi necə sağırırlar, qoyunu necə xınalayırırlar. Bu mənə həmişə qərribə gəlir. Amma digər tərəfdən etiraf edirəm ki, bunlar da etnoqrafiya üçün son dərəcə maraqlı və bəlkə də yaşamağa haqqı olan məqamlardır.

***

Bir dəfə pyesimin tamaşasına dostlarımı dəvət etmişdim. Məktəb yoldaşlarımdan biri soruşdu, “yenə ölülərdən yazmısan?” Janr deməzdim. Əslində, bu, bilirsiniz nədir? Təntənəli desəm, bu, mənim insanın ölməzliyinə olan inamımdır. Təntənəsiz, səmimi şəkildə desəm, ölüm qarşısında qorxumdur. İstəmirsən öləsən, ümid edirsən ki, nə cürsə yaşayacaqsan, həyat davam edəcək. Bu ikisini birləşdirəndə nə alınırsa, odur.

***

Yazanda hansı üslubda, cərəyanda yazacağımı qarşıma məqsəd qoymuram. “Platon, deyəsən, xəstələnib” kitabıma görə Rusiyada mənə “Qızıl Delviq” mükafatı (*mükafatın əsl adı: “Söz və Vətənə sədaqət”*) verildi. O mükafatı verərkən belə bir səbəb göstərdilər: intellektual nəsrə gətirdiyi yeniliyə görə. Bunun adını belə qoyaq: intellektual nəsr. Ekonun dediyi “Sənin əsərini çimərlikdə oxumaq olmaz” fikri ilə də səsləşir. Bunun üçün, gərək, oxucunun müəyyən intellektual hazırlığı olsun... Məsələn, mənim “Parisın seçimi” adlı hekayəm var.

Paris qızıl almanı üç ilahədən birinə verməlidir; ya ən gözəl saydığı Heraya, ya Afroditaya, ya da Afina. Mifoloji tarixə görə, Paris bu almanı Afroditaya verir. Nəticədə nə baş verir? Troya müharibəsi. Amma “Parisın seçimi” hekayəsində Paris bu almanı Heraya verir. Çünki ona nəşə vəd eləmişdilər, Afrodita dünyanın ən gözəl qadınını, Afina ən böyük müdrikliyi, Hera isə hakimiyyət. Mənim hekayəmdə Paris hakimiyyəti seçir... Yəni tarix belə də ola bilərdi. Belə ola bilsəydi, nə olardı? Tarixin görünməyən tərəfi...

***

“Nutmağa kimsə yox” romanından sonra məni, elə bil, bir fəzadan o biri fəzaya atdılar. Ona görə də bir müddət kiçik hekayələr yazdım, sonra elmi işlə məşğul oldum. “Dədə Qorqudun poetikasına giriş” əsəri yarandı ki, o da ictimaiyyət tərəfindən pis qarşılanmadı. Ümumiyyətlə, insan boş qalmır. Onun beynində hər zaman hansısa proseslər gedir və bu, nə zamansa üzə çıxır. Yenə deyirəm, mənə də elə gəlirdi ki, daha heç nə yazı bilməyəcəyəm. Amma görürsən ki, elə deyil, yazırsan.

***

“Nutmağa kimsə yox...” isə artıq başqa əhval və intonasiyanın bətnindən çıxdı. Burda müstəqil mahiyyətlər dünyası vardı. Dil öz-özünə doğrulurdu. Doğulan kimi də ölməliydi. Dil oxucunu Xaron kimi Stiks çayından mahiyyətlər dünyasına keçirib gözəgörünməz olmalıydı.

***

Ədədən yazırsansa yaz, ən uzaq, ən fantastik, ən detektiv əsər yazsan belə, yenə də sən gündəmin içindəsən. Məsələn, “Dəvə yağışı” hekayəmdə göydən yerə yağış əvəzinə dəvə yağır yazmışam. Bu gündəmdə olmaq demək deyilmi? Bunu başa düşmənlərsə, bu, mənim günahım deyil. Yəni, elə bir məqam gəlir ki, göydən sən yağış yerinə yağan dəvə gözləyirsən, şir gözləyirsən...

***

Son romanım “Laokoon laokoon, yaxud bir romanın gerçək yazılma tarixi” adlı əsərdir. Onun janrını mən belə müəyyənləşdirmişəm – roman-

vari. “Yarımçıq əlyazma”nın faktiki olaraq yazılma tarixi ilə bağlı bir romandır. Mənə elə gəlir ki, bunu qələmə almağın özü maraqlı bir proses idi. Ən azından “Yarımçıq əlyazma”nı qiymətləndirən insanlar üçün maraqlı ola bilər. Bu roman necə yarandı, necə üzə çıxdı? Ondən çıxan xətlər Dədə Qorqud, Şah İsmayıl Xətai xətləridir. Maraqlıdır ki, ədəbiyyatdan uzaq adam, Dədə Qorqudu tanımayan adam Dədə Qorqud dünyasına girəndə hansı əhvalı, hansı hissi keçirə bilər? Bax, mən çalışmışam bunu romanda qələmə alım. Mənə elə gəlir ki, Dədə Qorqud dövrü ədəbiyyatımızın ənliksiz, kirsansız, süslənməmiş bir dövrüdür. Yəni, o metaforalardan uzaq, bədiyyatın cilalanmamış, klassik şeirimizə xas olan bəzəkləri olmayan dövrünün içinə girəndə sən özün də təmizlənirsən. Dədə Qorqudun təmiz bətninə daxil olanda, sən özün də paklanırsan.

***

Бütün kitablar hansısa bir ehtiyacdən yaranır. Bəlkə də, dəbdəbəli səslənir. Amma kitab (*“Dilçi olmayanlar üçün dilçilik”*) doğrudan da, mənəvi ehtiyacdən yarandı. İstədim ki, doğma elmimi, öz

içimdə məhrəm hiss etdiyim istiqaməti dilçi olmayanlar üçün də maraqlı, cazibəli edim. Belə bir ehtiyac yarandı və yavaş-yavaş yazılmağa başladı. Bu gün onun hissə deməzdim, birinci variantı yazıldı.

Ola bilər, kimsə onu dastanvari görür, kimsə onu intriqa üzərində qurulmuş şəkildə görür, kimsə onu məhəbbət dastanının dilçiliyə çevrilməsi kimi görür. Bunlar hamısı, doğrudan da, bir oyundur. Kitabda da yazılır ki, həyat da bir oyundur, dilçilik də bir oyundur...Elə kitabın yazı manerasının özü də bir oyundur.

***

“Dilçiliyə səyahət” dilçi olmayanlar üçün nəzərdə tutulsa da, güman edirəm, ondan gənc filoloqlar da istifadə etməyi lazım biləcəklər. Üslub bu kitaba sanki “öz-özünə” gəldi. Mən üslubu və tərzini yox, üslub və tərz məni öz arxasınca apardı. Həyatımı həsr etdiyim, sevdiyim bir elm sahəsini başqaları üçün də maraqlı etmək çox sevindiricidir. Kitabın alt qatında belə bir məqsəd gizlənilib: dilçilik başqa elmlərə nə verib, başqa elmlər dilçiliyə nə veriblər?! Əhməd və Zəlxanın eşq macərəsinin və dilçilik problemlərinin bir kitabda bir-birilə belə

çarpazlaşması oxucu üçün gözlənilməz oldu. Amma bu gözlənilməzlik həm də marağın artmasını şərtləndirdi. Sizin sualınıza gələndə isə... Belə deyək: mən heç kimə resept verə bilmərəm ki, bu üslubu bu tərzdə davam eləsin. Amma bu gün Azərbaycan oxucusuna fizika, biologiya, kimya... barədə maraqlı şəkildə yazılmış kitablar çox lazımdır.

***

“Əsgər Ağə və Gülçöhrə xanım” hekayəmdə qorxulu bir məqam var: *“Adı özündən uzun olan Gülüqahqah xanım”*. Sonradan özüm də özümə sual verdim ki, adı özündən uzun olan bu məxluq kim ola bilər? Bu hekayədə onun pəhlivanları, sehbəzları, əyan-əşrəfi var. Amma sonralar anladım ki, mən, əslində, özümdən xəbərsiz taxtabitdən yazmışam. Adı özündən uzun Gülüqahqah xanım bir taxtabiti, tarakan imiş. Uşaqlıqda Əsgər ağanı damdabaca ilə, Gülçöhrə xanıma da adı özündən uzun Gülüqahqah xanımla qorxudurmuşlar. Ona görə, təəssüf ki, çoxumuz həmin uşaqlıq dövrünün mistikasını unuduruq, ona qayıda bilmirik, ya da ehtiyac duymuruq. Mənə elə gəlir ki, o məqam, o abu-

hava bizim həyatımızda bu gün də var, bizim təhlüşüurumuzda biz böyüdükə yenə də qalır.

***

Mən bir az yox, bütünlüklə varam əsərlərimdə. Tənqidçilər yazmışdılar ki, “Unutmağa kim-sə yox” əsərimdəki Bəhram kişi çobandır, amma paralel dünyalardan danışır, dilçi alimlər kimi fikir yürüdür, belə çoban olar? Yadıma bir məqam düşür, Flober deyirdi ki, madam Bavari mənəm. Düz deyirdi. Hər bir yazıçı öz əsərinin qəhrəmanıdır. Bəhram kişi də mənəm, F.Q. də mənəm, Afaq da mənəm. O sovet vaxtı idi, çobanın obrazını yazmaq üçün gedib çoban yaşayan mühitdə onunla qalib müşahidə edirdilər. Bu cür yanaşma mənə görə deyil. Mən öz fikirlərimi obrazlarla yazıram. Folkner deyirdi ki, ədəbiyyat sən bildiyin şeylərdən danışır-sa bu, ədəbiyyatın krizisidir. Gərək yazıçı obrazları, ideyaları qoysun ortaya. İdeyalardan personaja gəlmək lazımdır, personajdan ideyaya yox.

***

Məni dram əsəri yazmağa üç dostum həvəs-ləndirib. Mən beləyəm, ruhlandırmasan, təriflə-

məsən, yazı bilmirəm. O tərifi edən dostlardan biri rəhmətlik Həsənağa Turabov olub. İkincisi gözəl rejissorumuz Vəqif İbrahimov idi. Digəri isə gözəl tərcüməçi və ədəbiyyatçı Natiq Səfərov idi. Mən çalışırdım ki, onlara nəyisə sübut edim. Mənə elə gəlir ki, pyeslərimin əksəriyyəti oxunmaq üçündür, bir-ikisindən başqa.

***

“Əsgər ağa və Gülçöhrə xanım” pyesi ölməz Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” əsərinin təsiri ilə yazılıb. Filmi xatırlayırıq. O, xoşbəxt bir sonluqla bitir. Onu da deyim ki, bu ilk filmin rejissoru məşhur sənət ustası, aktyor və rejissor Rza Təhməsisib mənim dayım olub. Son səhnələr yadınızdadırmı?! Hər şey xoşbəxt bir sonluqla bitir. Toy sevgililəri birləşdirir. Mən çox düşündüm: bəs sonra nə olur?! Bu qəhrəmanların 6 il sonrakı həyatlarında nə baş verir?! 6 il sonra axı inqilab baş verir. Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edilir. Əsgər ağa və Gülçöhrə xanımı tale hansı yollara salır?! Mənim pyesim bu barədədir.

***

Əsərlərimdə eyni fikirdən yox, eyni ideyadan istifadə edirəm. Bəlkə də, bu bütün əsərlərimin canına hopub, çox rahat ideyadır. İki əks istiqamətli ovqata xidmət edən ideyadır. Xırdalayaq:

“Unutmağa kimsə yox...-1. Hamı sənin ürəyindədir, sən hamını sevirsən və ehtiyac yoxdur ki, kimsə unudulsun, yaddan çıxsın.

“Unutmağa kimsə yox...-2. O qədər tənhasan ki, nəinki xatırlamağa, unutmağa da kimsə fikirləşib tapa bilmirsən. Yəni heç kimə lazım deyilsən, sənə də heç kim lazım deyil. Ovqat bu iki qütbün birində və yaxud aralıqda olur və hər dəfə bu ideyanın iki müxtəlif qütbünün birində nəfəs dərib getdiyin yolun yorğunluğunu canından çıxarmaq imkanın var...

***

“Cəsus” “Dədə Qorqud” motivləri əsasında yazdığım ikinci pyesimdir. Bayaq haqqında danışdığım açar burada da işə düşmüş şəkildədi. Mənası da ondan ibarətdir ki, dastanın əsas qəhrəmanları vurub-yıxan cəngavərlər, vətən yolunda canından

keçən igidlər, sədaqətli nişanlılar – Beyrəklər, Banı-
çiçəklər daha məni maraqlandırmır. Mənim onlara
heç bir həvəsim qalmayıb. İndi məni daha çox adı
bir cümlədə çəkilən Şirşəmsəddin, Boğazca Fatma,
Oğuz elində yaşayan kafirin casusu və başqa
epizodik obrazlar cəlb edir. Onlarla söhbətləşmək,
dərdləşmək, onlarla danışmaq mənim üçün daha
maraqlıdır. Son pyesimdə də Boğazca Fatma və
ona oğulluq edən casus mənim “Dədə Qorqud”
fantaziyalarımın davamı kimi götürülüb və dostla-
rımın dediyi kimi maraqlı bir şey alınıb.

***

Casus fantomdur. Hamı casus ola bilər və
heç kim də olmaya bilər. “*Ol vaxt*”ın casusu ilə bu
günün casusu başqa-başqa şəraitdə “*işləyirdilər*”.
“*Ol vaxt*”lar sərhəd yox, hüquq-mühafizə yox...
İnsanların bir-birinə əşyayi-dəlilsiz inandıqları bir
mühit... Boğazcanın bir kəlməsi yetir ki, dünən
casusa hərbə-zorbalarını göstərən həşəmətli bəy-
lərin bu gün onun qarşısında qəlbləri yarpaq kimi
titrəsin.

ՅԺՅԵԻՄՄԱՏ ԿԱՂՂԻՆԴԱ

***

Ədəbiyyat çarpışma deyil. Ədəbiyyata çox sakitcə gəlinir. Əslində, hər şey çox rahat yazılır.

***

Dənizlərsiz, çaylarsız dünyanı necə təsəvvür etmək olar?! Ağacsız dünyanı necə. Heyvanat aləmi olmayan dünya. Nəhayət, insansız dünyanı təsəvvür etmək olarmı?!

Ədəbiyyatsız dünya da eləcə. Təsəvvür etmək çətinidir, amma mümkündür. Yoxluq kimi təsəvvür etmək olar.

***

Əgər klassik yöndə ortaya bir şey qoya bilmirsənsə, heç bir modern təqdimatda da qoya bilməyəcəksən. Pikasso insan və mənzərə təsvirini ənənəvi şəkildə verə bilmirdisə, o "Gernika"-nı da yarada bilməyəcəkdİ.

Dünya ədəbiyyatını kompleks halında öyrənməyi iki istiqamətdən həyata keçirmək olar. Professionallar və kitabsevərlər bir qoşquda ola bil-

məzlər. Professionallar üçün əsas məsələ bu ədəbiyyatın adda-budda deyil, sistemli şəkildə mənimsənilməsidir. Kitabsevərlər isə sadəcə, özlərində yaxşı ədəbiyyat zövqünü formalaşdırmalıdırlar.

***

Yaradıcılıq üçün bütün narahat beyinlər sakitləşməlidir, bu isə heç də asan olmur. Ədəbiyyat elə bir şeydir ki, burda öz yeri-çəkisi olan fərdlər, söz adamları qalmalıdır.

***

Ədəbiyyat söhbəti mənə elə gəlir, həmişə lazımdır. Çünki ədəbiyyat söhbəti o demək deyil ki, hökmən hansısa kitabdan, romandan, şeirdən danışasan. Əslində, ədəbiyyat söhbətinin gizli iddiası ağıllı söhbət etməkdir. Bu söhbət bizi bir romandan başlayıb dünyanın ən dərin sirlərinə, bir hekayədən başlayıb qədim tariximizə, bir şeirdən başlayıb xalqımızın, dövlətimizin, cəmiyyətimizin yaşadığı psixoloji məqamlara apara bilər. Yəni, ədəbiyyat söhbəti ədəbiyyat naminə yox, bir vasitə, vəsilə kimi

bizi başqa vacib mövzulara çıxara bilər. Bu baxımdan belə söhbətlər həmişə gərəklidir.

***

Vacib deyil ki, ədəbi əsər hökmən bu günlə səsleşsin. Əlbəttə, həmin o dinamik məqamlar baş verərkən səsleşmənin özü nəyinsə əvvəl, nəyinsə sonra olması deməkdir. Əks-səda nədir? Səs var, sonra əks-səda baş verir. Bu ardıcılıq duyulursa, xalqımızın, dövlətimizin həyatında baş verən hər hansı hadisə müəyyən zamandan sonra öz əksini bədi aləmdə, yaxud başqa müstəvidə tapmalıdır. Bu halın paralel, eyni zamanda olması mümkün deyil. Amma o əks-səda nə vaxt qulağıımıza çatır, bu, artıq başqa məsələdir. Bu gün fiziklər qədim zamanlarda baş vermiş möhtəşəm partlayışın əks-sədasını kainatda axtarıb tapa bilirlər. O zamankı hadisə – hər şeyi öz içinə yığan bir sinqulyar nöqtənin partlayışı kainatın bugünkü mənzərəsini verir. Səs olan yerdə, əks-səda həmişə var.

***

Mən yeni, orta, köhnə nəsil anlayışlarını başa düşməyə çalışıram, amma görürəm ki, yox,

yenə də sonadək başa düşmürəm. Söhbət yazıçının yaşından gedirsə, bu bölgünü bibliografik göstərici kimi qurmaq mümkündür. Amma söhbət mənəvi müstəviyə keçəndə bu mümkün olmur. Bir də görürsən, cavan yazıçı son dərəcə yaşca böyük adamlardan və mətləblərdən yazır, yaşca böyük yazıçı gənclərdən və gənclik dəyərlərindən yazır. Bəs bunu nəslin hansı yaşına salaq? Həm bioloji, həm də mənəvi bölgü bəzən düzgün qurulmur. Məncə, nəsil əvəzinə məktəb demək olar. Amma vacib deyil, o məktəbə daxil olan ədiblər hökmən bir dövrün adamları olsunlar, bir-birlərini tanısınlar. Ola bilər biri XIX, digəri XX əsrdə yaşasın. Məsələn, Mirzə Cəlil ədəbi məktəbi formalaşıbsa, İsa Hüseynov, Anar, Elçin də o məktəbin nümayəndələridir. Bu baxımdan zaman yüklü nəsil anlayışını əqidə yüklü məktəb anlayışı ilə əvəz edərdim. Bir var mənəvi müstəvidə nəsil, bir də var xronoloji müstəvidə. Bunlar başqa-başqa şeylərdir. Mənəvi müstəvidə yaşlı və gənc yazarların məsələyə (*mövzuya*) münasibətini müəyyənləşdirmək son dərəcə müşkuldür. Amma biz elə 60-cılar nəslini deyib dururuq. 70-ci illər nəslini gəncə bir az zəifdi, 80-ci illər nəslini demək olar ki, yoxdu. Məlum deyil ki, bu yanaşma hansı rəqəsdən aparılır. Bəlkə də biz yeni və köhnə

nəsil sözlərini deyərkən bioloji və mənəvi meyarları qarışdırırıq. Burada nəsil əvəzinə məktəb anlayışı işə düşsə, daha düzgün olar. Yəni gənc nəsil hökmən gənclik baxışını, dəyərlərini formalaşdıran nəsil olmaya da bilər. Çünki 60-cı illərdə sadəcə, üç-beş yazıçı ədəbiyyatda dönüş yaratmağa çalışdılar və bunu bacardılar. 40-50-ci illərin ahənginə yeni nəfəs gətirdilər. Onların içində yaşlısı da, gənci də vardı. 60-cı illər nəslə anlayışı mənim fikrimcə, eyni ədəbi məktəbə mənsubluq deməkdir. Ayı-ayrı ölkələrdə də bir məktəbə daxil olan yazıçılar yaşaya bilər, ayı-ayrı dövrlərdə də.

***

Yaradıcılığa yeni başlayanların, yeni yazanların mətnlərində qəribə bir təmayül hiss edilir. Bir var yolu düz gedirsən. Bir də var əzilib-büzülürsən ki, diqqəti özünə cəlb edəsən. Diqqəti özünə cəlb etməyə çalışanda sən gücsüz olursan. Buna çalışmayanda güclü olursan. Stendalın “Qırmızı və qara” əsərində Jülyen Sorel obrazı var. Adi təbəqədən çıxmış adamdır. Kübarlar məclisinə düşür. Orda hər kəs paltarını özünəməxsus və ədəbaz şəkildə nümayiş etdirir. Jülyenin üstünlüyü onda olur ki,

paltarının gözəlliyini gözə soxmağa çalışmır. Çalışmadığı üçün də hamı deyir, nə gözəl geyinib, necə yaraşır və s. Üslub da, yazar da belə bir nəsnədir. Üslubu gözə soxmağa çalışanda, *“mən nə qəşəng yeni söz dedim”* iddiasında olanda istədiyinə nail olursan. Amma bunları bir kənara atanda, yazmaq istədiyinin arxasınca gedəndə bundan mətn udur.

***

Yeni yazanlara, gəncliyə aiddir – hökmən özünü göstərmək istəyir, *“mənə qədər bunu belə edən olmayıb”* sindromu gülüncdür. Bir də çox qərribə başqa məqam var – gənc yazıçılar (*artıq çoxu 40-ı haqlayıb*) elə bilirlər ki, Azərbaycan dialektoloji lüğətini oxumaqla daha yaxşı yazıçı olmaq mümkündür. Yaxud kənddə tövlədə gördüyü inəyin inək olanadək on adını bilirsə, hə, bax bu, yazıçıdı, həyatı yaxşı bilir. Gülməlidir. Bütün bunları görkəmli yazıçılarımız son dərəcə təbii şəkildə əks etdiriblər. Daha deməyiblər, bu hələ çəpişdi, sonra keçə olacaq. Həyatın o məqamını yeri gəldikcə ifadə ediblər. Bunlar isə əvvəlcə göstərmək istəyirlər ki, mən bunu bilirəm, sonra ona uyğun təsvir tapırlar.

***

Hər bir yazını yazmaq üçün gərək daxilən sənə güc gəlsin, ilham mənbəyin olsun. Həmin o istedadsız yazılar məndə heç bir həvəs yaratmadı. Gücü istedadlı yazılar, *“mənim yazıçım”* olan yazıçılar, *“mənim şairim”* olan şairlər yaradır. Bəlkə də istedadsız sözünü kəskin demişəm. Sonradan fikirləşdim ki, *“mənim şairim”* olmayan şairlər haqqında belə kəskin şəkildə yazmaq bəlkə də doğru deyil. Çünki onların da öz oxucusu ola bilər. Bir də ki, mən özümü artıq tənqidçi kimi hiss etmirəm.

***

Azərbaycan ədəbiyyat tarixini öyrənmək bugünkü azərbaycanlını daxilən bir qədər də möhkəm etmək məqsədi güdür. Bugünkü Azərbaycan dünənki Azərbaycandan təkcə şəhərləri, kəndləri, bağları, xiyabanları, hündürmərtəbəli binaları ilə fərqlənmir. Öz insanı ilə fərqlənir. Azərbaycan insanı artıq dəyişib. Ədəbiyyatın öyrənilməsi, mədəniyyətin təbliğ edilməsi həmin o insanın daha güclü formalaşmasına gətirib çıxarmalıdır. O güclü insan hansı prinsiplərlə yaşayır? Ən vacib prinsip odur ki,

o, artıq şəxsi mənafeyini ictimai mənafedən irəli dürtmür. Bəli, məhz “*dürtmür*” sözünü işlədirəm, çünki bizdə çox zaman belə olub. O, ictimai mənafeyi üstün sayır, vətən, dövlət, bayraq, himn, prezident onun üçün adi sözlər deyil. O, bu sözlər uğrunda ölümə də gedə bilər. Bax, bu cür Azərbaycan formalaşır. Bu, çox vacib məsələdir. Ümumiləşdirsək, bizdə Nitsşenin “*səhrası*” artıq böyüməkdən qalıb.

***

Hər şeyi ilə razılaşdığın əsər heç nəyi ilə razılaşmadığın əsəridir. Lotman deyib ki, yüz faiz anlaşıqlı əsər yüz faiz mahiyyətini itirmiş əsəridir. Əsərin harasındasa, nəyindəsə sirli bir yer mütləq qalmalıdır. Əsər bir müddət sonra öz səsi ilə yox, artıq öz əks-sədası ilə ortaya çıxmağa başlayır. Necə ki, milyon illər bundan əvvəl baş vermiş Möhtəşəm partlayışın əks-sədası bu gün də bizim fəzada fırlanır. Elə alətlər, elə dəqiq cihazlar var ki, o Möhtəşəm partlayışın əks-sədasını tuta bilir, sadəcə, bizim qulaqlarımız onu eşitmir. Bir əsər də əgər partlayışdırsa, zaman keçdikcə onun əks-sədası kimisə maraqlandırır, kimisə maraqlandırmır...

***

Mən öz oxuduqlarımdan və həyat təcrübəmdən bu qənaətə gəlmişəm ki, kiməsə bu, yazıçıdır, bu isə deyil ittihamını vermək olmaz! Deyə bilərsən ki, filankəs mənim yazıçım deyil. Yaxud, bu yazıçı mənim yazıçımdır. Bu cür effemistik ibarələrlə danışmağa alışmaq lazımdır. Yoxsa bu yazıçı dili bilir, o biri yazıçı bilmir-filan, boş söhbətlərdir. Tənqidçilərimizin də, yazıçılarımızın da *“mənca”* sözü-nə böyük ehtiyacı var. Təəssüf ki, bu söz yavaş-yavaş leksikonumuzdan çıxır.

***

Özünü bilə-bilə şıltaqlığa, ərköynlüyə, də-cəlliyə vuran adamlar ədəbiyyat yaratmır, onlar ədəbiyyatətrafı söhbətlər yaradırlar.

***

Borxes deyir ki, ədəbiyyat idarə edilən yuxudur. Yuxular axı idarə olunmur. Ədəbiyyat da yuxudur. Həyatda olmayan şeyin bir nöqtədən başqa nöqtəyə aparılmasıdır, təsviridir. Onu sən,

müəllif idarə edir, bu da yuxudur. Kim deyə bilər ki, kiminsə yazdığı yuxu deyil? Hamısı yuxudur, uydurmadır. Olmayandır, ya olandır, bunun dəxili yoxdur. Ola bilər, olan hadisəni realist, sərt cizgilərlə təsvir eləmişən. Yenə də yuxudur. Yenə də uydurmadır. Olan hadisəni yazanda yenə də uydurmadır. Ədəbiyyatın mahiyyəti budur, sən uydurma adlı bir qabın içinə girirsən. Don Kixot olubsa və bu cür hərəkətlər edibsə, hansı ki mənim buna böyük şübhəm var, bu da uydurmadır. Ən sərt realist kimdir? Ən sərt realist Allahdır. Balzak, Tolstoy, ya Dostoyevski... bu realizmin fonunda öz uydurmalarını yaradıblar. Uydurmanı pis mənada demirəm. Uydurma, yəni, təxəyyül məhsulu.

***

Əlbəttə, sənət sənət üçündür. Kimin üçün yazırsan? Heç kəs, özün üçün yazırsan, özünə pıçıldayırsan.

***

Mətn odur ki, ürəyin istəyəni edə bilərsən.

***

Mən tənqidçilərin missiyasını başa düşə bilmirəm. Tənqidçi romanından bir cümləni götürüb təhlil edir ki, bu cümlə düzgün yazılmayıb. İndi mən yazıçı nə etməliyəm? Gedib o kitabı təzədən çap edib həmin cümləni tənqidçi istəyən kimi yazmalıyam? Tənqidçi əsərin qayəsindən, oxucu ilə təmasından danışmalıdır.

***

Ən yaxşı tərcümədə belə orijinal mətn özünün bütün keyfiyyətlərini saxlamır. Nə isə qeyb olur, nə isə səviyyəsini itirir, nə isə tərcüməçinin yanlış müdaxiləsi ilə dəyişir. Mətnin potensialını (*işarə etdiklərini, diskursunu...*) hiss etdirməyən tərcümə yad ölkədə heç bir dil bilməyən adam kimidir. O ancaq əl işarələri ilə “*danışmağa*” məhkumdur. Belə tərcümədənsə olmamağı yey.

***

Biz hər şeydən əvvəl özümüzə belə bir sual verməliyik ki, böyük ədəbiyyat nə deməkdir? Dün-

yada müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanların yaratdığı ədəbiyyat çox zaman öz vaxtında böyük ədəbiyyat sayılmayıb, bir az sonra sayılıb. Yəni, böyük ədəbiyyatın kriteriyaları nədir? Mən həmişə bu sözü deyirəm ki, ümumiyyətlə, qiymət verməkdə sən gərək deməyəsən ki, bu əsər yaxşıdır, ya pisdır. Bu əsər böyükdür, yaxud kiçikdir. Sən gərək mədəniyyət çərçivəsində deyəsən ki, bu mənim yazıçımdır, ya mənim yazıçım deyil. Bu kriteriyadan yanaşanda həm sən qarşıdakına hörmət edirsən, həm öz oxucuna hörmət edirsən, həm də özünü göstərirsən ki, sən də adamsan.

Kiçik xalqların da böyük ədəbi nümunələri ola bilər. Elə bircə Çingiz Aytmatovu göstərmək yetər.

***

Ədəbi qacarlar müxtəlifdirlər. Çəmən-zəminlinin “Qan içində” əsərindəki Qacar başqadır, Haqverdiyevin tamam başqa Qacarı var. Qacar birmənalı obraz deyil. Birmənalı şəxsiyyət də olmayıb. Səməd Vurğunun Qacarı bədii təxəyyülün məhsuludur. Oradan bir misranı götürərdim ki, bəlkə də bütün Azərbaycan ədəbiyyatının üstünə işıq salır: şair, hökmdarın hüsurundasən! Bu misradakı

həqiqəti bütün yazıçılara və şairlərə aid etmək olar. Kimdir şair, kimdir hökmdar, kimdir haqlı, kimdir haqsız, kimdir zalım, kimdir məzlum? Cavabı tapılmaz. Çexovun bir fikri var, deyir, hər bir insan həyatı boyu öz içindəki qulu əzməklə məşğuldur. Şair şahı, şah şairi...

***

Ədəbiyyat insanı tərbiyələndirməsi çox bayağı ifadədir. Amma məğzində çox böyük həqiqət var. Qədim yunanlar buna *“katarsis”* deyirlər. Yəni, təmizlənmə prosesi. Bütün dövrlərdə belə bir proses olur. Sosializm dövründə də bunu tərbiyə adlandırıblar. Sözüün özü bir az sürtülmüş sözdür, ona görə məni diksindirdi.

***

“Çiçəklənmə dövrü”, “yüksəliş mərhələsi”, “pessimist period” və s. bu kimi dəyərləndirilmələr, əslində, ədəbiyyata kənardan verilən qiymətlərdir. Və çox zaman kateqoriik hökmlər ədəbiyyatın əsl mahiyyətindən kifayət qədər uzaqda dururlar.

***

Qarabağ problemi hələ də ədəbiyyatın əsas diqqətinə çevrilməyib. Bədii şüur, məncə, seçim qarşısındadır: biz dəhşətli bir komediya ilə üzbəüzük, yoxsa faciə ilə? Bəlkə də, bu, tragikomediyadır? Təhtəlsüurda inanmıram ki, dəyərləndirmə prosesi gedir. O, hələ bitməyib, məhz bitəndən sonra əsər yaranır.

***

Ümumiyyətlə, janrlar ədəbiyyat məkanında arakəsmələrdir. Bəzən bu arakəsmələrin birindən o birinə keçən cığır, yol olur, bəzən olmur. Əgər bütün yaradıcılıq nəhayətdə Allaha sarı uzanmağa cəhddə bulunan Sözdürsə, o zaman təbii ki, mənzilə çatmağa yaxın bir yerdə həmən arakəsmələr qurtarır, intəhasız səma qalır. Mənim üçün həmən arakəsmələr virtual mahiyyətli dirlər, onları görmürəm, amma həm də görürəm. Bəlkə də, buna görə hekayəm asanlıqla pyesə, pyesim romana, şeirim yenə də pyesə çevrilə bilər. Bu cür metamorfozalar düşüncə sərbəstliyinin göstəricisi kimidir. Mən özümü ədəbi mütəvidə son dərəcə sərbəst adam sayıram.

***

Mövzunun tipi ilə bağlı məhdudiyyətlər təbiidir. Yazı prosesində mənim də qarşımda bəzi məhdudiyyətlər, qadağalar var idi. Açıq onları özüm öz qarşıma qoydum. Aydınır ki, oğuz cəmiyyəti və yaxud Şah İsmayıl dövrünün təsviri zamanı müasir düşüncə tərz, çağdaş sözlər, ifadələr xüsusi süzgəcdən keçirilməlidir. Alman filosofu Şelling yazırdı ki, sözün içində çoxlu mənalar sayrışır. Gözəl deyimdir: məhz sayrışır. Hansını seçirsən seç. Aydınır ki, bu sayrışan mənaların hamısı eyni dərəcədə bəlli zaman və məkan daxilindəki təsvir üçün ola bilməz.

***

Müasir ədəbiyyat özündə həm elmi, həm də bədii yanaşmanı birləşdirməsilə fərqlənir. Bu gün yalnız bədiiliklə ötmək olmaz, indi bədii məram elmi işləmələrlə təqdim olunur və əksinə. Nümunə kimi Borxesin və ya Umberto Ekonun yaradıcılığını misal gətirmək olar. Elə Bulqakovun özü də sırf “bədii” yazıçı deyildi, onun yazdıqlarının hamısında öz elmi yanaşması hiss olunur. Sırf bədiilik – bu,

artıq ədəbiyyat tarixidir. Oxucu yazıçıdan daha nə-lərsə gözləyir. Düşünürəm ki, bu cür publisistik, tarixi, bioqrafik ədəbiyyat bununla izah olunmalıdır.

***

*M*odernizm mənim aləmində zaman-zaman özünü ədəbiyyatda və sənətdə göstərən durğunluqdan usanıb başqaldırma cəhdidir. Kardioqramda olduğu kimi, düz xətləri yer-yer kəsən şaquli xəttlər olmasa bu artıq ölümdür. Modern düşüncə tərzı və onun təzahürləri məhz həmin şaquli xəttlərdir. Yəni əvvəlkindən fərqlənən, ona oxşamayan istər düşüncə tərzı, istər sintaktik duyum, istərsə də olsun dünyabaxışı, belə deyək: “başqalığı”dır...

Postmodernizm isə onun bəzən “hay-küyünə” baxmasaq, istənilən halda şaquli xətləri yəni-dən əvvəlki doğma məcraya qaytarmaq cəhdidir. Bunlar bir-birini ədəbiyyat tarixi boyu izləyə və əvəzləyə bilirlər.

***

*P*ostmodernizm bütün ədəbiyyat tarixinin labüd, zəruri nəticəsi deyil. Kim idi Azərbaycan

ədəbiyyatının az qala unudulmuş orta əsrlərinin birindən boylanın Hacı Mir Həsən ağa Səyyah?! Modernist idi, yoxsa postmodernist?! Onun şərq fəlsəfi fikri ilə qərb formal bəçimlərinin (*zahirə bətinin bir-birinin içində əridilmiş az qala ideal təzahüründə*) *sintezi* üstündə yazdığı “Sirlərin sərgüzəşti”ni hansı “izm”ə aid etmək olar? Çətinidir, çünki bəzən modernizmlə postmodernizmin sərhədlərini dəqiq cızmaq mümkün olmur. Çox güman ki, Homeri də öz dövrü üçün postmodernist saymaq olar. Bəli, sabah yaranacaq yeni modernizm özündən əvvəlki hər şeyi dağıtmağa yönələn solçuluq kimi sol ideyadan doğacaqsa, qışı əvəzləyən bahar kimi postmodernizm onu yenidən sağ doğma məcraya qaytarmağa çalışacaq. Əslində, dağıdıcı mahiyyət modernizmin canındadır. Postmodernizm isə hər şeyi öz doğma, tanış məcrasına yönəldən bir üsuldur. Amma necə yönəltmək, bu bir başqa söhbətin mövzudur.

***

*P*ostmodernizm, əslində, berrəngli, yeknəsək ifadə və yanaşma forması deyil. Onun istiqamətləri, şəxələri var. Bir istiqamət, belə deyək, mətnlə “*oy-namaq*”dır. Mən bəzi mətnlərimlə bu istiqamətdə,

bəli, varam. Mövcud mətnlərin başqa, tanış olmayan interpretasiyası (*kimi buna deşifrə deyir...*), başqa məzmunun köhnə formada imitasiyası...

***

Axmaq bir məntiq var – şairsənsə və günlərin bir günü “*çaşib*” hekayə yazırsansa nədənsə hamı təəccüblənir, ən azından təəccüblənməyi özünə borc bilir. Amma onlarla, yüzlərlə dünyaca məşhur yazıçı adı çəkə bilərəm ki, həm də şairdirlər. Məsələn, Borxes kimi. Yenə də yüzlərlə yazıçı adı çəkə bilərəm ki, həm də son dərəcə ciddi alimdirlər. Umberto Eko kimi. Bizi “*nə yazıb*” yox, “*necə*” yazıb sualı düşündürməlidir. Janrları uydu ranlar dünyanın müxtəlif yerlərində sərhədlər qurub ölkələri adamların üzünə qapatmaq kimi bir iş görürlər. Bu, hələ, guya, təbii olanıdır. Kənd-kəsəkdə çəpərlər, uca-uca hasarlar... Ədəbiyyatda janr yoxdur, janr ədəbiyyatşünaslıqda olur.

***

Mənim sevimli şairim yoxdur. Mənim sevimli şeirlərim var. Onlara dönə-dönə qayıda bilərəm. “*Sevimli şair*” təyininə adam istər-istəməz

tədqiqat istiqamətindən yanaşmalıdır. “Sevimli şeir” isə sənin zövqünün göstəricisidir. Yuxarıda ədəbiyyatla ədəbiyyatşünaslığı bir-birindən ayırdıq. Məncə, sevimli şair söhbəti ədəbiyyatşünaslıq söhbətidir, sevimli şeir – ədəbiyyat.

Ədəbiyyatşünaslıq söhbətini isə ədəbiyyat söhbətinə qarışdırmaq düz deyil.

***

Ədəbi proses anlayışı mənim üçün həmişə böyük qəribəliklərlə dolu, sirli pərdəyə bürünmüş kimidi. Ədəbi proses nə deməkdi? Əgər bu proses ədəbiyyatla bağlı qəzet və jurnalların çıxmasından ibarətdirsə, bu var. Ayrı-ayrı adamların müxtəlif janrlarda yazı yazıb çap etdirməsi ilə bağlıdırsa, bu da var. Ədəbi proses bu əsərlərin oxunub-oxunmaması ilə bağlıdırsa, məncə, bu gün yavaş-yavaş bizim oxucu da ədəbi prosesin qırılmaz həlqəsi olduğunu başa düşür və bu istiqamətdə də müsbət cavab vermək gərəkir.

***

Mənim üçün mövzunun tarixiliyi, müasirliyi yoxdu. Yalnız MÖVZU var.

***

Başdan ayağa gözəl şair olmaq mümkün deyil. Amma hansısa şairin gözəl şeirləri ola bilər. Bütün əsərlərini sevə-sevə oxuduğumuz yazıçı təbii ki, yoxdu.

***

Ədəbiyyatda gənclik janrlarla məhrəm münasibət deməkdi. Bir janrın içində qocalmaq olar. Janrdan janra adlayanda isə elə bil yazıçıya yeni bir enerjiyə o janrla bu janrın arasında, havada olanda, neytral zonada gəlir. Bunun özü maraqlı prosesdi. Ədəbiyyatda gəncliyi belə qorumaq olur. Təəssüf ki, yaşı qorumaq mümkün deyil. Çünki yaş saatda 60 kilometr sürətlə gedir. Bayaq dediyim kimi, bu gün ədəbiyyatda kimin gənc, kimin yaşlı olduğunu demək çətindi.

***

Ədəbiyyat naminə nədənsə imtina etmək, nələrisə qəbul etmək lazımdır.

***

Təkrarı həmişə sevmişəm. Mənə elə gəlir ki oxuduqlarıma bir daha qayıdanda həmin hissləri yox, tamamilə başqa hissləri keçirirəm. Və eyni zamanda o hissləri də keçirəndə insan özü-özünü qorumaqla məşğul olur. Yəni bir az cavanlaşır, bir qədər keçmişə qayıdır. Ümumiyyətlə, təkrar mənim aləmində çox böyük bir məna yükü daşıyan anlayışdır. Mən hətta özümçün belə bir formula müəyyənləşdirmişəm. Ən çox sevdiyin yazıçı kimdi sualına biz cürbəcür cavablar verə bilərik: *“insanın daxili aləmini gözəl əks etdirən əsərlər müəllifidir”* cavabından tutmuş, müxtəlif mükafatlar alan, müxtəlif dövrlərdə publikanın, geniş oxucu kütləsinin maraq obyektində olan insanlara qədər çox adamların adını çəkmək olar. Amma *“sevimli yazıçının kimdir?”* sualına bir konkret cavabım var. Bu o yazıçıdır ki, onun əsərlərinə qayıdıb, dönə-dönə oxuyuram – mənim sevimli yazığım odur.

***

Mənim ədəbiyyatla məşğul olmağım – bir insan kimi məğlubiyyətimdir. Yəni, ədəbiyyat nə-

dir? İnsanın həyatdan, həyatın reallığından qaçmaq istədiyi yerdi, həyatın sənə tanış olan və olmayan o dolanbaclarından qaçmaq cəhdidir. Yəni, bu, artıq məğlubiyyətdir. Və məğlubiyyətin içində bir və onun içində başqa bir məğlubiyyətlərə yer açıla bilirsə, deməli, insan həyatı bütövlükdə məğlubiyyətlərdən ibarətdir.

***

Senzurasız heç nə mümkün deyil. İnsan yaşadığı mühitdə artıq daxili senzuranın məhsuludur. Bu mənada, ədəbiyyat istisna təşkil etmir.

***

Müasir dünya ədəbiyyatının nümayəndələrindən, ilk növbədə, iki dahi sənətkarı vurğulamaq istədim: Borxes və Umberto Eko. Onların yaradıcılığında ən çox diqqət çəkən cəhət isə budur: hər iki müəllifin əsərlərində dərin intellektuallıq, bəlkə də, elmi potensial güclü bədiiliklə heyratamız dərəcədə qovuşaraq qırmızı xətt kimi keçir. Düşünürəm, bu qovuşma, ümumən müasir prozanı xarakterizə edir.

***

Hər şey oxucudan asılıdır. Amma bir şey də var ki, mənim aləmində oxucunu nəzərə alıb yazmaq absurd bir şeydir. Yəni oxucunu nəzərə almaq nə deməkdir – onu özümçün müəyyinləşdirmirəm. Müəyyənləşdirə bilsəydim, bəlkə də, o yolla gedərdim. Mənim aləmində hec kimə tuşlanmadan, heç kəsi orientir kimi götürmədən yazmaq lazımdır. Belə olan halda subyektivlik məqamı son dərəcə azalmış olur.

***

Oxuyucular bilirsiz kimlərdir? Əsəri bir dəfə, özü də alababat oxuyanlar. Bu halda əsər sanki ona dəyib daxilinə nüfuz etmir. Əsər ondan kənarda qalır. Oxucu isə əsəri diqqətlə, anlaya-anlaya, lazım gəlsə, dönə-dönə oxuyandır. Özündə əks etdirən, öz içində əridəndir. Oxucu həmmüəllif deməkdir. Oxucu əsəri dərinədən və harmonik şəkildə o dərəcədə öz prizmasından keçirir ki, əsərin müəllifinə dönür. Oxucu əsəri özü üçün müəlliflə birlikdə yenidən yazır. Hər dəfə bir az yazır. Axırda, bir necə dəfə oxuyandan sonra düşünürsən ki, bu əsəri sanki özün yazmışsan. Mənə elə gəlir ki,

əslində, çox sevdiyim əsərləri elə mən özüm yazmışam (*gülür*). Bu oxucudur. Oxuyucu isə bir dəfə “*üzdən*” oxudu, qurtardı getdi, bildi ki, bu əsər budur, bu əsər bundan danışır, qəhrəmanları budur, bunun sevgisi budur, nifrəti budur və s. Əsər haqda məlumat oxusaydı, bundan yaxşı idi.

***

Məgər mənim yazdığım hamının xoşuna gəlməlidir?! Qətiyyə, yox. Azərbaycan ədəbi fikri o zaman zəfər çala bilər, o zaman bizim hamımızın vicdanı rahat olar və biz bu ədəbi mühitdə olmağımızdan qürur duya bilərik ki, fikrimizi belə ifadə edə bilək: “*bu, mənim romanım deyil, mən bu əsəri bəyənmədim, amma bu, romandır*”. Bax, bunu deyə bilmədikcə, biz belə vurnuxacağıq, çapalayacağıq, özümüzdən yalançı problemlər düzəldib onu həll etməyə çalışacağıq və həmin o bir stəkan suda fırtına yaratmaq istəyən adamlar kənardan gülünc görünəcəklər.

***

Hegel deyirdi ki, tarix Allahın Yer üzündən keçib getdiyi təmtəraqlı zəfər marşıdır. Bu tarix

mənə bir vətəndaş kimi vacib və qiymətlidir. Bir yazarı kimi bəzən maraqsız görünür. Çünki mən Bayandır Xanı, Dədə Qorqudu, Qazanı, Şah İsmayılı, Hüseyn bəy Lələni canlı, nəfəs alan, mənimlə ünsiyyətə girən, mənim kimi, yəni, müasirim kimi sevən, duyan, düşünən, acıyan, iztirab çəkən, sevinən, aldanan, aldanan, nifrət edən, qibtə edən, sədaqətli, sədaqətsiz olan, bir sözlə, yaşayan insanlar kimi görmək istəyirəm. Bu, daha maraqlıdır. Onlar pyedestalda, etiraz etmirəm, gözəl görünürlər. Amma onlar pyedestaldan qıraqda da son dərəcə cəlbedicidirlər.

***

Bu gün ədəbi mühiti, ədəbi prosesi tamam başqa məsələlər düşündürməlidir. Kim çıxdı, kim qaldı, kim kimə nə dedi, kim kimdən incidi, kim yekəbaşlıq elədi, təbii ki, bunların öz yeri var. Bunlar yazıçıları düşündürəcək məsələlər olmamalıdır. Yazıçını əsər və cəmiyyətdə baş verən proseslər düşündürməlidir. Yazıçının diqqət mərkəzində ictimai aləmdə, ictimai fikirdə baş verən proseslər olmalıdır. Yerdə qalan məsələlər son dərəcə cılızdır.

***

Dövlət heç vaxt kiminləsə saziş bağlamır ki, sizə bunu edəcəyəm, qarşılığında əsər yazın. Yazırsan yaz, yazmırsan, yazma... O zaman yazmalısan ki, sən yazmaya bilmirsən.

***

Ədəbi proses “*müqayisə*” adlanan möhtəşəm priyomun üzərində qurulmalıdır. Müqayisə isə (*ən azından bizim ədəbiyyat çərçivəsində*) gərək təhlilin canında olsun. Ayrı-ayrı romanlar barədə müzakirələr açmaq ... bu da lazımdır, amma son məqsəd olmamalıdır. Tənqidçi unutmalıdır ki, o HÖKMƏN əsərdə mənfə bir məqam tapmalıdır. Təhlil nəyi gətirir, onu da gətirməlidir. Yoxsa ki, istedadı ilə istedadsızlığı bilinməyənlər bir də görürsən az qala özləri icad etdikləri zərrəbinlə tərif, təqdir və inkarlarının dərəcəsini hətta ölçə bilirlər. Özünü tənqidçi missiyasında görənlər (*duyanlar!*) müxtəlif yaş və estetikaların nümayəndələrini bir kontekstdə alıb, belə bir termini işlətmək istəyirəm, komparativist təhlil aparmaq cəhdini nümayiş etməlidirlər.

***

Bizə komparativist təhlil isazımdır. Təkcə müqayisə ilə kifayətlənmədən müqayisə edə-edə tarixə getmək, bədii əsərin və əsərlərin, müəlliflərin qədim geneoloji anavariantlarını (*invariant-larını*) müəyyənləşdirmək cəhdi. Cavanları ayrı-ayrılıqda, özü də əlahiddə şəkildə deyil, “qocalarla” bir yerdə təhlil “qazanı”na salmaq və oxucunu hara, hansı dünya dəyərlərinə, milli dəyərlərə gedib dirəndiyini açmaq üsulu!

***

Şən əgər əlinə qələm alıb yazmağa başlayırsansa, artıq tənhasan. Misran tənhadır, cümlən tənhadır...

***

O zaman ki ciddi ədəbiyyat susur, qeyri-ciddi ədəbiyyat başını qaldırır, adamın üstünə elə gəlir ki, elə bil, alçaq dağları bu yaradıb. Ona görə də ciddi ədəbiyyatın təqdiri, ciddi ədəbiyyatın qaldırılması, eyni zamanda ölçü meyarını (“*planka*”nı) baş-

qası üçün əlçatmaz yüksəkliyə qaldırmaq deməkdir. Pisə pis deməklə biz, əslində, heç nə etmirik. Yaxşıya yaxşı deməklə pisin pis olduğu işarətini göndərmiş oluruq. Bu, bir qiymətləndirmə meyarıdır, bəlkə, yüz meyardan biridir, hər halda, işlək ola bilər.

***

Ədəbi diletantı (*onlar isə zamanəmizdə baş alıb və baş aparıb gedirlər*) başqasından, belə deyək, diletant olmayandan fərqləndirən ən vacib məqam bunun yaxşı, bunun isə pis olmasını təkidlə, ağzı köpüklənə-köpüklənə (*hətta yazıda belə bu köpüyü görməmək mümkün deyil*) ısrar etməsidir. Bu, mənim romanımdır, ona görə də yaxşı hesab edirəm, deyə bilməməsidir. Başqası da o biri romanı ən yaxşı hesab edə bilər, bu da onun romanıdır, fikrini ağlına belə gətirə bilməməsidir. Çünki insan başqasına da seçim yeri qoymalıdır. Öz sevdii yeməyi hökmən başqasının boğazına dürtüşdürməyi mədəniyyətdən kənar hərəkət olmasından xəbəri olmalıdır.

***

“*Literaturşina*”nı həyatdangəlmə hal ilə qarşılaşırlar. Yəni hansısa bir yazıçı həyatın içindən gəlir ədəbiyyata, başqa yazıçı isə həyatın içindən gəlmir, ədəbiyyatdan gəlir... ədəbiyyata. Qüsura baxmayın, cümlənin gülməli olması, onun işinə qoyulan mənanın gülüncüyü ilə bağlıdır.

Kimlərsə bu şəkildə yarlıq vurduğu yazıçılar guya kitab oxuya-oxuya gəlib yazıçı olublar. Onlar həyatı bilmirlər. Həyatı kitabdan öyrənilər, həyatın özündən deyil. İttihamçılar bir az da səmimi olsalar, boyunlarına alarlar ki, onlara görə bu miskin adamlar yazmaq istəyirdilərsə, gərək hökmən kənddə doğulaydılar, şəhərdə asfalt üstündə gəzə-gəzə onlar torpağın qədrini bilə bilməzlər. Qərək, kənd barədə real təsəvvürü olmayan, həyatı əzab-əziyyətdən keçməyən biri əsl ədəbiyyat yarada bilməz. Onun yaratdığı nə olacaq? *Literaturşina* olacaq!

***

Kitabsız, kitaba söykənmədən ədəbiyyatın içində olmaq mümkünmü? Mümkün deyil. Həyatdan gələnlər kərpicdirlərsə, kitabdan gələnlər se-

ment deyil də, nədir? Hardan baxırsan, bax, ədəbiyyatın yolu kitab yoludur. Mal-qara ilə bağlı ən gizli, dialektin ən dərin boğçasında gizlənmiş adlara qədər incəlikləri qürur hissilə bilənlər elə güman edirlər ki, əllərinə qələm alıb yazmağı nə az, nə çox, Tanrının özü bunlara həvalə edib.

***

Hər oxucunun özünün *“intellektual qalxış-eniş zolağı”* var. Eynən təyyarələr qalxış-eniş zolağına enən kimi, Eko da gərək hər hansı oxucunun beynində uyğun intellektual zolağa ensin. Belə bir zolaq yoxdursa, sən əgər orta əsrlər estetikasına, qədim dünya miflərinə bələd deyilsənsə, konkret deyim, azından Averinsevi oxumamısan, Ekonu istərsən yüz dəfə oxu, farslar demiş, çifayda? Deməli, bizim bəzən məşhur adları tutuquşu kimi əzbərləyib mütaliəmizin zənginliyini göstərmək istəyimiz, ən yumşaq şəkildə, Heraklin ilan boğmasını yada salır. Deməli, təkcə hər hansı məşhur əsəri əxz eləmək üçün onu ancaq oxumaq kifayət deyil. Gərəkdir ki, öncədən bu kitabın qəbul edilmə hazırlığını görəsən, yəni, bəlkə də, gərək onlarla başqa – fəlsəfi, psixoloji, mədəniyyətşünasi kitabı oxumuş olasan.

***

Yazıçı ədəbiyyatşünas olmamalıdır. Sadəcə ağıl və intellekt sahibi olması yetər. Və... yazıçı təkcə yazmamalıdı, həm də maraqlı ədəbi həm-söhbət olmalıdı.

***

İntellektual nəsr cərəyan olmasa da, hər hal-da, bir anlayış olaraq var. Azərbaycan nəsrində də əvvəl-axır bu olmalıydı. Kimdəsə bu özünü göstərəcəkdı. Mən də çalışıram ki, bu istiqamətdə nələrsə edim. Amma mən əlimə qələm alanda qarşıma məqsəd qoymuram ki, nəsə oturub intellektual nəsr, yaxud ona bənzər nəsə yazacağam. Sadəcə, illərlə, onillərlə yığılan təcrübə boşuna getmir, nə yazmağından asılı olmayaraq istər-istəməz özünü göstərir. Yığılan təcrübə yəni, kitab mədəniyyətin-dən, kitabxanaçılıq ənənələrindən, kitaba, əlyaz-maya olan mənəvi təşnədən gələn bir nəticədir ki, hansısa hekayəyə, hansısa romana hopur.

***

Ədəbiyyatda elmilik, intellektuallıq və ciddilik məqamlarının getdikcə artması, əlbəttə ki, nəsr ideologiyamızın, enerjiyamızın bütövlükdə yeni məcraya meyl etməsiylə bağlıdır. Yəni, biz hansısa romanımızı, hansısa hekayəmizi artıq çimərlikdə oxuya bilmiriksə bunun özü-özlüyündə müsbət dəyər kimi qiymətləndirilə bilər.

***

Mənə elə gəlir ki, bəzi nəsr əsərlərini oxuyarkən insan yanına başqa bir kitab, ya lüğət, ya tutaq ki, ensiklopediya qoymalıdır. Orda gedən məsələlərlə ayaqlaşmaq üçün ya kompüterin arxasında Google-dan, ya Vikipediyadan hansısa məqamları tapıb dəqiləşdirməlidir. Artıq müasir ədəbiyyat bu istiqamətə yönəlir. Artıq ancaq sevgi məktubları kimi yazılan, ancaq hadisələrin a nöqtəsindən b nöqtəsinə gedən bəsit və sadə yolunu təsvir edən ədəbiyyat öz yerini a nöqtəsindən çıxıb ziqzqlarla dövrələmə b nöqtəsinə heç görünməyən bir məkandan gəlmə istiqamətini yazan ədəbiyyata

verib. Bu bizdən asılı deyil. Bu bizim, yəni, yazan adamların bilərəkdən ortaya qoyduğu dolanbaclar deyil. Bu, ədəbiyyatla məşğul olan insanın düşüncə tərzidir. O bunu özündə xüsusi olaraq tərbiyə etməyib. Gördüyü məktəbin, oxuduğu kitabların, eşitdiyi ədəbi söhbətlərin, içindən keçdiyi bütün ədəbi və qeyri-ədəbi hadisələrin nəticəsi kimi formalaşan ideyalar, əlbəttə ki, işıq üzü görməlidir. Onları ət məşinindən keçirib sadələşdirmək mümkün deyil. Necə gəlersə elə də işıq üzü görməlidir.

***

Şən oxucuna yeni bir şey verirsənsə, bu, artıq ədəbiyyatdır, elmilikdir. Artıq onun canı var, bünövrəsi var. Yenidirsə, onun intellektual qayəsi də var. Yəni, hansısa yazıçını təkrarlamırsa, özünü tapa bilirsə, bu, artıq müəyyən mənada həqiqi ədəbiyyatdan xəbər verir.

***

Füzuli “Şəbi-hicran”la böyük deyil, Füzuli məhz həmin o “Həm ver mənə qəm yemək kəməli, Həm aləmi qəmdən eylə xali!” ilə böyükdür. Cavi-

din də böyüklüyü “sevdiklərin kimdir?” sualına “anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar” cavabı ilə böyükdür. Divin canı şüşədə olduğu kimi, bu şairlərin də canı bu məqamlarda gizlənib.

***

Cavid Azərbaycan ədəbiyyatının semiotik bütövlüyünü qorudu. Yerlə əlləşənlər vardı, Cavid yuxarını, göyü qurdu. Semiotika üçün yuxarı, aşağı, sağ, sol – bu istiqamətlərin, dixatomiyaaların böyük əhəmiyyəti var. Cavid olmasaydı Azərbaycan ədəbiyyatı intəhasız ənginliklərdən xali qalacaqdı. Cavidin yaradıcılığını ən azı bu istiqamətdən dəyərləndirmək lazımdır. Digər tərəfdən Cavid əfəndi öz yaradıcılığında çox qərribə şəkildə, son dərəcə mürəkkəb məqamlarla son dərəcə sadə məqamları üzvi şəkildə birləşdirən bir sənətkardır. Cavid nə edib? Cavid bir tərəfdən “İblis” yazıb, dünyanın içində olan, hər şeyin içində olan İblisdən, Xeyir və Şərin gözlə görünən və görünməyən çarpışmasından yazıb, digər tərəfdən də “Qız məktəbi” kimi sadə, bütün insanları sevməyə hazır olan bir Azərbaycan qızçığının obrazını yaradan şeir yazıb.

***

Elə bir müstəvi var ki, orada özünəməxsusluqlar itir, yalnız yazıçı qalır. Mən belə düşünürəm. Həmin müstəvidə Elçin, Anar, İsa Hüseynovun özünəməxsusluqlarından danışmaq olmur. Kosmik fəzada hamı eyni çəkiddə olur. Bu şəxslər də bizim fəzaya qalxmış nasirlərimizdir. Özünəməxsusluq xüsusi bir şey deyil. Əslində, hamı özünəməxsusdur, eyni zamanda heç kəs özünəməxsus deyil.

***

Mən global, masştablı bir nəsrə *“altmışıncılar”* nəsrinin qarşıdurmasını görə bilirəm, intellektual, mənəvi, formal xüsusiyyətlərini hiss edə bilirəm və bu qarşıdurma müstəvisində *“altmışıncılar”* nəsrinin yeniliklərlə ayaqlaşdığını demək mümkün olur. Sonra *“altmışıncılar”* da artıq böyük-böyük nəsr əsərləri yazmağa başladılar. Sanki nəsrin əbədi lənətlənmiş damğasıdır, kiçik hekayələr yazdıqdan sonra hökmən romana keçməlisən. Halbuki Borxesin bir romanı da yoxdur, hamısı kiçik hekayələrdir.

Əslində, hər bir yazıçını intellektual nəsrin nümayəndəsi saymaq olar. İntellektual nəsr nə deməkdir? Oxucunu düşündürən nəsr. Oxucu hansısa yazıçının əsərindəki cümləni ancaq o kontekstdə deyil, başqa bir müstəvidə araşdırırsa, həmin cümləni, deyimi, sözü, metaforanı axtarırsa, demək o əsər intellektual nəsrdir. Hansısa nəsr əsəri oxucunu labirintlərlə – gizli, ya açıq şəkildə – dünya ədəbiyyatının hansısa bir nöqtəsinə, məsələn, Bulqakova, Ekoya, Borxesə və digər görkəmli şəxslərin yaradıcılığına apara bilirsə, təbii ki, bu intellektual nəsrdir. Nəsr yalnız öz cümləsindən ibarət olmayıb, digər müstəvilərə də istiqamət verirsə, bu dediyimiz kateqoriyaya aiddir. Bir yazıçı kimin üçünsə intellektual nəsrin nümayəndəsi ola bilər, digəri üçün yox. Hər bir nəsrin öz intellektuallıq çəkisi var. O, diletant söhbətidir ki, filankəsin nəsrini intellektualdır, digər birinin nəsrini deyil. Birində azdır, o birində çoxdur. Əgər belə düşünersən, istəyirsənsə, 100 il fransız ədəbiyyatı ilə tanış ol, yenə də diletantlığının içində qalırsan.

***

“Zamanı qabaqlamaq”. Yaxşı, həm də gül-məli fikirdi. Janrı çıxmaq şərtilə ən fantastik əsərlər belə heç bir zamanı qabaqlayıb eləmir. Sadəcə, bizdə özümüzün bəzən xəbərsiz olduğumuz hiss-lərə üz tutur, onları qıcıqlandırır. Hər şey öz yerin-dədir. Biz zamanı nə qabaqlayırıq, nə də ondan geridə qalırıq. Biz həmahəng addımlar atırıq...

***

Mən yazıcının nəyəsə məcbur olunduğunu təsəvvür edə bilmirəm. Bəlkə, yazıçı istəyir ki , onu *“məcbur eləsinlər”*?! Bu, başqa məsələdir.

***

Ayutonun bir sözü var, deyir ki, uzaqları ona görə görə bildim ki, nəhənglərin çiyinə çıxmışdım. Əgər sənin çiyinə çıxdığın nəhənglər yoxdursa sən uzaqları görə bilməzsən. Ona görə də sonrakılar kimin çiyininin üstündən baxdı dünyaya? Proletkultla-rın. Qırmızı Professura məktəbinin içindən çıxan şair və yazıçılardan dərs aldılar. Nəhənglərə söykənə

bilmədikləri üçün gördükləri də intəhasız genişlik olmadı. Uzaq başı onların bayramdan-bayrama, şadlıqdan-şadlığa gördükləri bir vətən oldu, el oldu. Amma şairdirlər də. Boşluğu dolduran insanlardılar. Şairlik nədir? Şairlik ritm axtarmaq, qafiyə axtarmaq və tutalım ki, hansısa şeirin ölçülərini doğru-düzgün yerinə qoymağa çalışmaq, əslində, harmoniyaya canatımdır. Qafiyə axtarma nədir? Həmahənglik, harmoniyaya canatım əgər insanın canında, qanında varsa, bu, Caviddə də olub, başqa şairlərdə də olub.

***

Orxan Vəli nədən imtina edib? Qafiyədən? İlk yada, əlbəttə ki, qafiyə düşür. Məsələn, Yunan şeiri qafiyə tanımayıb. Homerin poemalarında qafiyə yoxdur. Amma harmoniya var. Ritm var.

***

Harmoniya, birinci növbədə, nizam deməkdir. Bu da qədim dövrdən indiyə qədər Nizamla (*Kosmosla*) Xaosun mübarizəsinin nəticəsində meydana çıxan bir dəyərdir. Amma siz dediyinizdə bir həqiqət odur ki, kosmosla xaosun qarşıdurmasında kosmos xaosa qalib gəlir, amma onu məhv etmir. Bizdə çox

zaman elə təsəvvür edirlər ki, Kosmos Xaosu məhv edib onun yerini tutur. Xeyr. O məhv olsaydı, indi biz xaotik və qəbul edə bilməyəcəyimiz bir çox harmoniyadan kənar hadisələrin şahidi olmazdıq. O, Xaos, elə bil, öz növbəsini gözləyir və hər an yenidən ortaya çıxmağa, döyüşə atılmağa hazırdır...

***

Mən Saib Təbriziyə bir şair kimi böyük önəm verirəm.

*O hilal Saibə bənzər, necə əymiş belini,
Başını qoymuş üfüqdə bu səmanın dizinə...*

Bu son dərəcə gözəl poetik bir obrazdır. Elə bil, rəssam bir əsər çəkib. Bu nədir? Bu, yalnız poeziyadır, yoxsa burada elm də var? Ancaq son dərəcə yüksək səviyyəli poeziyanın içərisində elm olmaya bilməz. Ən böyük elmi kəşflərin də canında bir poetiklik var.

***

“Dövrün tələbi” kimi ifadələrdən qaça bilsək, daha yaxşı olar. Bizdə indi (!) “Yolçu”, “Əbu-

hübb", "Gözmuncuğu", "Küləyi dişləyən", "Dolu", "Gülüstan", "Fələk qırmancı", "Min yol mənə söylər..." kimi həcmcə böyük, orta və kiçikhəcmli romanlar da yaranır, "Alman kilsəsi", "10 Sentyabr", "Veyil dərəsi", "Sayrışan hallar", "Məryəmin oğlu" kimi kiçik və ortahəcmli hekayələr də. Təki mətnin daxili tutumu güclü olsun. Təki hekayə romana ruhən, nəfəsilə yaxın olsun, öz içi ilə onun mənəvi coğrafi hüduqlarına işarət eləsin. Amma deyir, necə gəlir, elə də təzahür edir. Burada bir meyara sığınmaq, "Prokrust çarpayısı" qurmaq düzgün deyil.

***

Ədəbiyyat olmasaydı, insanlar hələ də mağaranın içində idilər. Onu da deyim ki, külək dünyada çox şeyi dəyişmir. O dəyişənlər baş verir ki, Borey də "Mən varam" deyə bilir.

***

Folknerdən Yaponiyada bir universitetdə soruşmuşdular ki, ən sevimli əsəriniz hansıdır? O da cavab vermişdi ki, "Hay-küy və hiddət". Nə üçün sualına da belə demişdi ki, bu əsər mənim ən

böyük və ən gözəl məğlubiyyətimdir. Folkner qarşısına qoyduğu məqsədlə ona çatmaq arasındakı məsafənin böyük olmasından narahat olmuşdu və bunu bir yazıçı kimi öz məğlubiyyəti saymışdı. Əlbəttə, o da var ki, hər əsərdə bu məğlubiyyətin hansısa faizi yox deyil.

***

Dostoyevski və Tolstoyu qarşı-qarşıya qoymazdım. Məncə, onlar bir-birini bu dünyada olmasa da, haqq dünyasında tamamlayırlar. Onların tapındıqları mənəvi dəyərlər bir-birini inkar etmir. Sadəcə, bəzən bu dəyərlər bir-birindən uzaqda durur. Amma hansını dönə-dönə oxuyuram soruşsaydınız, Tolstoyu, əlbəttə, Tolstoyu deyərdim.

***

Sosrealizmin zahiri təntənəsi və daxili fəlakəti dramatik bir dövrün bu gün bizə bəzən eybəcərlik kimi görünən mənzərəsini yaratmışdı. Bu eybəcərlik, ilk növbədə, *“bütələşdirmə”* adlandırılan biləcəyimiz mexanizm ilə hərəkətə gətirilirdi.

Məncə, ədəbi mətn bütləşdirmənin hər hansı bir təzahüründən taundan qaçan kimi qaçmalıdır. Bu, obrazın bütləşdirilməsindən tutmuş hadisə və məqamın, hətta üslubi məqamın, hətta cümlə quruluşunun bütləşdirilməsinə qədər geniş bir intellektual məkan ehtiva edir. Psixoloji inqilab lazımdır ki, buna son qoyasan.

***

“Kitabdan gəlir” deyəndə bu o demək deyil ki, kimsə yazdığının süjetini oxuduğu kitablardan götürür. Və yaxud, yuxusundan yazan da eyni şəkildə “*kənddən*” gələ bilər. Həyatdakı məşəqqəti görüb ondan yazan da, yazmayan da eyni yoldan-kitab yolundan, yəni intellektual yoldan gələ bilər. Kitab mədəniyyəti – yazı mədəniyyəti deyilən bir şey var. Bu uzun bir məsələdi. Uzun, incə bir yol lazımdı anlatmağa...

***

Coys böyük yazıçı olub. Amma təəssüf ki, bizim ədəbiyyatın Coysa aparan heç bir yolu yoxdur.

***

Yazıçı üçün tez və asan məşhurlaşmağın yolu əsərinin səhnədə oynanılmasıdır. Bir-iki belə “əsər”dən sonra həmin yazar, yəqin ki, özünün artıq böyük dramaturq olduğunu güman edir. Amma ən dəhşətlisi odur ki, bu fikri cəmiyyətə də “sırımağa” başlayır.

***

Haqverdiyev və Borxes. Hər ikisi roman yazmayıb. Amma hər ikisinin istənilən mətni roman siqləti daşıyır. Roman qədər “doyumlu” olan kiçik bir hekayə ferzə çıxmağına bir addım qalmış müzəffər piyada kimidir. Qələbə onun qələbəsidir.

İkisini də çox sevirəm. İkisini də dönə-dönə oxuyuram. Bizim ən mistik yazıçımız Haqverdiyevdir. Borxesdəki kimi olmasa da, mistika onda kifayət qədər güclüdür.

***

Nəinki Argentinanın, dünyanın yazıçısı olan Borxes. Onun sözləridir, deyir ki, mən ədəbiyyata kitabdan gəlmişəm və bununla fəxr edirəm.

***

Flober inadkar stilist idi. Onun bir deyimi var, bunu gözəl şəkildə sübut edir. Deyirmiş ki, yazıçı mətndə işlətmək istədiyi cümləni əvvəlcə ayrıca yazmalıdır. Əgər cümlə həm də kənardan gözəl görünürsə, onu o zaman mətnə daxil etmək olar. İfratın ifratı! Mənim üçün forma yox kimidir. Stendalın qəhrəmanı Jülyen Sorel paltarını geyindikdən sonra unudan kimi mən də üslubu müəyyən ahəngə düşəndən sonra unuduram. Mən hadisənin özünü, cılpaqlığını yazmağa çalışıram. Mənim üslubuma, cümlələrimin daxili düzümünə, bəzən sintaktik xarakirini xatırladan daxili partlayışına fikir vermək lazım deyil.

***

Borxesin gözəl şeirləri, hekayələri, esseləri, hətta elmi əsərləri var. Sovet zamanında belə bir ənənə yaranmışdı. İndiyə qədər də təəssüf ki, bu davam edir. Şair roman yazanda, bunu qeyri-adi qarşılayırdılar. Mən bu cür bölgünün əleyhinəyəm. Mən çoxdandır şeir yazmıram. Ola bilər ki, sabah şeir yazım. Söz hansı formada gəlicə, o formanın da qulusan.

***

Rus ədəbiyyatının “gümüş dövrü” deyilən bir dövrü var. O dövrün çox gözəl şairləri olub: Qumilyov, Blok, Axmatova, Kuzmin. Mən bunların yaradıcılığından ancaq antik dövrə həsr olunmuş şeirlər seçib tərcümə edirdim. Lakin müəyyən dövrdən sonra artıq tərcümə edə bilmədim. Ancaq tərcümə etdiklərimin keyfiyyətinə əmin idim. Ona görə də onları kitab şəklində çıxartdım. Səhifənin bir tərəfində rus variantı, bir tərəfində də Azərbaycan dilində. Yəni müqayisə etmək imkanı vardı.

***

Şeirdə cümlə olmamalıdır, nəsrə misra.

The text is framed by thin, dark lines. On the left, two vertical lines and two horizontal lines form an open rectangular shape. On the right, two vertical lines and two horizontal lines form another open rectangular shape, partially overlapping the first one.

ҲАҶИ ҲАҚҚИДА

***

Bədii əsər barədə daim düşünmüşəm. Yəni, gənc Mirzə Səfər kimi mən də başılovlı qafiyə axtarmışam, misranı uzatmağın, qısaltmağın əzablı yolunda mən də dilxor olmuşam. Filfaka daxil olmazdan əvvəl hələ orta məktəbdə oxuyarkən şeir yazmağa başlamışdım. Təxminən on yaşımdan. Nə gəldi, necə gəldi, sağa, sola baxmadan, amma nəsə alınırdı. İndi də hərdən oturub o uzaq günləri xatırlamaq istəyəndə o şeirləri oxuyuram sanki özüm o yaşdakı özümü görmüş kimi oluram. Amma bir yolgöstərən yox idi.

***

Mən filfakın birinci kursunda peyda olanda pyedestalda bütün görkəmli yerlər tutulmuşdu. İnsafa qalsa, şeirlərim də sən deyən konkurentədzümlü deyildilər. Heç özümün də poeziya ilə bağlı xüsusi iddiam yox idi. Sadəcə, şeir yazırdım, bəzən kimlərinsə xoşuna gəlirdi. Konkurensiyayadzümlü şeirləri sonra yazdım. Bir mərhələ oldu həyatımda – təlatüm, fırtına dolu, o zaman nəydisə öz-özünə bir odlu nəfəs kimi gəldi, yandırdı və çıxıb getdi.

İndi özümü zorlasam da, o cür bir daha yaza bilmənəm. Amma nə bilmək olar, bəlkə, o dalğa bir də qayıtdı...

***

O zamanlar ədəbi, elmi mühitdə bir qəribə və anlaşılmaz prinsip hökm sürürdü. Bir məqalə yazmışdınsa, artıq səni şair və ya nasir kimi görmək istəmirdilər. Öz yoldaşların belə sənə ancaq gələcək alim, tənqidçi kimi baxırdı. Yarlığın vurulurdu: ya alim "*olurdun*", ya da tənqidçi. Mən o məcraya düşmüşdüm. Baxmayaraq ki, şeir yenə də yazırdım, nəsr barədə isə düşünmürdüm.

***

Ədəbi tənqidlə isə məşğul olmağım, mənəcə, bir yerdə sakit dura bilməməyimlə bağlıdır. Çərçivələr adamı sıxır. Bir də bir məsələ var. İstəyirsən, bu tərəfdə (*dilçilikdə*) yığıqlarını o biri tərəfdə də (*ədəbiyyatda*) göstərəsən. Nəticədə, yeni məkana yeni enerjiyə gətirmiş olursan.

***

Ayrı-ayrı resenziyalarla, analitik ədəbi təhlillərlə, televiziya çıxışları ilə (*“Qoşma” verilişini, yəqin ki, hələ çox adam xatırlayır*) bərabər, beynimdə yavaş-yavaş *“Əvvəl-axır yazılanlar”* bişməyə başlayırdı. Ədəbi-bədii esselər. Təkcə ədəbi yox, həm də bədii! Bu ad altında çıxan kitaba topladığım esselərin arasına *“bicliklə”* artıq yeni əhvalın və ruhun gətirdiyi şeirləri də saldım. Təxminən, *“...Səndən uzaqlarda Qadın doğacaq – ağrılı-əzablı yenə də səni...”* kimi misralar mənə elə gəlirdi ki, filfakın o zamankı gənc, indinin isə artıq müqtədir şairlərindən əməlli-başlı acıq çıxır. Amma yenə də xeyli müddət çox istedadlı tənqidçi idim ki, vardım. Ağillı adamlar isə bu balaca kitabdan sonra artıq şübhələnmişdilər. Esselərin arasından başqa meh-lər əsməyə başlamışdı.

***

Özüm üçün belə bir davranış tərzini müəyyən-ləşdirmişəm: mənim işim yazmaqdır. Kimsə bunu səhnələşdirmək istərsə, bu onun öz işidir. Kimsə bunu film kimi işləmək istərsə, bu da onun öz işidir.

Yazıdan sonrakı mərhələ mənim mərhələm deyil. İdealda belə olmalıdır. İndi biz yazandan sonra nəşriyyatla, tərcüməçilərlə danışıqlar aparırıqsa, əslində, bu doğru deyil, çünki bu da bizim işimiz deyil.

Mən yazarkən hər hansı səhnəni, situasiyanı ilk olaraq gözümlü yumub təsəvvürümdə canlandırıram, ona bir kino lenti kimi sanki baxıram. Mətnlərimdəki kinovarilik, yəqin ki, burdan qaynaqlanır.

***

Belə düşünürəm ki, bədii mətndə əsas və qeyri-əsas obrazlar olmamalıdır. Yazdığım bütün obrazlar mənim özümdür desəm, məni ümid edirəm ki, doğru-dürüst anlayacaqlar. Flober deyirdi, madam Bovari – mənəm. Çox doğru deyirdi. O, xarakterdən ideyaya gedirdi. Mən də bunun üçün çalışıram. Amma başqa yol da var. İdeyadan obraza gedən yol. Əvvəl ideya, sonra obraz. Bəzən bunların ikisindən də istifadə etməyə çalışırlar. Mən də bəzən belə etməyə çalışıram. Həm xarakterdən ideyaya, həm də ideyadan xarakterə. Nə alınır, nə alınmır – göz qabağındadır.

***

Mənim bütün yazdıqlarımın əsas obrazı elə qadındır. İki əksliyi özündə birləşdirən Qadın. Həm mərhəməti, həm əzazilliyi, həm sədaqəti, həm satqınlığı, həm zərifliyi, həm kobudluğu. Böyüklüyü və kiçikliyi, gözəlliyi və çirkinliyi, bir sözlə, bütün ikilikləri özündə birləşdirən, amma müxtəlif proporsiyalarda (*yarıbayarı deyil*) birləşdirən Qadın. Eynən Kişi kimi.

***

Yazıçılıq nədir? Nə qədər banal səslənsə də, öz içindəki nəyisə kənara çıxarmaq, nədənsə azad olmaq, rahatlanmaq deməkdir. İçində olan dəhşətli dərəcədə basqı edir, sən bilmirsən, ondan necə yaxa qurtarasan, o səni əzir və sən yavaş-yavaş, ləzzətlə onu içindən kənara buraxırsan, ondan azad olursan – yazıçılıq, məncə, budur. İçində olan bir ruhdur, görünməz bir ruh. İçindən çıxıb o, mətn olur.

***

“*Niyə yazırsan?*” sualı “*Niyə yazmırsan?*” sualının astar üzüdür. Nəticədə eyni mahiyyətə işarə edir.

***

Plan quraraq yazmaq plan qurmadan yazmaqdan daha çətindir.

Planlı mətn ən azından hansısa nöqtələrilə tanış mətndir. Planlar sonlu çoxluğa aiddir. Bu isə, nəhayətdə, maraqsızdır.

Maraqlı olan tanış olmayan mətndir. O mətndir ki, plansızlığı ilə individualdır və sonsuz çoxluğa, mənim özüm üçün uydurduğum yeni lafla desəm, sonsuz lüğətə aiddir.

***

Ölümdən qaçan obraz – bəlkə, “Yarımçıq əlyazma”dakı qoca münəccim belə birisi ola bilər. Bəlkə də... Yaxud “Sehrbazlar dərəsi” romanının süjetinə görə ölməli, amma məntiqinə görə yaşamağı obrazlardan biri də Karvanbaşının övladı olan balaca uşaqdır. Onun sonda sağ qalması və ölümdən qaçırılıb Sehrbazlar dərəsinə gətirilməsi, yəqin ki, metadildə onu deyir ki, həyat davam edir və eyni zamanda sirlər dolu dünya da yaşayır.

Ölməsi ehtimal edilməyən, amma ölümə tuş gələn obrazı isə, yəqin ki, zərrəbinlə axtarılıb tap-

maq olar. Ümumiyyətlə, bunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. Çünki proses bitib, onunla bağlı hər nə vardısı yaddaşın dərinliklərinə atılıb.

***

Ağlıma gəlməzdi ki, nə vaxtsa romana gəlib çıxıb biləcəyəm. İndi gəlib çıxandan sonra başa düşdüm ki, nəsrədən başqa heç nə yazıb bilmərəm.

***

Müasir mövzular, müasir adlar məni maraqlandırmır. Mən əsərlərimdə bu adlardan istifadə etmirəm. Adlar mənim üçün mətnin yalnız mistik bir ab-havasıdır. Onun içində hadisələr, sujetlər azad ola bilər. Adlar ilkin addımdır.

Mənə elə gəlir ki, müasir adlar, müasir mövzular sünidir. İnsan özünün yaşadığı dövr, zaman haqda yazanda bu mənə sünilik təsiri bağışlayır. Bir, ya iki hekayəm müasir dövrlə bağlıdır. Ancaq onların da keçmişlə bir bağlılığı var.

***

Həyatı yazıçı kimi, intuitiv, yaxud alim kimi dərk edirəm? Yəqin ki, bu ikisi eyni zamanda baş verir. Bununla bağlı ciddi bir araşdırma apara bilmərəm. Alim harda başlayır, yazıçı harda – bunları ayırmaq mənim üçün ən çətin məsələlərdəndir.

***

Bir romançı üçün əhəmiyyətli olan beynindəki və qəlbindəki obrazları, ideyaları həyata gətirməkdir. Başqa şey deyil. Baxın, bir romançı üçün deyirəm. Amma bu romançı qədim dünya, yaxud orta əsrlərin sxolastı deyil, asketi deyil, onun özündən başqa ailəsi var, ona möhtac ətrafı var. Çexov müsəlman ideologisinə etiraz edib deyir ki, insana üç arşın torpaq yox, bütün kainat lazımdır. İndi mən də belə deyərdim: Bir romançıya həm heç nə lazım deyil, həm də hər şey lazımdır.

***

Mən ədəbi başlanğıc dövründə uzun müddət şeir içində çabalayıb qalmışam. Heç vaxt təsəv-

vür edə bilməzdim ki, nə zamansa roman yazacam. O mənə əlçatmaz bir məkan kimi görünürdü. İndi isə romandan başqa bir şey yaza bilməyəcəyimi düşünürəm. Hekayə də yazsam, ona nöqtə də qoy-sam, sanki romandan dönmə kimi təsəvvür edirəm. Bu hekayələrdə roman nəfəsini hiss edirəm. Bəlkə də... Nə zamansa...

***

Janrlar elə-belə, ancaq ölçü, nizam meyarlarına əsasən müəyyənləşdirilməyib. Janrların hər birinin öz nəfəsi, ruhu var. Onlar qarışırsa, bu qatmaqarışıqlıq mətnin içinə də nüfuz edir. Sən hekayənin içində romana keçid əlamətləri hiss edirsənsə, nöqtəni qoymalısan. Hər hekayədən roman alınmaz. Amma eləsi var ki, o, romana dönə bilər. Hətta şeirdən romana gələn yol da var, pyesdən keçir. Məsələn, “Unutmağa kimsə yox...” romanı bu adda şeirdən bu adda pyesə, ondan da romana döndü.

Bunun konkret meyarları olmur. Sən bir məqam gəlir və hiss edirsən ki, əhvəlatın təqdimatını əhatəli təsvirdən yığcama, yaxud əksinə, yığcamdan əhatəli təsvirə keçirsən. Felin zamanları oyna-

mağa başlayır. Abzaslar böyüyür. Dialoqlar daha təfərrüatlı olur. Ümumiyyətlə, təfərrüat hər məqamda artır. Janrlar bu zaman bir-birinin içinə girə bilər. Belə də ehtiyatlı olmaq lazımdır. Ya dayanmaq, ya da özünü selin ağzına vermək lazımdır – hara aparar, aparar.

***

Ümumiyyətlə, bütün dünyada yazarlar yazı mədəniyyətindən əvvəl-axır bezib Mifə qayıdırlar. Çünki mifə qayıdış onların mənəvi ehtiyaclarıdır. Biz bunu Şekspirdə, Markesdə, Coysda, Borxesdə, Ekoda və başqa dünya şöhrətli sənətkarların yaradıcılığında görə bilərik. Bütün bu böyük yazarlar üçün yazı və onun buxovları artıq dözülməz olur. Buxovdan qurtulmaq – mənim üçün əsas olan budur.

***

Beyində uzun müddət müəyyən proseslər həmişə gedir. Ortaya isə çox tez şəkildə çıxır. Mən nə yazmışamsa, çox tez yazmışam. Deməzdim, tələsik yazmışam. Tez yazmışam, yəni o hissi, o anı, o mənim keçirdiyim həyəcanı olduğu kimi, fiksə eləməyə

tələsmişəm. Amma onu həyata fiksə eləmək üçün beynimdə fırlatdığım o məqamlar uzun zamanın məhsulu kimi ortaya çıxıb. Ona görə də mənə çox çətindir deyim ki, indi nə üzərində işləyirəm. Çox qərribə, özümün də başa düşmədiyim bir çox məsələlər beynimdə hamısı qarışb bir-birinə...

***

Əfikrimcə, mən müxtəlif janrlarda yazmıram. Görünür, çoxuna qərribə gəlir ki, belə rəngarəngliyi bir yerə toplamaq necə mümkün ola bilər. İlk yazdığım yazı hansı ədəbi cərəvivəyə aid edilməsindən asılı olmayaraq, özüm üçün bütöv bir əsərdir – istər bu, “Gizli Dədə Qorqud”la bağlı olsun, istərsə də pyeslə, şeirlə, mühazirə ilə bağlı olsun, fərqi yoxdur. Mənim aləmində bunların hamısı vahid, bütöv bir şeydir. Ona görə də özümü çox rahat hiss edirəm.

***

Mən oxucularımla öz düşüncələrimi bölüşürəm, əsərlərimdəki personajların adlarını belə xüsusi məqsədlə axtarıb tapıram. “Ruh” pyesində Qorxacaq qadın, Tərki-dünya, Şübhəli Məxluq ob-

razları var. Bu adlar, simvollar orijinalıq xatirinə seçilməyib. Onları müəyyən bir situasiyaya, mühitə uyğunlaşdırmaq cəhdi ilə edirəm. Deməzdim ki, bu, bilərəkdən belə alınır. Sadəcə, bu yolla konkretlikdən uzaqlaşıram. Yəqin, bu, müəyyən mənada, özüməməxsusluğum kimi qələmə verilə bilər. Əgər bir insan olaraq, apokalipsis haqqında, məşhər ayağında veriləcək suallar barəsində düşünürəmsə, onlara özümdə, öz əməllərimdə cavab axtarmağa çalışıramsa, o sualların cavabını indidən hazırlamağa can atıramsa, bunun nəyi qəribədir?

***

Mətn cümlədən ibarətdir. Hər cümlənin özünün müəyyən variantları var. O variantlar həmin cümlənin mənasını ifadə edir. Variantı bir az dəyişəndə artıq başqa məna verir. Ən uzaq variant hansıdırsa, onda yazmağa çalışıram. Mənə o yer maraqlıdır. Ütülü cümlələrlə yazmağa nə var ki?!

***

Özümü harada daha inamlı hiss etdiyimi bilirəm. Özümü kimdənsə nə yaxşı, nə pis hesab

edirəm. Qranula nə deməkdir? Cövhər. Məqalənin, şeirin cövhəri. İstəmədim, bu fikirlər itsin. Sanki o fikirlər mənə bu cür xitab etdi: baxmayaraq, bir-birimizdən uzaqdayıq, mən başqa şeirdən, başqa romandan, o biri başqa hekayədən, bizi bir-birimizin yanına qoy, onda sən görərsən ki, biz tamamilə yeni işıqda özümüzü göstərərək.

***

Bəzən tənqid adına irəli sürülən ittihamların yanında bu dayanır: niyə səndən əvvəl yazanlar kimi yazmırsan, səndən əvvəlkilərə oxşamırsan? Əslində, ittihamçı sosrealizm cəbhəsindən danışır, özünün xəbəri yox.

Qarşı tərəfdəkilər isə, xüsusilə gənclər özləri üçün başqa ideoloji bünövrə qururlar. Onlar da belə deyirlər. Səndən əvvəl yazan kimi yazma! Hətta absurda qədər də gedirlər. Sənin özün də əvvəl yazdığın kimi yazma! Bu ideologiya, əslində, bütəldirməkdən qaçma cəhdidir. İfratçılığa yuvarlansa da, başadüşüləndir, çünki təsir əks-təsirə bərabər olur.

***

Məmurluq həyatımın bütün guşələrinə bu qədər nüfuz etməsəydi, bəlkə də, bir-iki romanım çox olardı. Çünki sən məmur kimi tam sərbəst deyilsən. İnsan daxilən azad olmalıdır. Əgər daxilən azad deyilsənsə, bu sənin yazında da özünü göstərəcək. Mətndə istədiyin kimi davranmaq üçün azad olmalısən. Əgər belə olmasan, mətn səni öz arxasınca aparacaq, sən mətni yox.

***

Məni narahat edən bir məsələ olanda gecə 4-də durub yaza bilirəm. Əsas məsələ odur ki, mövzu səni tapsın. Ondan sonra sanki həmin mövzu ilə izdivaca girirsən. Xoşladığın qadından əl çəkə bilmədiyin kimi, mövzudan da əl çəkmək mümkün deyil. Nə zaman harda olduğundan asılı olmayaraq, yazırsan.

***

Öz əsərlərimi yenidən oxuyuram və görürəm ki, bir çox məsələləri ürəyim istəyən kimi yazmışam.

***

Mən “Yarımçıq əlyazma”da özümü nəinki “*telefon mədəniyyəti*”ndən, həm də “*elə bil*”, “*sanki*”, “*guya*” kimi dilin birinci şəxsə aid təqribi göstəricilərindən də təcrid etmişdim. Çünki o dövr üçün bu tipli ehtimalları doğru saymırdım. Halbuki bu elementlər müasir bədii mətnin az qala əsas sütunlarıdır. Bunu bədii dillə işləyənlər daha yaxşı anlar. Anlamayanlar üçün isə bunun heç bir anlamı yoxdur.

***

Mən xüsusi olaraq qarışma məqsəd qoymuram. Obrazla bağlı, məncə, yazan bəndə “*o düşündü*”, “*ona elə gəldi*” kimi ifadələrdən qaçmalıdır. Xüsusilə, qədim dövrə aid mətnlərdə. Asan deyil, amma buna nail olmaq lazımdır. “*Ona elə gəldi*”ni sən qəhrəmanın üzünü, gözünü, hərəkətini təsvir edərək verməlisən. Bu qəhrəman fikrə gedir, yada salır keçmişini, təhtəşüurunda gedən prosesləri anlamağa çalışır. Ona görə də, o hansısa qata etməyə məhkumdur. Bu, səkkizinci qata qədər gedib çıxır və düşünmüşəm ki, özümə də qəribə gəlib ki, mən oradan necə qayıtmışam? Baxıb görürəm ki, çox normal şəkildə qayıdış etmək mümkündür.

***

Mən vaxtı özüm bölmürəm. Hekayə yazılmağa gələndə, heç nə onun qabağında dura bilmir. Roman əhvalı gələndə mən gecə də beynimdə onunla əlləşirəm, səhər də duranda, yuxunun özünün içində də. Ona görə də yazı prosesinin özü mənim üçün son dərəcə asan və sadədir.

***

Yazmaq təbi gələndə dayanmaq mümkün deyil. O, səni daxildən narahat edir, rahat yaşamağa qoymur. İçindən gələn bir səs deyir ki, yazmalısan bunu. Mən bilmirəm onları nə vaxt, necə yazmışam. Beyin paralel işləyə bilir. Haradasa universitetin təsərrüfat işləri ilə məşğul ola bilərəm, paralel şəkildə beynimdə "Sehrbazlar dərəsi"ndəki bir sevgi səhnəsi qurular. Burada çətinlik yoxdur. Mən yazdığımdan zövq alıram. Dostum Ramiz Rövşən deyir ki, Kamal yazanda dincəlir, bu qədər işdən sonra yazmaq onun istirahətidir. Düz deyir, zövq alıram, dincəlirəm. Zövq almadan yazdığın kinifrətdir, qaranlıq hisslərin müşayiəti ilə yazdığın, sadəcə, yazı deyil.

***

Öncəduyum barədə düşünməmişəm, açığı, kimsə bəlkə oxuyanda onu hiss edib, amma mən münəccim deyiləm. Hansısa yazdığım da bu özünü göstəribsə, yəqin, özünü doğruldub.

***

Mən çox tez yazıram. Çalışıram ki, yazanda olduğum hissdən aralanmayım. Ona görə də bəzən məni buna görə təqsirləndirirlər. Çalışıram ki, yazdığım la təsvir etdiyim arasında sərhəd olmasın. Dil sərhəddir, ətraf mühitlə insan arasında maneədir. Pis mənada yox. O mənada ki, sərhədlərdən kənara çıxmaq olmur. Amma çalışıram ki o sərhədi keçim, hiss olunmasın. Ona görə də sürətlə yazıram.

***

Mənim bir şeirim çevrilir bir hekayəyə, pyesə, sonra romana. Elə bil, başdan ayağa eksperimental laboratoriyadan keçir. Nəhayət, gəlib çıxır öz quruluşuna. “Unutmağa kimsə yox” şeirinin bir misrası idi. O misra gəlib bir romana çevrildi. “Ya-

rımçıq əlyazma”nın özü də kiçik bir pyesdən ibarət idi. Sonra mən “Beyrəyin taleyi” və “Casus” pyeslərini birləşdirib “Yarımçıq əlyazma”nı yazdım.

Mənim üçün çətindir. Mən deyə bilmirəm ki, indi oturub şeir yazacam. Misra gəlirsə, şeir olur, cümlə gəlirsə, nəsr olur.

***

Mən dalğanın qayalara çırpıldığı anda yaranan köpükləri görmüşəm. Və o gözəlliyə aşıq olmuşam. Sonra başa düşmüşəm ki, yunanlar niyə Afroditanı köpükdən yaradıb. Yazıcının daxili aləmini sahilə bənzədən insan da yəqin ki, yazıcını gözəlliyə səsləyən bir şey kimi təsəvvür edib. Normalda on metrə ya üzərəm, ya üzə bilmərəm. Ancaq mən hər dəfə yazıb qurtaranda elə bilirəm ki, Xəzərin bu başından o başına üzərək getmişəm. Ən yerinəyetməz arzularıma çatmışam. Dünyanın ən gözəl qızları ilə tanış olmuşam, dünyanın ən müdrik insanları ilə ünsiyyət qurmuşam. Dünyanın ən gözəl nemətlərindən dadmışam. Xeyli arıqlamışam, nərmənazik bir adam olmuşam. Hamını sevmişəm...

***

Qəhrəmanı ədəbiyyat adamı olan əsərlər mövcuddur. Mən qarşıma elə bir əsər yazmağı məqsəd qoymamışam və bilmirəm necə olar. Mənim aləmində şair son dərəcə həyatsevər, nikbin təbiətli adamdır. Füzuli haqqında bir hekayə yazmışam. Orada Füzuli sizin təsəvvür etdiyiniz şəkildə deyil. Mən çalışmışam göstərəm ki, Füzuli evdə nə cürdür. Şeir yazmayanda necə olur. Kimi sevir, kimə nifrət edir. Biz həyatda Füzulini tanımırıq axı. Nizamini, Nəsimini tanımırıq. Ümumiyyətlə, şəxsiyyətlə onun yazdığını birləşdirməyə çalışanlar göylə yeri birləşdirməyə çalışanlar qədər sadədildirlər. Şəxsiyyətin öz yolu olur, yaradıcılığın öz yolu. Bu da təbiidir. İnsan öz əsərində mənfi obrazlar da yaradır, xoşagəlməz halları da qələmə alır.

***

O gün bir ağacın yanından keçirdim, gördüm tumurcuqlar açır. Sanki ruhum oyandı o tumurcuqların oyanmasından. Gün o gün olsun, ürəklərə də yaz gəlsin! Mən hər dəfə şeir yazandan sonra elə düşünürəm, daha yaza bilməyəcəyəm. Amma gö-

rürsən, şeir haradansa yenə də gəlir, yeni parçalar yaranır...

***

Teatr mənim əski məhəbbətimdir. Yaşa dol-
duqca onun fəvqəladə mənəvi təsir gücünü də
anladım. Bir də ağ vərəq üstündə quraşdırdığın və
yalnız xəyalında, yaddaşında hadisə... insanlar...
münaqişələr və ideyaların canlanıb müstəqil həyat-
ları ilə yaşaması, sənin özündən özgələşib hamının
olması nə isə sözəgəlməz zövq və yaradıcılıq üçün
təkanverici qüvvəyə malikdir...

***

Balıqla dənizin davası uzun davadı və bu,
çox şeyin əsasında dura bilər. Dənizin nə olduğunu
bilmək üçün onu başdan-ayağa içməyə ehtiyac
yoxdur, bir qurtum kifayətdi. Bu bir qurtumda həm
dənizin fəlakəti, həm də səadəti var. Ağillı balıq
üçün bir damla da bəsdir. Yazmaq da, təxminən,
belədir. Yazırsansa, bunun nə olduğunu bilməkdən
ötrümü yazırsan, yoxsa öz içindəki tikanı çıxar-

maqdan ötrümü? Xülasə, qəliz məsələdi, mən şəxsən nə üçün yazdığımı bilmirəm.

***

Mətləbə çatmaq üçün ona doğru istənilən minikdə getmək mümkündür: avtobusda, taksidə, metroda. Ancaq taksiyə *(bu, eyni zamanda taksiyə minməyə imkanı olan adam deməkdir)* öyrənmiş adam avtobusla gedə bilsə də, getmir. Əvvəllər avtobusla uzaq mənzilə yol alanda çox gözəl fikirlər gəlirdi ağıma: bir şeirin və ya hekayənin sxemi qurulurdu beynimdə. Amma qəribədir, sürətli miniklə gedəndə o fikirlərlə əlləşə bilmirsən. Sürət səni başqa duyum səthinə salır. Bir janrdan başqasına keçmək mümkündür, ancaq mümkünlüyü qədər də lazımsız ola bilər. Bəyəm, janrın öz içində janrları yoxdur? Şeirin müxtəlif ölçüləri var, onları da şeirdaxili janrlar adlandıra bilərik. Ancaq bir məsələ var: sərbəst şeir yazan adam möhkəm vəzn daxilində dəmir biçimli qafiyələrlə dolu şeiri yazmağı bacaran adam olmalıdır. Ən abstraksionist rəssam hər şeydən əvvəl bir insanı onun normal ölçülərində çəkməyi bacarmalıdır. Əks halda, primitivliklə *“suyunun suyunun suyu”* ilə qarşılaşa bilirik.

Şəxsən mənimçün janrdan janra keçməyin heç bir maneəsi yoxdur. Hər şey marağımdan, həvəsimdən ... avtobusun sürətindən asılıdır.

***

Oxucuların fikri mənimçün qətiyyən maraqlı deyil. Oxucunun səviyyəsi deyilən məfhum çox qəribə, absurd məfhumdur. Mənim öz səviyyəmə var. Yaxşı, pis, yüksək, orta – hər nə şəkildə kim qəbul eləyirsə, bu onun öz işidir. Öz səviyyəmdən mən necə düşə bilərəm axı? Bu söhbət 50-ci illərdə qaldı. Tutaım ki, fəhləni fəhlə dilində danışdırmaq lazım idi. Bunu sosrealizm rejimi diqtə eləyirdi. Yazanda axı fikirləşmirsən, bu səviyyəyə düşüm, düşməyim. Yazı prosesində bu heç yada düşmür. Necə fikirləşə bilərəm ki, fəhlə, kolxozçu bu haqda nə deyərdi.

***

Bəzən öz yazdıqlarımı oxuyanda yoruluram. Görünür, o hissin özünün ali bir məqamı var. Çaya ikinci dəfə girmək mümkün olmadığı kimi, bir də o məqama qayıtmaq, ikinci dəfə o şeirin hissiyatına

girmək də mümkün olmur. Bu qəribə şeydir. Və mən burada fəlsəfə axtarmaq istəmirəm. Amma istəmirəm də oxumaq... Yəni, özümə hayıl-mayıl deyiləm. Amma çox zaman elə olur ki, Dədə-Qorqud"u açıram müəyyən bir fəsli oxuyuram və ləzzət alıram ondan.

***

Mən yazdığımın zövq alıram. Zövq almadan yazdığın kin-nifrətdir, qaranlıq hisslərin müşayiəti ilə yazdığın, sadəcə, yazı deyil.

***

Mən kiməsə oxşamağı, yaxud oxşamamağı heç zaman qarşıma məqsəd qoymamışam. Birisi mənim mətnimi kiməsə oxşadır, başqası oxşatmır – oxucuya aid məsələdir, mənə aid deyil. Bu müqayisəni başqaları etməyi lazım bilirlər. Əlbəttə ki, mənim mətnlərimi nağıl kimi oxumaq mümkün deyil. Nəfəs dərməli, düşünməlisən, hətta bəzən lüğətlərə də baxmaq istəyərsən.

***

Yazmazdan bir az əvvəl çalışıram ki, yavaş-yavaş hər şeydən təcrid olunum. Elə bir qəlibə girirəm ki, o qəlib özü diqtə eləyir. Qəribə şeydir.

***

Vaxtla bağlı deyilənlər ciddi həqiqətdir. Bu, o deməkdir ki, bir sözü kağıza yazmaq üçün gərək vaxt tapıb nələrdənsə təmizlənəsən. Yəni, gündəlik qayğılardan uzaqlaşasan. Budu vaxt tələb eləyən şey. Vaxt qıtlığı yazının özü ilə yox, ona hazırlıq prosesi ilə bağlıdır.

***

Elə indicə, bundan əvvəl yazdığım cümlənin nöqtəsini qoyan kimi o cümlə mənim üçün “tarixə” çevrildi. Yəni, mənim üçün *bir dolğun an* var. İzah eləməyəcəyəm bu nə deməkdir. Bu dolğun andan əvvəl nə olubsa, tarixdir, ondan sonra nə olacaqsə – gələcək. Yəni istəsək də, istəməsək də tarixin içində çabalamağa məhkumuq. Bu obyektiv gerçəkliyin ən təkzibedilməz amilidir. Yazılan hər nə

varsa istəsən də, istəməsən də tarixin məhsuluna çevrilir. Yaxınından, uzağından asılı olmadan. Və sənin sualına qayıdaraq onu demək olar ki, bu mənada hər yazılan nəsnə tarixin məhsuluna hopmuş kimidir.

***

Şəxsən mənim üçün ayrı-ayrı janrlar arasında paralellər aparmaq çox çətindir. Janr nədir? Bu ədəbiyyatşünas alimin tərifiidir. Və yazarkən hər hansı bir janrın sərhədləri və çərçivəsi haqqında düşünürsən. Hansının daha yaxşı, hansının daha pis olduğunu söyləmək mənim üçün çətindir.

***

Mənə elə gəlir ki, hər bir dövrün müsbət və hardasa məni qane eləməyən tərəfləri ola bilər. Mən müraciət etmirəm. Mən yazıram, hara gedib çıxıram, özüm də çox zaman bilmirəm. Buna dövrlərarası səyahət də demək olar. Məsələn, romanımda doqquz qata qədər getmək olur. Yəni, bir qata enirsən, ondan keçirsən o biri qata. Bir də görürsən ki, səkkizinci qatdasan. Amma əsas məsələ

həmin səkkizinci qatdan əvvələ qayıtmaqdır. Bu qatlar dövr də ola bilər. Ədəbi-bədii istiqamətdən baxdıqda, bir ədəbiyyatçı üçün son dərəcə maraqlı məqamlardır.

***

Mən həyatım boyu bir əsər yazıram. Hansı biçimdə gəlsə, o tərzdə də yazıram. Mənimçün roman, şeir, dram və s. kimi janr çərçivələrinin elə bir ciddi əhəmiyyəti yoxdur. Bu yaxınlarda köhnə dostlarımdan birinin yeni şeir kitabını oxudum və öz qənaətimdə bir daha möhkəmləndim. Bu, Vəqif Bayatlı idi. Mən əminəm ki, o da həyatı boyu cəmi bir şeir yazıb və yazır.

***

Kamal Abdulla özünü heç bir ədəbi cərəyana aid etmir. Bununçün çoxsaylı “...şünaslar” ordusu var və ya olmalıdır. Amma postmodernizm və modernizm barədə maraqlı fikir mübadiləsi aparmaq olar. Hər ikisinin ən müxtəlif zərrələri bu və ya başqa əsərlərə səpələnmiş kimidir. Az və ya çox dərəcədə. Təmiz romantik, sırf modernist və ya

postmodernist tapmaq yekrəng insan xarakteri tapmaq kimi bir şeydir. Belə bir xarakteri tapmaq idealda, bəlkə də, mümkündür, ancaq maraqlı deyil.

***

Mənim üçün ən əzablı məqam qəhrəmanların adını qoymaqdır. Yəni mənə elə gəlir ki, mən onlara, yəni qəhrəmanlarıma müasir adlar verərkən bir sünilik girdabına düşürəm. Bəlkə də, mən özümə əziz bildiyim o xəyali adamları həyatda yaşayan onlarla, yüzlərlə real insanlara eyniləşdirmək istəmirəm. Onlara qıymıram?! Yəqin ki, belədir. Bilmirəm. Mövzu isə, hətta ən uzaq keçmişdən bəhs edən “Çəngəl çiçəyi” hekayəsində son dərəcə müasirdir. Tarix boyu çox şeylər dəyişib. İnsanlar ta qədim zamanlardan üzü bəri bir kəşfdən o biri kəşfə doğru bəzən səbatlı, bəzən səntirləyə-səntirləyə gediblər. Eynən gölməçələrdəki daşların üstündən atdana-atdana gedən kimi. Hər addım onların həyatını az və ya çox dərəcədə dəyişib. Hər şey dəyişir. Paltarlar, donlar yeni biçim alır, saç-saqqallar dəbə uyğunlaşır. Amma heç vaxt dəyişməyən şeylər var – ən müxtəlif zamanlarda da eyni

cür seviblər, eyni cür nifrət ediblər, eyni tərzdə inanırlar. Mənim üçün tarixi mövzu yoxdur, yalnız mövzu var.

***

Hər şey çox prozaikdir. Amma möhtəşəm bir qanun var – tamamlama, tarazlama qanunu, Bu qanuna görə dünyada hər şey kompensasiya olunur. Həyatında rast gəlmədiyiniz yazılarında olur, yazılarında olmayanlar həyatda səni qarabaqara izləyir. Sirlər yazılarda varsa, demək həyat sirsizlik və möcüzəsizlik içərisində öz davamını sürməkdədir.

***

Günlərin bir günü mənə əyan oldu ki, sən demə, mən yazı yazarkən beynimin ən gizli guşəsində heç kimi nəzərdə tutmuram. Heç kəs üçün yazmıram. Mənə elə gəlir ki, bir qəbil yazarlar var ki, bunlar ancaq özləri üçün yazırlar. Soruşmaq olar ki, bəs onda niyə yazdığımı çap edirəm, kitabın taleyi mənim üçün əhəmiyyət kəsb edir, mən özüm az qala çapdan sonrakı *“intriqalar”* labirintinə həvəslə qədəm qoyuram və s. və i.ə. Cavab qısadır:

yenə də özüm üçün! Bütün bunlar mənə, ancaq mənə məxsus, mənə maraqlıdır. Yoxsa ki, “oxucu” haqda sosializm realizmi məzmununda nağıllar... – bu, mənlik deyil!

***

Heç vaxt nədən yazmaq və necə yazmaqla bağlı suallara düz-əməlli cavab verə bilmirəm. Əslində, bu mənim üçün üstündə baş sındıracağım məsələ deyil. Yazmağa gələndə, ikicə kəlmə ilə cavab verə bilərəm. Əsəri uzunmüddət beynimdə yazıram, cilalayıram. Yazı prosesinin özü isə çox sürətlə gedir.

Birdən-birə anladım ki, sən demə, yazdığım və müxtəlif ölkələrin teatrlarında oynanılan pyeslərim, bəzi hekayələrim, əslində, gələcəkdə yazılan hansısa formaca böyük əsərlərin eskizləridir. “Cassus” pyesim “Yarımçıq əlyazma”nın canına hopdu. “Qərar” hekayəsi “Sehrbazlar dərəsi”ndə üzə çıxdı.

***

Əslində, yaza bilməyəndə yazmaq lazımdır. Elə məqamlar olur ki, Kamal Abdulla yazmaya bil-

mir. Amma elə məqam da olur ki, yazmaya bilir. O zaman oturub nəşə yazmağa ehtiyac yoxdur. Hökmən bunu yazacağam, hökmən bunu edəcəyəm düşünmək düzgün deyil. Görəndə ki, etməmək mümkünsüz hala gəlib, onda yazmaq lazımdır. İnsanın fiziki cəhətdən bədəni ağrıda bəziləri narkotika istifadə etməklə bu ağrını götürürsə, yazıçı yazmaqla bədənindəki ağrılardan xilas olur.

***

Mənim üçün səhih janr sərhədləri yoxdur. Ancaq bir şeyi qeyd etməyə bilmərəm, günlərin bir günü, artıq cavan olmadığım vaxtlarda, birdən-birə anladım ki, bütün yazdıqlarım – pyeslər, şeirlər, hekayələr, hətta publisistik məqalələr – bütün bunlar bir romanın eskizləridir.

***

Mən ədəbiyyatla ancaq 2000-dən sonra məşğul olmağa başlamamışam. Bundan öncə də “Gizli Dədə Qorqud” seriyasından kitablarım, esselərim və pyeslərim çap olunur, səhnələşdirilirdi. Sonra romanlar yazıldı. Roman, elə hesab edirəm

ki, prinsip etibarilə bütün ədəbi çabalamaların bir zirvəsi, nəticəsi, yekunudur. Çünki, əslində, mənə həmişə elə gəlirdi ki, ömrümdə roman yazma bilmərəm – bu proses çox qaranlıq, çox mürəkkəb, ağır və üzücü görünürdü. İndi isə mənə elə gəlir ki, romandan başqa heç nə yazma bilmərəm.

***

Mən elə insanam ki, gün ərzində ən azı bir səhifə də olsa yazmalıyam. Hansı vəziyyətdə olmağımdan asılı olmayaraq, vaxtdan asılı olmadan nəşə yazmalıyam. Ya da redaktə etməliyəm. Ona görə də, bəzən görürsən, yazdıqların birləşdi, məsələn, hansısa fikir şeirdən pyesə, pyesdən hekayəyə, hekayədən romana keçdi. Belə hallar mənim yazılarımda çox olur. Yəni, bu keçidlər var və bunu özünütəkrar kimi qiymətləndirməyin əleyhinəyəm. Əslində, təkrar da özünüifadənin bir formasıdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, totalım, janrı bir qalaktika kimi təsəvvür etsək, ədəbiyyat özü bu qalaktikanın içində fırlanıb qalmaq demək deyil. Qalaktikadan qalaktikaya hökmən keçidlər var, hökmən sıçrayışlar mümkündür və vacibdir. Sıçrayış və keçid olan yerdə isə sən özünlə əvvəlki qalaktikadan

nəyisə gətirməlisən. Bu ay işığının altında dünyada olan bütün şeylər köhnədir və tanışdır. Mən sevini-rəm ki, romana gəlib çıxı bıldım. Bəlkə də, bu, insan təbiəti, onun həyatının hansısa bir dövrü ilə bağlıdır. Bu zaman onun dili ilə danışmaq istəyirsən. O janrda ünsiyyət bağlaya bilirsən, o janr sənın insanlarla əlaqənin bir vasitəsinə çevrilir. Kim bilir?!

***

Kəskinlik nə deməkdir? Mən cümləni qurarkən filan sözdən istifadə edirəm və onun sinonimi olan filan sözdən istifadə etmirəm. Deməli, hansısa sözü kəsib kənara atıram, hansısa sözü saxlayıram. Bəs, bu kəskinlik deyil? Hansısa cümlədən istifadə edirəm və redaktə zamanı pozuram, yeniləyirəm. Bu, kəskinlik deyil? Kənardan elə görünür ki, bu çox asanlıqla edilir. Kənarda qalan cümlələr, sözlər ümid edirlər ki, mətnin içinə daxil olacaqlar. Bəyəm, onlar bizə nisgilli baxışlarla baxmırlar? Biz onların xətrinə dəymirik? Dəyirik, əlbəttə. Əslində, ən kəskin insanlar yazıçılardır. Ən kəskin adamlar şairlərdir. Sözləri kəsib atırlar onlar. Misraları, cümlələri kəsib atırlar. Ən böyük kəskinlik elə budur. Allah Okkam ülgücünə lənət eləsin... Amma o da olmasa, aləm qarışar bir-birinə.

***

Adam gərək mükafatların, nailiyyətlərin arxasınca qaçmasın. İddia bu ola bilərdi. Gərək həyatını elə qurasan ki, onlar gəlib səni axtarıb tapsın. Mən heç nəyin arxasınca qaçmamışam. Heç nəyi əldə etməyi qarşıma məqsəd qoymamışam. Sadəcə olaraq, başımı aşağı salıb, bayaq dediyim kimi, məni ağrıdan, məni narahat edən məsələləri ya elmi, ya da bədii istiqamətdə dilimə gətirmişəm. Usanmadan və ciddi şəkildə işləmişəm. İndi nəyə nail olmuşam, nəyə yox, onu mən deyə bilmərəm. Onu cəmiyyət deyər. Hardasa mənə ödənilir, hardasa yazı yazıb tərif ediblər, öyüblər. Amma təbii ki, tənqidlər də az olmayıb.

***

Mən mətnlə “*oynaya*” bilərəm, süjetlə, obrazla, dilin müxtəlif variantlarıyla “*oynaya*” bilərəm, amma oxucumla oynamıram. Bəzən mənim mətnimə intellektual mətn deyirlər və bunu kimsə bəyənir. Bəzən mətnimdə dil xətalrı tapırlar, kimsə bunu bəyənmir. Bəzən açıqca böhtan atırlar, bu isə artıq “*ağıllılıq*” pərdəsinə bürünmüş qeyri-peşə-

karlıqdan irəli gəlir və daş qayadan nə aparırsa, onu aparır. Nüanslar çoxdur. Məni bütün bu situasiyalarda qane edən odur ki, mənim mətnim hər bir halda maraqlıdır. Onu maraqlı edən komponentlərdən biri də, belə deyək, mətnin dərin qatındakı dünya ədəbiyyatı təcrübəsinin oxucu diqqətini çəkməsidir. Mən istərsən, özümü öldürüm, bundan təcrid ola bilmənəm. Heç bunu istəmirəm də.

***

Mən harda oluram, olum, bu, şəxsi işimdir. Yetər ki, yazdıqlarım xalqın yanında olsun, xalqa işləsin.

***

Mənim üçün forma yox kimidir. Stendalin qəhrəmanı Jülyen Sorel paltarını geyindikdən sonra unudan kimi mən də üslubu müəyyən ahəngə düşəndən sonra unuduram. Hadisənin özünü, çılpıqlığını yazmağa çalışıram. Üslubuma, cümlələrimin daxili düzümünə, bəzən sintaktik xarakterini xatırladan daxili partlayışına fikir vermək lazım deyil. Cümlənin düzümünü, sözləri unudub, onları qapı

kimi açıb içəri, həyatın içinə girməyi bacarmaq lazımdır. Mənim çox zaman cilalamağa vaxtım, daha doğrusu, həvəsim olmur, əhvalatı deyil, “*olmuş*”u təsvir etməyə, yox, ötürməyə (!) tələsirəm, “*cila*” işə düşsə, o baş vermiş nəsə itəcək, artıq ilkin bakirəliyində olmayacaq. Sən cümləmin, yaxud cümlələr birliyimin (*sənin üçün hələ yad, yeni, tanış olmayan biçimdə olsa belə*) arxasındakı “*olmuş*”u görmürsənsə, bax, o zaman, məhz o zaman tənqidçi olan bəndənin deməyə haqqı var ki, dil ilə bağlı burada qüsurlar var. Əgər dil səni hadisənin içinə birbaşa aparmırsa, apara bilmirsə, daha doğrusu, dil səni özünün içindən asanlıqla hadisənin içinə buraxmırsa, mən o zaman narahat olmalıyam. Üslub “*olmuş*”la oxucu arasında bir maneədir. İnformasiya nəzəriyyəsində belə bir anlayış var: küy. Ünsiyyət kanalında müəyyən küylər (*rusca – “şum”*) olur. İnformasiya ötürənlə informasiyanı qəbul edən arasında adekvat anlaşmaya qarşı. Üslub həmən küydür. Onun dərəcəsini ancaq intuisiya ilə tənzim etmək mümkündür.

Beləcə, küylərdən az, ya çox dərəcədə təmizləmə-təmizləmə, bir də görürsən, özündən də xəbərsiz, nə isə bir üslubu Jülyen Sorelin paltarını kimi əyninə geyinmişən.

***

*P*ostmodernist yazıçı olub-olmadığımı bilmi-rəm. Nə buna iddiam var, nə də məqsəd kimi qarşı-ma qoymuşam. Bilirəm ki, ağıllı adamlar üçün məni oxumaq ən azından maraqlıdır – bu bəsdır. Mən modernistəm, yaxud postmodernistəm – bunun bir önəmi varmı mənim üçün? Yoxdur. Əvvəllər başqa cür düşünürdüm. İndi elə düşünmürəm.

***

*M*ən yazmağın müxtəlif sirlərini Mirzə Cəlil və Əbdürrəhimbəydən öyrənməyə çalışmışam. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da, təbii ki, öz yerində.

Onu da deməliyəm ki, yaradıcılığından, şəx-siyyətiindən çox şeylər öyrəndiyim başqa sənət-karlar da az deyil.

***

*B*ədii bir mətnə başlamazdan əvvəl bir müd-dət (*bir neçə gün*) heç nə ilə məşğul olmuram. Elə bil, daxilimdə olan bir çox şeylə vidalaşıram, onlar-dan ayrılıram. Yeni mətnin içinə arınmış halda gir-

mək istəyirəm. Bu hal böyük mətnlər yaranan zaman olur. Kiçikhəcmli hekayələrdə belə olmur.

***

*Y*azmaq mənim üçün təmizlənməyin bir üsuludur. Ona görə yazıram ki, bu zaman özümü tamamilə başqa bir yerdə, əhatədə hiss edirəm.

***

*B*öyük fırtınadan sonra dənizdə sakitlik yaranır. İnandığım adamlar deyirlər, bu hekayələrdən roman qoxusu, roman hənirtisi gəlir. Bir janrda yazdığım o biri janrın daha böyük ölçülü mətninə çevrilə bilər. Şeirdən hekayə, hekayədən pyes, pyesdən roman doğa bilər. Bunu təbii sayıram. Ola bilər, bir hekayə hansısa romanın başlanğıcıdır.

***

*M*ən yazanda deyə bilmirəm ki, zamanın hansı nöqtəsindəyəm. Bunu qarşıma məqsəd kimi qoymadığımdan, məndən ötrü naməlum şeydir. Yəni məchul, mücərrəd... Mənim aləmində han-

sısa zamana pərçimlədiyim bir mətn də müasir ola bilər. Yaxud müasirlikdən danışırıqsa, o sənə illərin, ayların, əsrlərin o tərəfinə apara bilər. Demək istəyirəm, məndən ötrü zamanın hansısa bəlli bir nöqtəsi maraqlı deyil.

***

Yazmaq... Bu işi kim necə bacarırsa, elə də görür. Kiminə çətin gələn kiminə də asan gəlir. Əsas olan nəfəsdir. Roman nəfəsi hekayədə də ola bilər və bu sənə düşündürməlidir. Deməli, roman üçün əsas zəmin var. Sən nəfəsini tanımalısan və ona inanmalısan. Nəticədə, ortalığa mətn çıxmalıdır. Ortalığa mətn çıxırsa, yerdə qalanı təfərrüatdır.

***

Dostlarımin yanında darıxmıram. Yazmaq üçün darıxıram. Xüsusən də başladığım işi sona çatdırmağa həmişə darıxmışam, təntimışəm. Çayld Harold, Oblomov kimi isə – yox. O cür darıxanların vaxtı keçib getdi, mənəcə. İndi “*darıxıram*” deyənlər özlərinə bioqrafiya yazırlar.

YADDAS, HAQQINDA

***

Hər gün, hər an xatırlamalı heç bir hadisə yoxdur. Onda adam heç bir iş görə bilməz. Xatirələrin, elə bil, qonaq kimi gələn vaxtı var. Mən onları gözləyirəm. Bu, əziz və doğma bir əsər kimidir. Hər cümləsi, hər sözü hər sonrakı səhifəsindəki hadisələri bəlli olan roman. Amma sən onu yenə də dönə-dönə oxuyursan. Çünki sən onu sevirsan. Bu, sənin əsəridir, sənin yazığındır. Elə xatirələr yenə də dönə-dönə sənə qayıdır. Səni rahat buraxmır.

***

Unudulmağın nə olduğunu bilməyən adam üçün o qorxu da olmur. Mən unudulmaqdan qorxmuram. Çünki *“o unudulmaq və unudulmamaq mənə lazım olacaqmı”* sualının cavabını bilmirəm. Ona görə də o qorxu məndə yoxdur. Mən oğlumun xatirində unudulmayacağımsa, bu, doğrudan da, gözəl bir şeydir. Eyni zamanda sualınızdakı *“nə vaxtsa?”* sözünün ağırlığı bir az düşündürür.

***

Sən demə, həm unutmağa, həm unutmamağa çox adam var imiş. Yəni dost seçimim

məqsədli olmayıb. Həyat özü məni hansısa adamlarla yaxınlaşdırıb və müəyyən dostluq münasibətləri yaranıb. Məsələn, orta məktəbdən dostlarım olub. Sonra alim oldum, müxtəlif vəzifələrdə çalışdım, bunun isə onlar üçün heç bir fərqi olmadı. Bu adamlar hansı vəzifədə işləməyimdən asılı olmayaraq, mənə həmin sinifdəki Kamal kimi baxıblar, mən də həmçinin. Məsələn, biri gülçü idi, biri kafedə, o biri *“profilaktoriya”*da işləyirdi. Məktəbdən tanıdığım bu cür adamlarla ünsiyyətim davam edir. İndi onların sırası yavaş-yavaş seyrəlidir. Bu da adama təsir edir, ağırdır. Görürsən, *“unut-mamaq”* çox yerində olan bir sözdür. Nitsşenin bir sözü var, deyir, səhra böyüyür. Yəni, insan yaddaşını itirməyə başlayır, mənəvi aləmindən uzaqlaşır, öz sosial-etnik təmayülünü unudur. Bax, səhranın böyüməyi insanın yaddaşının silinməyi ilə bağlıdır. Biz, gərək, elə edək ki, səhra böyüməsin.

***

Ola bilər, mən uşaqlıq çağlarıma vəfasız çıxdım, mən onu heç axtarmadım ki, qarşılaşım. Həyatda qarşılaşdığım və sevdiyim adamların hamısı, elə bil ki, taleyin sənə bağışladığı bir sirr, mistika-

dır. Bunun peşində olmadım, amma təsirilə bəzi şeirlər yazdım. Çox zəif şeirlər idi. Həmin şeirləri məktəb illərindən bəhs edən “Tarixsiz gündəlik” adlı povestimə daxil etmişəm. Kimlərinsə bəyəncəyi şeirləri sonradan yazdım. Əsl mistika həyatıma sonralar daxil oldu.

***

Mən nə axtardığımı bilsəydim, bəlkə, tapardım. Bəzən insan nə axtardığını bilmədən elə axtarırdadır, özü özüylə axtarırdadır. Dəbdəbəli çıxmasın, yəqin ki, özüm özümü axtarmışam. Məsələn, dost axtarmamışam, çünki dostlar həmişə yanımda olub, dostu çox olan adam olmuşam. Bəzilərini itirmişəm, Allah rəhmət eləsin. Bəziləri bu gün də yaşayır, yanımdadırlar. Məsələn, Ramiz Rövşən ən yaxın dostlarımdan biridir. O ünsiyyəti üçün darıxdığım və son dərəcə can atdığım insanlardan biridir. Başqa insanlar da var. Nazim (*İmanov*) var, Muxtar (*Kazımoğlu*) var... Mən özümdən yaşlı adamlarla dostluq etməyi də bacarmışam, məsələn, Azad Mirzəcanzadə yaxın dostum olub. O, mənə öz dostluq münasibətini bağışlamışdı. Böyük alim Rafiq Əliyev var, onunla da biz dostuq, qardaşıq. Yəni,

yaşlı adamlarla dostluq eləmək daxili məsuliyyətimi artırır. İkişilə də birgə kitabımız var, həm Azad müəllimlə birgə kitab yazdıq, həm Rafiq müəllimlə.

***

Xatirə yazmaq heç vaxt gec, ya da tez sayıl-
mamalıdır. Hər yaşın öz xatirələr məkanı var. Sadə-
cə, yaşlı dövr özündə daha böyük mənəvi məkanı
əhatə edir. Yaşımın bu dövründə “Unutmağa kimsə
yox...” əvəzinə “Unutmağa kimsə var...” deyə bili-
rəmsə, bu, məncə, ən azından maraqlı olmalıdır.
Bəli, həqiqətən də, unutmağa kimsə, ya da kimsə-
lər var, amma onlar heç vaxt unudulmurlar.

***

Rahat yaşamaq üçün, bəlkə də, ən yaxşısı
unutmaqdır. Hər şeyi, olub-keçənləri unutmaq.
Keçmişi ağ kağız parçasına döndərib hər şeyi təzə-
dən başlamaq... Bu mümkündürmü? Yaddaşından
ayrıla bilməyən, amma buna cəhd edən insan üçün
bu, ancaq fiksiyadır... Cəhd göstərmə. Onsuz da
alınmayacaq... Əllərin qoynunda, gözlərin peşiman-
casına harasa dikiləcək, qırıq-qırıq: “Yox, doğrudan
da, müşkül imiş” deyəcəksən...

Bir dəfə məndən soruşdular ki, o dünyaya özünlə bir şey aparmaq mümkün olsaydı, nəyi aparardın? Dedim yaddaşımlı. Sonra fikirləşdim ki, axı yaddaş, doğrudan da, ayrılı bilmədiyimiz, amma bizə ən çox məşəqqət, əziyyət verən bir şeydir. Hər insan öz daxilində sadizmi yaşadır. Həm sadistdir, həm də mazoxist. Baxır, bunun hansı çoxdu insanda. Yəni bu, dərəcələrinə görə onun xarakterini müəyyənləşdirir. Yaddaşdan ayrılmağa elə mazoxizmin bir əlamətidir. Mən özümdə qəribə şeylər müşahidə edirəm. Məsələn, televiziya verilişinə, yaxud bir filmə baxıram. Bilirəm ki, bu mənim, loru dildə deyək, ətimi tökür. Yəni, bundan az qala iyrənirəm. Amma yenə baxıram. Və o baxışın özündən bir ləzzət alıram. İstəyirəm televizoru sındırım. Amma yenə baxıram. Onu çox asanlıqla başqa bir kanala çevirə bilərdim. Mənə daha maraqlı və bilmədiyim bir şeydən söhbət gedərdi. Hər insan, yəqin, özündə mazoxizm hissi yaşadır, mazoxizmin də insanda yaşayan ən böyük enerjisi həmin o yaddaşdır.

***

Yaddaşdan ayrılmağı, yəqin ki, özünə təlqin edirsən. Amma istəmirsən də. İstəyirsən, nə sə sənə əziyyət verən bir şeyi yenə yadına salasan. Yenə o əzabı özündən keçirəsən. O adamlar ki, keçmişdən ayrılı bilirlər, onlar çox qəribədir ki, təmiz, saf insana dönmürlər. Onlar da dönüb olurlar sinik. Ya mazoxist, ya sadist, ya da sinik.

Mən daha çox yəqin ki, mazoxistəm.

***

Uşaqlıq çağlarımda mən də kimlərisə aldatmışam. 10 yaşında uşaqdan bundan artıq nə gözləmək olar? Ya gərək gedib, Pavlik Morozov kimi kimlərisə sataydın, ya da belə işlərlə məşğul olaydın. Allah ona görə bizi bu işlərə təhrik edir ki, sonra əzab çəkə biləsən, ya bilməyəsən. Mənim və mənə oxşar olan adamların başqa adamlardan fərqi odur ki, biz öz əməlimizin əzabını bu gün də çəkirik. Mən əzab çəkirəm ki, nə vaxtsa gözləri yaxşı görməyən qoca bir nənəni aldadıb 20 qəpik əvəzinə 3 qəpiklik vermişəm, bəlkə, hələ “zdaçi” də almışam. Mən bunun əzabını çəkə bilirəmsə, elə

bilirəm ki, o əməl bağışlanar. Allahın bağışlaması, əslində, cəzamızın verilməsidir. Cəza verilməyənə qədər sən bağışlanmazlıq sərhəddindəsən.

***

Xoşuma gələn 4 misram var:

*Yollar getdi üzü dağa
Yoxuşlar enişlərdən çox.
Kimsə yox xatırlamağa,
Unutmağa da kimsə yox.*

Bu misraları iki mənada başa düşmək olar: unutmağa heç kim yoxdu. Tənhalığın dəhşətli bir nöqtəsindəsən və ondan kənarda heçlik də yoxdur. Eyni zamanda unutmağa kimsə yoxdusa, deməli, hamı mənim ürəyimdədir. Hər şey ürəyimin içinə çöküb.

***

*B*akı doğmadı mənim üçün. Yəqin ki, biclikdən uzaq olmağıma görə, ilk növbədə, Bakı mühitinə borcluyam. Ailəmə, qohumlarıma minnətdaram, onlar mənim ətrafımda elə mühit yaradıblar ki, bicliklə nəyəsə nail olmağıma ehtiyac görməmi-

şəm. Bəlkə də, kənddə, rayonda böyüyüb gələnlər uyğunlaşmaq üçün bəzi biciklərdən keçməyə məcbur olublar. Mən o şəkildə sınanmamışam.

***

Hər bir insan öz daxilində hansısa sevdiyi musiqi parçasını çox böyük ustalıqla çala bilir. Bu hər hansı bir mahnı, simfoniya, bir hissə, ariya ola bilər. Və o bunu çox gözəl şəkildə *“xatırlaya”* bilir. Amma iş onu dilə gətirməyə gələndə musiqiçi olmayanlar o dəqiqə çaşır. Yəni içində olan harmoniyanı dilə gətirəndə o dağılır. Hər insan öz harmoniyasını həyatı boyu qorumağa məhkumdur. Onu dilə gətirəndə gərək o dağılmasın. O qədər sənə tanış olmalıdır, o qədər səninlə qaynayıb qarışmalıdır, sənə məhrəm olmalıdır ki, sən onu həmişə *“tanıyasın”*. Mən bu harmoniyanı oxucularıma nə dərəcədə çatdırı bilmişəm, bunu oxucuların özündən soruşsanız yaxşıdır. Biz hər bir insanın qələmindən çıxan, beynindən gələn nə varsa, ona subyektiv şəkildə yanaşırıq. Kiminçünsə bu əsər gözəl ola bilər, kiminçünsə çox da yaxşı alınmamış bir şey ola bilər, bunlar hamısı təbii şeylərdir. Baxır o harmoniyanı neçə dərk edib qəbul edirsən.

***

Mövzular hər an dəyişə bilir. Bu günün tələbi ilə, gördüyün, ünsiyyətdə olduğun insanlarla bağlı düşüncələr ola bilər. Bəzən uzaq keçmişdən hansısa məqamlar yada düşür və istər-istəməz onun ətrafında düşünməyə başlayırsan. Gələcək planlarla da bağlı ola bilər bu düşüncələr. Amma nə haqda düşündüyümdən asılı olmayaraq, mənim, bəlkə də, ən çox daxilən azad, sərbəst, xoşbəxt olduğum zamanlar özüm-özümlə qaldığım zamanlardır. “Sehrbazlar dərəsi” romanımda belə bir ifadə var – *təkcənəlik vaxtı*. Təklik yox – Təkcənəlik vaxtı. Bu insanın özü-özünə çəkildiyi vaxtdır. Hər adama nəsisib olmur bu vaxtın içinə girmək. Təkliyin, təkcəliyin, tənhalığın içində ola bilərsən, amma “*təkcənəlik*” mənim aləmində tam başqa bir anlayışdır. Onu sözə gətirmək də çətindir. O duyğu məqamıdır. Duyğuları isə həmişə sözlə ifadə etmək mümkün olmur.

***

Mənim aləmində hər kəs bu və ya digər şəkildə müəllimdir. Hər bir insan öz işindən, istiqə-

mətindən əlavə, eyni zamanda, müəllimlik funksiyası yerinə yetirir. Soruşsanız, ilk müəllimin kim olub, deyərəm, Bakı şəhəri olub, Mirzə Fətəli küçəsindəki məhəlləm olub. Mənim həm də ilk müəllimlərim həmin küçədən keçən tanımadığım insanlar olub. Onların simasındakı həlim ifadədən nə isə öyrənmişəm. Daha sonralar müəllimim yaşadığım Dağlı məhəlləsi olub. Evdə atam, anam, dayılarım, yeznələrim olub. Məktəbdəki, universitetdəki, aspiranturadakı müəllimlərim qarşısında, rəhmətə gedənlərin ruhu qarşısında baş əyirəm.

***

Mənim unudulmaz müəllimim yaşa dolduqdan sonra ictimai və siyasi nəfəsimin genişlənməsinə səbəb olan Ulu öndər Heydər Əliyev olub. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, mənim müəllimim qalib Prezidentimiz İlham Əliyevdir. O, mənə böyük bir sahəni etibar etdi və mən də həmin sahədə əlimdən gələni əsurgəmədim. Məhz onun müdrik tövsiyələri əsasında mən multikulturalizm sahəsində faydalı iş qura bildim. Onların mənim üzərimdəki zəhmətlərini heç vaxt unuda bilmərəm.

Moskvada aspirantura dövründəki müəllimlərimi də unuda bilmirəm. Onlar öz sahələrinin – türkologiya və dilçiliyin möhtəşəm simaları olublar. Ninel Zeynal qızı Hacıyeva elmlər doktoru, professor idi, çox sayılıb-seçilən alimlərdən idi. Sovet türkologiyasında öz yeri, çəkisi olan insanlardan idi. Azərbaycan, türk dillərinin tarixi sintaksisinə dair çox maraqlı, faydalı elmi əsərləri var. Dünyada tanınmış dilçi idi. Dəfələrlə Azərbaycana gəlmişdi, bizim gənc alimlərə böyük diqqəti vardı. Görkəmli alimimiz Aydın Ələkbərovun, mənim elmi rəhbərimiz olub, dilçi-alim Aydın Məmmədova böyük qayğı göstərib. Vətəndən uzaq düşmüşdü, taleyin işidir. Amma Azərbaycana ürəkdən bağlı idi.

Sonra Tenişev var idi, Ədhəm Tenişev tatar xalqının oğlu idi. Qədim türk dillərinin, müasir türk dillərinin gözəl bilicisi idi. O zamankı SSRİ Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda “Türk dilləri” şöbəsinin müdiri idi. Onun da Azərbaycana, mənə münasibətini unuda bilməzəm.

Nikolay Baskakovu xatırlayıram. Onun məşhur əsərini, yəqin ki, dilçi olmayanlar da xatırlayır: “Türk mənşəli rus soyadları”. Türk dillərinin tarixi, sin-

taksisi ilə bağlı bu gün də hamının diqqətini çəkən əsərlərin müəllifidir. Son dərəcə gözəl insan idi.

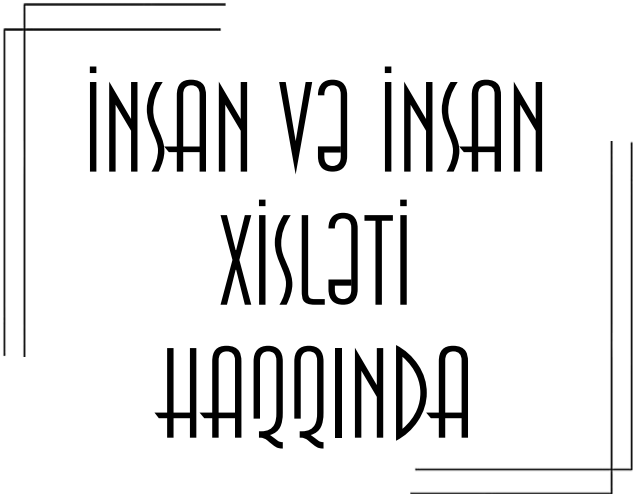
Ənvər Makayevi yaxşı xatırlayıram. Hind-Avropa dilləri mütəxəssisi idi. O dillərin tarixi, orta çağ dövrü, indiki vəziyyəti ilə, müasir dillərə təsiri ilə, antik dilçiliklə bağlı seminarlar aparırdı aspirantlara. Son dərəcə gözəl və hazırlıqlı, yüksək mədəniyyətə və elmə sahib müəllim kimi yadda qalıb.

***

Müəllim kimi mənə dərs deməyən, amma sıx əlaqə saxladığım insanlar olub. Azərbaycandan akademik Məmmədəğa Şirəliyev tez-tez gəlirdi Moskva, Mirfatık Zəkiyev vardı, görkəmli tatar dilçisi idi. Bu yaxınlarda rəhmətə getdi. Bu insanlar öz bildiklərini biz gənclərə həvəslə ötürürdülər. O vaxtkı Leninqradda Şerbak vardı, çox məşhur türkoloq-alim idi. Professor İvanov var idi, həmyerlimiz Əfrasiyab Vəkilov vardı, Sankt-Peterburq universitetində çalışırdı. Onlar dərin və səmimi insanlar idi və azərbaycanlılara həmişə kömək edərdilər. Müəllimlərimin hamısını böyük şükranlıq hissi ilə xatırlayıram.

Arxa qapıdan yox, başqa kurslarda dərs deyən Mehdi Məmmədovun, Əli Fəhminin, Bayram Tahirbəyovun mühazirələrinə gedib qulaq asmışam.

A decorative graphic consisting of several thin black lines. On the left, two horizontal lines are stacked, with a vertical line extending downwards from the bottom one. On the right, a vertical line extends upwards from the bottom, with two horizontal lines stacked at the top. These lines form an open rectangular frame around the text.

İNSAN VƏ İNSAN XİSLƏTİ HAQQINDA

*V*xat gəlir ki, təfəkkürü getdikcə formalaşan, dünyaduyumu mürəkkəbləşən insan özünü təbiətdən ayırmağa başlayır. Bu nə şəkildə baş verir – qəflətən təfəkkürdə gedən kəskin bir sıçrayış nəticəsindəmi, yoxsa tədricən, həyat təcrübəsinin artması, insanın özü və ətraf mühiti barədə daha geniş bilik yığımının nəticəsindəmi? Bəlkə, həm o, həm də bu?! Yəni, bu səbəblərin ikisi də eyni cür ağlabatandırsa, onların bir-birini təkzib etməsi onların ikisinin də eyni vaxtda ortalığa çıxmasını inkar etməlidir. Sadəcə olaraq, alışmadığımız gərgin, bir-birini tamamlayan tam dialektik bir hərəkət yolunu təsəvvürümüzdə canlandırmağı bacarmalıyıq. Əgər inkişaf mürəkkəbdən sadəyə doğru gedibsə, bu mürəkkəblik özü, əslində, sadə mürəkkəblikdir. Eyni zamanda əksini də fikirləşə bilərik. Sadədən mürəkkəbə gedən inkişafda da mövcud olan sadəliyin özü mürəkkəbdir. Və yaxud, indiki sadə şey o vaxtın mürəkkəbi, o vaxtın mürəkkəbi isə indinin sadəsidir. Bir-birini təkzib edən bu iki fikri, eyni zamanda dərk və qəbul edə bilirsə, yalnız o zaman bu prosesi düzgün anlaya bilərik.

***

Ən çox nifrət etdiyim xasiyyət satqınlıq, xainlik, çatışmazlıq kompleksinin cürbəcür hiylələrlə ört-basdır edilməsidir. Hər bir insanda çatışmazlıq ola bilər. Bir var, onu aradan qaldırmağa cəhd edəsən, bir də var, onu hiylə vasitəsi ilə gizlədəsən. Bu, hətta faciədən daha çox komediyanı xatırladır.

***

Sədaqət elə şeydir ki, onun içindən çox şey çıxır. Doğruluq, düzgünlük, məhəbbət, vəfa, etibar, təmizlik, mərdlik... Bunlar hamısı nənəmizin sandığının içində yatıb qalmış bir kələfdən çıxan rəng-bərəng iplər kimidir.

***

Adam çox şeyi demirsə, bu, hələ o demək deyil ki, o, heç nə bilmir. Hər şeyi anlamaq dərdi çox ağır dərddir.

***

İnsan da dəyişkəndir və təlatümlüdür. Bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyil – bunu hələ qədim yunanlar deyirdilər. Çay həmin çaydır, ancaq suyu daim təzələnir... Bu müxtəlifliyi biz bir bütövün içində görə biliriksə, deməli, onu anlaya bilirik.

***

Güzgüyə özümüzü görmək və dərk eləmək üçün baxırıq. İnanmıram ki, güzgüyə baxanda ancaq özümüzü qırıxırıq, yaxud saçımızı darayırıq. Əslində, özümüzdən xəbərsiz öz içimizi bir daha görürük və həmin o gördüyümüzə cavab gələndə bugünkü günümüz bir balaca da onunla tənzimlənir.

***

Hər bir adam ötürücüdür. Hamımız keçmişə gedib ilk insana dayanırıq. Ordan bura gələn nə varsa, o bizdə cəmlənib. Və biz də bu bizdə yığılanları özümüzdən sonra gələnlərə, uzaqlara ötürməliyik.

***

İnsan bilsəydi ki, onun hansısa addımı günahdır, onu eləyərdi?! Deməli, biz həyatımızı yaşayanda hissələrə bölmürük. Hər şey məhşər ayağında üzə çıxacaq.

***

Elə bilirəm ki, savabdan günaha yuvarlanmaq qısa məsafədir. Ancaq günahdan savaba gərək uzun yollar gedəsən...

***

Hər kəs öz çizgiləriylə, öz xarakteriyə, öz qəribə cəhətləriylə normal insan sayıla bilər. Normal insan hansısa müstəvidə olmalıdır. O müstəvi anlayışı özündə həm də qabarıq, girintili-çıxıntılı hissələri birləşdirir. Əks halda o müstəvi sayılmaz ki... Yəqin, qəribəlik də normallığın bizim üçün qeyri-adi görünən tərəfidir.

***

Məncə, axtardığını tapmaqdan sonra, axtara-axtara qalmaq yaxşıdır. O, həm də insanı yaşadır, daxilən məsuliyyətdə saxlayır. Bir var, axtarmadan tapasan, bir də var, o axtardığının arxasınca özün düşəsən. Bunun maraqlı tərəfləri çoxdur. Bəzən prosesin özü nəticədən maraqlı olur.

***

Həminin əhatəsində olub, böyük bir ailənin içərisində yaşayıb, tək-tənha olmaq da mümkündür. Eyni zamanda tək və tənha olub bu hissi keçirmək də. Dostlarım, oğlum, yaxın-uzaq əzizlərim, doğmalarım var... Kim deyir ki, tənhayam, təkəm – yalandır. O güzgü qabağında özünə bər-bəzək verən adama oxşayır. Tənhalıq sözünün özü təsirli məqamlardan biridir. Tənha olmaq ancaq yaradana aiddir. Çünki insan insanla bağlı olur. Əsl tənhalığa can atmaq özü qəbahətdir.

***

Tənhalıq söhbətlərinin hamısı nağıldır. Ən azı, tənha olduqlarını iddia edənlərin yaratdıqları

dünya var, personajlar var. Onların içərisində tənhalıqdan necə danışmaq olar? Əgər söhbət ciddi yaradıcılıqdan gedirsə.

***

Normal adam yaşadığı cəmiyyətdən heç vaxt razı qalmayıb. Bizə həmişə elə gəlir ki, həyat əvvəllər daha dolğun, daha məzmunlu idi, guya yaxşı günlər geridə qalıb. Hətta antik ədəbiyyatda da *“qızıl dövr, qərinə”* anlayışı mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında keçmiş dövrü vəsf edən *“ol zaman”* ifadəsi var. Həmişə deyirik ki, *“o dövrdə belə ola bilməzdi, hər şey başqa cür həll olunurdu”*. Ötən zamanlar həmişə insana şirin görünür.

***

Hər normal adamın öz kiçik dünyası, necə deyirlər, cəmiyyəti var. O, dünyasına qapanıb və bu cəmiyyətdə nadir hallarda peyda olur. Özümü narahat hiss etdiyim cəmiyyət mənim üçün mövcud deyil. Mühitim, əhatəmdə olan adamlar, yəni öz cəmiyyətim var. Məni maraqlandıran mövzularla bağlı bu adamlarla müəyyən söhbətlər apara

bilərəm. Belə bir anlayış mövcuddur: *“Lazımsızı kəsib atmaq”* (*Okkam ülgücü*). Cəmiyyət bizi elə bir nöqtəyə gətirib çıxarıb ki, çox şeyi amansızcasına kəsib atmağa məcburuq.

***

İnsan sanki iki zaman ölçüsündə yaşayır: birincisi, onun real yaşdır – arxada qoyduğu illərdir; ikincisi isə – heç də hər zaman, hətta əksər hallarda, pasportdakı qeydlərlə üst-üstə düşməyən daxili yaş həddidir. Biz bəzən real yaşımızdan daha böyük, bəzən isə daha kiçik oluruq. Beləcə, ilkinliyin yeri – hər kəsin qəlbində yangı, nostalji kimidir. Konstantin Paustovskinin çoxdan oxuduğum hekayəsindəki bir cümləni xatırlayıram. Dəqiqliyinə zamanət verə bilmərəm, amma fikir, təxminən, bu cür ifadə olunmuşdu: *“Biz həyatımız boyu gəncliyimizdəki mənəvi saflığa dönməyə çalışırıq...”* Buna yalnız onu əlavə etmək olar ki, bəzən bu saflığı tapırıq, bəzən isə – yox. Arınmaq, bu ilkinliyi, yəni *“saf gəncliyə”* aparan yolu hiss etmək isə yalnız etirafla mümkündür. Etiraf – insana arınmağa və özünü azad hiss etməyə, dəyişilməyə imkan yara-
dan mənəvi-əxlaqi vasitədir.

***

Hər bir insanı proqnozlaşdırmaq mümkündür. Xüsusilə də, o müəyyən yaş dövrünü adlayıb keçəndən sonra. Təbii ki, biz eyni hərəkətləri, eyni düşüncələri, eyni hissləri keçirmişik, eyni yollarla gedirik, eyni yollardan, eyni cığırlardan keçmişik. Bütün bunlar insanın hansısa zamandan hansısa zamana qədər nələrisə təkrar edəcəyinə bir dələldir. Təkrardan qaçmaq mümkün deyil. Həmişə ayağımın altında bir təkrar fundamenti hiss etməliyəm. Ümumiyyətlə, təkrar çox möhtəşəm bir anlayışdır. Həyatda təkrar, elmdə təkrar, bilikdə təkrar.

The text is framed by thin, dark lines. On the left, two vertical lines and two horizontal lines form an open rectangular shape. On the right, a single vertical line and two horizontal lines form another open rectangular shape, partially enclosing the text.

ÖZÜ HAQQINDA

***

Məndən danışa bilən və tanış olan “özüm”
mənə necə maraqlı ola bilər? Alim də, yazıçı da
məni tanımayanlar üçün maraqlı olmalıdır və ola
bilir. Mənim vəzifəm özümdəki alimi və yazıçını
başqası üçün maraqlı etmək və bunu həyata
keçirməkdir. Yerdə qalanı təfərrüatdır.

***

“*Docendo discimus*” latın ibarəsidir. Mənası
“öyrədərək öyrənirəm” deməkdir. Əsl mənim tər-
zim, mənim əxlaqımdır. Mən də həmişə bu yolda
olmuşam – öyrədərək həm də öyrənmişəm.

***

Özüm haqda yazı bilmirəm. Özüm haqda yaz-
dığım Kamal artıq mən deyiləm. Eyni zamanda bütün
yazdıqlarım özüm haqdadır. Orada isə qısa heç nə
tapmaq olmaz. Kimsə bunu zarafat kimi qəbul edə
bilir, amma belə deyək, mən uzun və fasiləsizəm.

***

Mən özümü idarəçi, müəllim və yazıçı kimi üç yerə bölə bilmərəm və buna çalışmamışam da. Bu üçünün də içimdə ahəng şəklində birləşməsini zənn edirəm. Müəllim və yazar, eyni zamanda idarəçi olmaq, deməli, daxili zərurətini həyata keçirmək üçün vasitədirlər. Mən özümü bu üç ipostazın birləşməsində görürəm.

***

Bilirəm ki, ağıllı adamlar üçün məni oxumaq ən azından maraqlıdır – bu bəsdir.

***

Mənim üçün poeziya İtaka adası kimi bir şeydir. Öz İtaka adama hökmən qayıdacağam. Başqa bir cavab. Mən, bəyəm, şeir yazmışam? Əsla! Mən daim harmoniyaya can atmışam.

***

Ağac özü boy atmasını, böyüməsini saxlamalı, bağbandan mümkün qədər asılı olmamalıdır.

Bağban kənardan baxıb sevinməlidir. Ona olan müraciəti mümkün dərəcədə diqqətsiz qoymama-lıdır. Özümü bağban saymıram, amma özünü tələ-bəm sayan hər kəs üçün ürəyimdə həmişə yer var və olacaq.

***

Çox zaman məndən soruşanda ki, darıxırsan, lap təəccüblənirəm. Yəni, heç öz ağılı, düşüncəsi, təfəkkür tərziləri olan insanlar da darıxa bilərlər? Darıxmaq yalnız tam və bütöv olmayan insanların taleyidir. Tək olmaqdan darıxmıram. Ünsiyyəti se-vən qədər, tənhalığı da sevirəm. Darıxanlar avam-dır. Bu dəqiqə beynimdə bir neçə əsər yazıram. Heç onları vərəqlərə köçürməyə vaxtım yoxdur, o da qalsın darıxmağa...

***

Mən keçmişini sevən adamam. Adam var ki, gələcəyini sevir, gələcəyə ümid bəsləyir. Mənim keçmişimi sevməyim yaşla bağlı deyil. Ümumi-yətlə, keçmişə bağlı adamam.

***

Əgər əleyhimə işləyən insanlara vaxtilə olmazın yaxşılıqlar eləmişəmsə, heç onların atababalarının eləmədiklərini onlar üçün eləmişəmsə, deməli, adamtanıyan deyiləm.

***

Hayatda ən böyük savab və günahımı etiraf edə bilmərəm, çünki bunu özüm də bilmirəm. Və bunu bilən adamı da tanımıram. Savab iş görən, günah iş görən adamları, yenə deyirəm, qiymətləndirmək bizim işimiz deyil. Bu, göylərin işidir.

Mən hansı savabı, günahı eləmişəm, onun əvəzi haqq dünyasında veriləcək, inşaallah.

***

Əlmişə haylı-küylü, səsli məclislərdən qaçmağa çalışmışam. Özümü təlatümlü işlərin içində görürəm, yazılarımda isə bir kamera əhval-ruhiyyəsi hökm sürür. Dünyada ən böyük istəyim sakitlikdir. Görünür, bu da kamerallığın bir əlamətidir. Ancaq çoxlu dostlarım, yoldaşlarım var, ünsiyyətini

arzuladığım insanlar var. Qaraqabaq, guşənişin adam da deyiləm. Sadəcə, həmişə ruhi sakitliyə böyük ehtiyacım olub.

***

*Y*azı-pozu adamının ədəbi cameədə fərqli görünmək niyyəti olur. Bu təbii haldır. Mən də ədəbi-bədii yazılarımda soyadımdakı son şəkilçidən “*soyunmaqla*” bunu etdim. Yeni heç nə uydurmaq istəmədim. Bu, bir etiraz, bir iddia deyildi. Bu, bəlkə də, ədəbi cameəyə keçid üçün özümün-özümə kəsdiyim “*bilet*” idi.

Ədəbi yolum və məni başqalarından fərqli edən xüsusiyyətlər barədə isə danışmağım bir az tezdir. Başqaları hələ bu barədə kifayət qədər danışır.

***

*A*ta statusunda olmaq hələ o demək deyil ki, sən atasan. Mən buna status yox, libas deyərdim. Ata kimi görünüb oğulluqda qala bilərsən. Oğul əvvəldən ata ola bilər, ata oğul kimi qala bilər.

Burada cürbəcür kombinasiyalar mümkündür. Atalar və oğullar mənəvi keyfiyyətlərdir. Yaygın və bir-birinə keçən dəyərlərdir. Sadəcə, mən indi köhnəlik aşığı olan konservatora çevrilmişəm. Bəlkə də bu mənim təbii dəyişməmdir.

***

Məni istəməyən adam belə gözümün qarşısında durursa, ona da oxucu kimi baxıram və əlbəttə, bu əsərin onun dünyagörüşünə necə dəyib qaydacağını düşünürəm. Həyat hansı əsərdə olduğu kimidir? Həyatımız söyüşləri, yaxud başqa qeyri-senzur müxtəlif şeyləri ehtiva edə bilər ki, o da bədii ədəbiyyatın içinə girmir. Nə qədər desən də ki, bu, demokratiyadır, ya nəyəsə uyğun deyil, istər-istəməz yazıçının daxilində sensor olur və son dərəcə sərbəst yazıçı olmaq mümkün deyil.

***

Mənə yaltaqlanmağın, yarınməğın, sadəcə, mənası yoxdur. Çünki yarınan da, yarınmayan da məndən eyni diqqəti görür. Ona görə də yarınməğa ehtiyac yoxdur. Kimsə haqqımda müsbət

nəsə deyəndə ola bilər, düşünür ki, mənə olan hansısa mənəvi vəfa borcunu ödəmiş olur. Belə qəlbi, ruhu təmiz adamlar var. Mən də o cür düşünürəm, çünki mən də kiminsə haqqında yazıramsa, bilirəm ki, bu, mənim borcumdur. Buna görə, kimisə yaltaqlıqda günahlandırırılsa, hesab edirəm ki, kişilik anlayışı o qiyməti verənlərdən uzaqdır. Çünki yaltaqlanan yox, fikir söyləyən, müəyyən məqamda özünün lazımlılığını, vacibliyini ortaya qoyan adam kişi adamdır, qurtardı getdi. Sən bu dünyada ya kişisən, ya da kişi deyilsən. Yarımçıq hamiləlik olmadığı kimi yarımçıq kişilik də olmur.

***

Mənim üçün yarınan, yarınmayan anlayışları yoxdur. Mənim haqqımda nəşə yazan adama o vaxt inanıram ki, doğrudan da, onun deməyə sözü var, söhbət ədəbiyyatdan gedir, o sözün də möhtacı ola bilirəm. Amma deyilən sözün səmimi olduğuna inanmayanda artıq o mənim üçün yoxdur. Nə qədər yaltaqlanır, nə qədər gözəl sözlər deyirsə, desin. O – yoxdur.

***

*V*əzifəni vəzifədən uzaq adamlar xoşlayar. Vəzifədəkiləri isə, əlbəttə, bu, həm də incidir. Çünki vəzifə səni sanki qəfəsin içinə salır, o qəfəsin içində hərəkət etmək isə bəzən çətinidir. Sənin üçün şərəf, namus, ləyaqət anlayışları boş sözlər deyilsə, sən o vəzifəni insan kimi yerinə yetirəcəksən. Vətən, millət, bayraq, himn, Prezident anlayışları, bunların bir-birinin içində qaynayıb qarışması varsa, sən öz yerindəsən.

***

*O*nu da bilmək lazımdır ki, tam sərbəst, tam azad vəzifə yoxdur. Əlbəttə, bundan darıxacaqsan. Əlbəttə, azad olmaq istəyəcəksən. Amma görəndə ki, o vəzifədə olmağınla hansısa faydalı işlər görürsən, sənə göstərilən etimadı doğruldursan, kiməsə yaxşılıq edirsən, kiminsə işinə yarıyorsan, kiməsə xeyir, fayda verə bilirsən, bütün bunlar sənin qəlbini böyük bir könül xoşluğu ilə doldurur. Məndə belə bir könül xoşluğu var.

***

“Xalq yazıçısı” fəxri adı mənə başqalarının göstərdiyi hörmət və etimadın bir nümunəsidir. Mən böyük fəxrlə bu adı daşıyıram. Yəni, heç təsəvvür eləməzdim ki, nə zamansa Xalq yazıçısı olaram. Düzdü, bu cür adlar dünyanın heç bir yerində yoxdur. Azərbaycan çərçivəsində bu adı daşımaq qürurverici və məsuliyyətlidir.

***

İlk vaxtlar həm yazmaq, həm də məmurluq etmək çətinlik vardı. İşlərimi qurandan sonra isə bir nizam yarandı. Bir var, sən işin dalınca düşəsən, bir də var iş sənin dəsti-xəttinə uyğunlaşsın. O vaxt problem də aradan qalxır, məsələlər də bir-birini tamamlayır. Demək çətinidir, tərəzi hansı tərəfə əyilir. Amma imkan olsaydı, məmnuniyyətlə oturub bədii yaradıcılıqla daha intensiv məşğul olardım...

***

Mən ancaq inandığım adamlarla ürək söhbəti eləyə bilərəm.

***

Mənim şeirlərimdə başqa şey də hiss olunur.

Soldu nar çiçəkləri, indi nar yetişəcək.

Bax, bu üzünü sabaha tutmaqdır. Yəni, o “yadımdamı?”lara əlvida, indi nar yetişəcək. Bu, başqa əxlaq və başqa mədəniyyət tərzidir.

***

Mənim üçün ən qəribə möcüzələr sırasında təyyarə var. Necə olur ki, o nəhəng birdən-birə uçar. Hər adamın öz möcüzəsi var. Onun bunun izahını bilmirəm. Hər adamın yetkinlik dövrünədək uşaqlıqdan özü ilə apardığı suallar və təcrübələr olur.

***

Mənim tərəddüdsüz keçən gecələrim olmayıb. Elədiyim hər hansı bir əməlin tərəddüdünü çəkmişəm ki, görəsən, düz eləmişəm, yoxsa yox. Şübhələr, tərəddüdlər... həmişə olub, olacaqlar.

***

Mənim yaxşı “baqaj”ım olub. O “baqaj”la hər hansı hədəfdən yan keçmək çox çətin olardı. Orta məktəbdə oxuyandan ədəbiyyatla ciddi məşğul olmağa çalışmışam, 23 yaşımdan elmi fəaliyyətə məğul olmuşam. Gördüyüm bütün işləri həvəslə yerinə yetirmişəm. Deyirlər, ey sənətin əzabı, yuxusuz gecələri... Bu sözləri başa düşə bilmirəm.

Sovet ideoloji prinsipi ilə deyirdilər ki, yaradıcı adam mütləq əzab-əziyyətdən keçməlidir. Açıq deyim ki, mənim heç bir çətinliyim, əzab-əziyyətli günlərim olmayıb. Çox asan şəkildə dissertasiyamı da yazmışam. İstər ədəbi, istər də sırf publisistik sahədə gördüyüm işlərdən zövq almışam.

***

Bilmirəm, yolum hamar olub, ya qabarıq. Belə şeyləri şairlər uydururlar: ağırlı, kəsəkli, nə bilim, daşlı yollar... 26 yaşında elmlər namizədi olmuşam, 33 yaşında elmlər doktoru, 40 yaşında Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun sədri seçilmişəm, 49 yaşında da rektor təyin olunmuşam. Yazdıqlarım, düşündüklərim də, göz qabağındadı. Heç

bir gizli işim olmayıb. Yolun hamarlığı, ağırlığı bizim mühakiməmizdən asılı deyil. Yolu da Allah verir, işığı da özü göndərir.

***

Çox zaman öz tamaşalarım olanda da teatra getməyə vaxt tapmıram. Həm də öz tamaşalarım axıra qədər baxa bilmirəm, ürəyim partlayır, çıxıb var-gəl edirəm. Öz əsərlərimə nadir hallarda baxmışam.

***

Yaxından tanıyanlar bilirlər ki, mən çox tez sönən adamam. Ürəyimdə kin saxlamıram. Əgər davakarlığım öz səhvim ucbatından baş veribsə, hətta kiçik bir uşaqdan da üzr istəməyə hazıram. Həm də son dərəcə sərbəst adamam. Mənim qədər daxilən sərbəst olan çox az ziyalı tapılar. Bu, istəməyənlərdə mənə qarşı hörmət yaradıb, istəməyənlərdə isə qısqanclıq.

***

Mən ictimai rəyi yaradanlardanam, onun arxasına gedənlərdən deyiləm. Hesab edirəm ki, ictimai rəy mənim hərəkətlərimdən, dediklərimdən yarana bilər. Heç bir vaxt oxucunun fikirləri ilə marqlanmıram. Qoy, oxucu mənim fikirlərimlə marqlansın. Kamal Abdulla haracan gedib, hansı səviyyəyə qalxıb, bunu da oxucu müəyyənləşdirsin. Heç zaman kimə görə nəyisə eləmirəm, əksinə, kimsə mənə görə nəyisə edir. Mən öyrədərək öyrənirəm.

***

Məni tanımayanlar deyir ki, Kamal çox egoist adamdır. Yaxşı tanıyanlar isə deyir ki, çox altruist adamdır. Yəqin ki, bu üçünün arasında var-gəl edirəm. Və elə bilirəm ki, onlardan birində qərarlaşmaqdan, hər birində olmaq daha normaldır.

***

Durum deyim ki, özümü sevmirəm, dünyanı sevirəm, düz olmaz. Amma burda həqiqətlə yanaşı, həqiqətdən çox uzaq olan şey də var. Təbii ki,

özümü sevirəm. Kim desə ki, özümü sevmirəm, başdan ayağa altruistəm, ona inanmayın.

***

*H*ələ də insanlara yaxşılıq eləmək xasiyyətimə tərgitməmişəm. Dəfələrlə özümə bu vədi verə-verə özümdə indiyə qədər məni tərk etməyən sadələvhlüyü sevirəm, mənə sadələvhsən deyəndə xoşum gəlir. Çoxları elə bilir ki, məni aldatdılar, xoşbəxt oldular. Olsun. Uşaqlığın hansısa əlamətlərini tərgitməmişəmsə, bəzi saqqallı dostlarım da bunu görüb *“uşaqlıq eləyir e...”* deyirsə, mənə, bunlar sevimli cəhətlərdir. Kiməsə yüzüncü dəfə aldanıram, amma yenə də inanıram.

***

*M*ənə bir adam göstərin ki, cəmiyyət və tənqid tərəfindən aldığı qiymətlə razılaşsın. Qane olmamaq qələm əhlinin az qala *“vəzifə borcu”*dur. O biri yandan, bunu dəfələrlə demişəm, bir də deyirəm: mən professional tənqidçi deyiləm. Amma güman və yəqin ki, haçansa öz ədəbi bioqrafiyami yazacağam və burada mənim romanım və digər

yazdıqlarım haqqında ağına gələni deyənlərlə ağzına gələni deyənlər arasında əməllicə fərq qoyulacaq və bunu görəcəklər.

***

Hayatın müxtəlif sahələrdə hadisələrin axarını, sürətli inkişafını izləyən tarixçi deyiləm. İkincisi, heç vaxt qarşıma müəyyən məqsəd qoymuram. Yəni, *“indi çıxış edəcəyəm və ya məqalə yazacağam, yaxud kitab buraxacağam və bununla da mütləq milli şüur, təfəkkür dəyişəcək”*. Yox, bu fikirlərdən uzağam. Ürəyimdən nə keçirsə, o işi görürəm, həvəsim nəyədirsə, onun qulpundan yapışırım.

***

Bu yola çıxanda necə idimsə, elə də qalmışam, dəyişməmişəm. Əgər pedaqoq olmuşamsa, həqiqətən, bu şərəfli adı daşımışam, deməli, elə indi də müəlliməm. Sırası vətəndaş olmuşamsa, bu gün də daxilən özümü vətənin layiqli övladı sayıram və ömrümün sonunadək belə davam edəcək.

***

Həm yaradıcılıqla məşğul olmaq, həm də rəhbərlik etmək mənim üçün yorucu deyil. Əksinə, birindən o birinə keçəndə beyin dincəlir, ürək dincəlir. Bunların hamısı biri-birini tamamlayır.

***

Mən heç vaxt tanıdığım və ünsiyyətdə olduğum adamlara müşahidə obyektini kimi baxmıram. Ola bilər, kimdəsə hansısa xüsusiyyəti beynimin bir güşəsinə həkk eləmişəm ki, lazım gələndə istifadə edəcəm. Bunu demək mənim üçün çətindir. Amma hər halda, həyatım boyu ünsiyyətdə olduğum adamlar çox maraqlı insanlar olub. Necəliyindən, kimliyindən asılı olmayaraq.

***

Heç indinin özündə də bilmirəm ki, yazıçı olmuşam, yoxsa yox. Mənim mətnim kimə isə bəzəndə belə deməyə imkan verirsə, sevindim. Əslində isə mənə belə gəlir ki, yazıçı olmurlar, yazıçılığı yaşayırlar.

***

“Şehrbazlar dərəsi”ndə Görükməz təpəyə qalxan dərviş Hüsniyəm var. Kənardan baxanlar ki, təpəni görmürlər, elə bilirlər, bu adam hava ilə yuxarı yeriir. Təpənin başında uzanıb əllərini boyunun arxasında daraqlayandan sonra o, elə bil, göyün ortasında uzanıb asıla qalır. Bax, o Görükməz təpəyə qalxmaq istədim. Hər dəfə ayağını irəli atanda, elə bil, boşluğa atasan.

***

Bizim hamımızın vaxtilə çıxdığımız, bəzimin isə indiyənədək içində qaldığı mağaradı.

Mağaradakı bizim yazı idisə, o isə bizim yazı idi, elə çiçəyə bənzəməliydi. Mən ona inanıram ki, indicə əgər çeçələ barmağımla hansısa bir hərəkəti etsəm, ya etməsəm, dünya tarixi tamam başqa cür davam edəcək. Mənim alın yazım da bu “başqa cür”ün içində. Necə deyirlər, kəpənək qanadlarını açıb uçdusa Sakit okeanda təlatüm yaranacaq...

OLUM VƏ ÖLÜM
HAQQINDA

***

Ə həyatımız başdan-başa sirdir. Bu, bilməyə-rəkdən ona toxunmaq ehtiyacı ilə yaranır. Onu açmaq, faş eləmək ehtirası ilə deyil, ona aidliyimə qovuşmaq arzusu ilə baş verir. Bir də ki, sirr kimin üçünsə sirdir. Kimin üçünsə o, sirr olmaya bilər. Bu bir növ sayrışma kimidir. Sayrışmanın görünən və görünməyən, işıqlı və qaranlıq tərəfləri var. Sirrin də eləcə. Onun açılması, qapanması ona müraciət edəninin istəyi ilə baş vermir. Bu, sirrin özünün istəyi ilə baş verir. Cokondaya baxıb onu bəyənməyən bir özündənraziyə məşhur rus aktrisası belə demişdi: *“Bu xanım uzun əsrlər boyu elə adamların xoşuna gəlib ki, indi artıq o özü seçir, kimin xoşuna gəlsin, kimin xoşuna gəlməsin”*.

***

Aşkardakılar və gizlindəkilər bir-birini həm-ahəng şəkildə tamamlayır. Aşkardan gizlinə, gizlin-dən aşkara gedən yol, əslində, bütövlüyə gedən yoldur desək, heç də səhv etmərik.

***

Xoşbəxtlik çox nisbi anlayışdır. Kimsə özünü xoşbəxt saya bilər, amma başqasının gözündə bəd-bəxt olar. Kimsə əksinə.

“Xoşbəxtlik nədir, nə deyil?” kimi suallarla düşünüb xoşbəxt olmaq mümkün deyil. Bu barədə baş sındırmağa, məncə, dəyməz. Bunu yaddan çıxarsan, o zaman, bəli, xoşbəxt olmaq ümidin var. Qır-xayaqdan soruşublar ki, sən necə yeriyorsən, əvvəl hansı ayağını atırsan, sonra hansını? Qırxayaq düşüb, düşünüb və yeriyə bilməyib, qalıb yerində.

Məncə, xoşbəxtlik ətrafınla daxilil arasında yaranan harmoniyadır. O əldə olunursa, sevinməyə dəyər.

***

Allah həm bütün Kainatda, həm də mənim qəlbimdədir. Könlümdə Allaha doğru gedən bir yol var. Mən öz Allahıma inanıram. Gözümü yumub onunla təmasa girməyə çalışıram, yəni, dua edirəm. *“Bu səhvimi də mənə bağışla, bir daha səhv etməyəcəyəm...”* Amma çifayda?! Səhvlər təkrar

olunur. Dualar da. Görünür, Allah səhv etməyimizə alışıb. Etməsək, təəccüblənər.

Amma hər gün məhz dua edim – bu, mənim tərzim deyil. Kişilərin duası *“Allah qoysa”*, *“İnşallah”* kimi sözlərin və niyyətlərin içindədir.

***

Mən heç zaman qarşıma xüsusi olaraq bir hədəf qoymamışam. Hansısa məsafə qət olunubsa, onu sonra dəyərləndirib müəyyən hədəfə uyğun gəldiyini dəqiqləşdirmək olar. Əvvəl – hədəf, sonra ona doğru yol! Bu, mənlilik deyil. Əvvəl – yol, sonra hədəf! – bu, mənlilikdir.

***

Rəqəmləri bizim üçün mənalı edən onların ətrafında bala, yəni müəyyən rituallara, adətlərə gələn arıların olmalarıdır. 7 rəqəmi “yeddi gün yeddi gecə”də daşlaşıb. “Yeddi arxa dönən”ində bərkiyib. Bu rituallar bu rəqəmi bizim üçün mənalandırır.

“0” isə insan zəkasının son dərəcə abstrakt, riyazi düşüncə məhsuludur. Bu rəqəmi riyaziyyata

ərəblər daxil edib. Sıfırın fəlsəfəsi o biri rəqəmlərin hamısının fəlsəfəsindən böyükdür.

***

*Sirr nə vaxtsa açılacaq sirdisə,
Heç əvvəldən yaranmayıb sirr kimi.*

Həyatın sirri nədədir – mən bunu bilmirəm. Bəlkə, heç bilmək də istəmirəm. Amma necə ki yazmışdım, elədir. Bir var – dünyanın, dövrün, proseslərin sirri, bir də var qonşu Həzrətqulun sirri. Bir var – sirri Xuda, bir də var – hamıdan gizlədib demədiyini, ürəyində saxladığının məhəbbətin sirri. Böyük sirr heç kimdən gizlədilmir. Onu sadəcə görmək lazımdır. Bunu biz birdən edə bilmirik. Yavaş-yavaş bu sirlərə vəqif oluruq. O biri sirri isə bərk-bərk gizlədirik. Amma kimdən gizlədirik, niyə gizlədirik – bunu da bilmirik. Belə bir deyim var, deyir, üç adam bildisə bu artıq sirr deyil. Mən isə deyirəm. Bir adam bildisə, artıq sirr deyil. Yenə də həmişə iki misraya qayıdırəm. “*Sirr nə vaxtsa açılacaq sirdisə, heç əvvəldən yaranmayıb sirr kimi*”...

***

*H*əyatdan sonrakı həyat doğulmaqdan əvvəlki həyat kimi bir şeydir. Ana bətnində ürəyimiz döyünəndən üzü bəri ki biz bir şey xatırlamırıq. İki yaşınadək dünyada ola-ola ki bir şey xatırlamırıq. O zaman ölümdən o tərəfdə də bir şey xatırlamamağımız bizi didərgin etməməlidir. Ölümü hər vəchlə yumşaltmağa çalışa-çalışa onun əhəmiyyətini şişirdirik. Ölümdü də, onu hiss etməyəcəyik. Uyquya getdiyi anı kim tuta bilib?! Bu da əbədi uyqudur. Hətta, bəlkə, yuxuları da oldu...

***

*V*axt gələcək, haqqımızda deyəcəklər ki, onlar koronavirus dövründə yaşadılar. Maska bütün üzlərini tutduğu üçün bir-birimizi tanıyaq (!) deyə, nəhayət ki, bir-birinin gözlərinin içinə baxdılar. Nə gördülər?! Bir-birini daha yaxşı tanıya bildilərmidi?! Bunu demək, hələ ki, çox çətinidir. Amma pandemiyanın bizdən apardıqları ilə bərabər bizə verdiyi də oldu. Biz artıq maskalı bir-birimizi tanımaq üçün bir-birimizin gözünün içinə baxırıq. Buna alışırıq. Bu vərdişimizi unutmayaq.

***

Xalqlar özlərini bir-birinə daha yaxşı tanıtməyə ehtiyac duyduqları zamandan *“mədəniyyət təbliği”* deyilən böyük bir məşın çalışır. Hər bir xalq öz mədəniyyətinin təbliği ilə özünəməxsus şəkildə məşğul olur. Elə xalq var ki, özünü dünyaya tanıtməsinə artıq heç bir ehtiyacı yoxdur. Elə xalq da var ki, belə bir ehtiyacı əbədi ödəməyə məhkumdur. Azərbaycan xalqı, yəqin ki, bu sonuncular sırasındadır və ortaya çıxan ən qəribə, məntiqli sual da budur: nə üçün biz bu işlə daim məşğul olmağa, yəni, mədəniyyətimizin təbliğinə, kimliyimizi sübut etməyə, başqalarından özümüzə layiq münasibət gözləməyə əbədi məhkum olmalıyıq? Cavab belədir. Kifayət qədər səmərəli və keyfiyyətli şəkildə bu işlə məşğul ola bilmədiyimiz üçün.

***

Ən qorxulu şey hələ də bəzi miflərdən yaxa qurtara bilməməyimizdir. Amma həyat məcbur edir. Nəsə çoxdandır qulağıma “Koroğlunun, Həcərin nəvələriyik” sədası dəymir. Bir az da yaxın babalarımızın – məşədi abdullaların, hacı əhməd-

lərin, kərbəlayi məhəmmədlərin nəvələri olaq. İş o zaman düz gətirər ki, hər şey öz həqiqi ölçüsündə görünə.

***

Sənin alnına yazılmış və hərəkətlərini tənzimləyən bir ali qüvvə var. Onunla nə qədər çarpışsan da, yenə ona məğlub olacaqsan. Bu taleyimizə yazılan bir xətdir. Bəzən də heç bir yaxşılıq etmədiyim adamlardan böyük sədaqət görmüşəm. İnsanları xəyanətkar və sədaqətli kimi iki cəbhəyə ayırmaq düzgün deyil.

Təbii ki, bu onun mühiti, özünün iradəsi, daxili aləmi və təbiəti ilə bağlıdır. İnsan özü-özü ilə daimi mübarizədə püxtələşir, formalaşır. İnsanın içində iki qüvvə mübarizə aparır. Sədaqət, gözəllik, xeyir mələyi bir çiyindədir, xəyanət və şər mələyi o biri çiyində qərar tutub. Bunların bir-biri ilə mübarizəsindən bizim həyat yolumuz doğulur.

***

Müsəlman psixologiyasından çıxış eləsək, üç arşın torpaq lazımdır ki, bizi o torpaq boyda qəbrə

qoysunlar. Bu dünyadan umacağımız budur. Ancaq bununla yanaşı, Çexov deyən kimi, *“insana bütün kainat lazımdır”*. Həm o üç arşın torpaq, həm də bütün kainat...

***

Sevgi yaşla bağlı olan insan hisslərinin onundandır. Məsələn, bağlantı, doğmalığ, öyrəncəlik, istək kimi hisslər də var. Müxtəlif yaş dövrlərində bunlardan biri *“işə düşür”*.

Onu tapmaq mümkün olsaydı, insan daşa dəymiş sevgiyə rast gəlməzdi. Hamı xoşbəxt olardı.

***

Özümdən sonrakı həyata da, məhşər ayağına da inanıram. Ona da inanıram ki, məhşər ayağında bizi dəhşətli suallar gözləyir. Və bu sualların cavabını vermək asan olmayacaq.

***

A. Baxıxanovun belə bir kəlamı var: İnsan iki dəfə sevinir. Bir yaxşılığı edən zaman, bir də öz

əməlinin nəticəsini görən zaman. Amma mənim aləmində birinci daha gözəldir. Normal insan bu yaxşılıq prosesinin özündən həzz almalıdır. Yaxşılıqdan həzz almağı bacaran insan böyükdür.

Bu kəlamın içində təmənnalı heç nə yoxdur. Həmişə təmənnada bulunan adamlar isə yəqin ki, var. Ancaq hər kəs öz ömrünü yaşayır.

***

Hərdən fikirləşirəm ki, məni çətin sualların cavabları axtarışına çəkən, bəlkə də, yaş məqamıdır. Sonra görürəm ki, bu, nə vaxtsa yığılmış təcrübəylə bağlıdır, *“Yaşlaşdıqca insan o dünya haqqında fikirləşir”* ehkamı ilə yox, əslində, bu, normal adamın əvvəl-axır, cavanlığından və ya qocalığından asılı olmadan gəlib çatdığı bir mərhələdir. Bəlkə, bu suallarsız da gözəl yaşayıb, ömür sürən insanlar var. Amma fikrimcə, cavabı tapılan və tapılmayan suallar hər bir insanı düşündürməlidir.

***

Həyatımızda baş verən partlayışı kimlərsə nə zamansa danışacaqlar. Bu o demək deyil ki,

partlayışa şahid olan nəsil artıq yoxdursa, onu yazmayacaqlar, həmin informasiya itib-batacaq. Belə deyil. Bu, qanla, yaddaşla, dərin genetik kodlarla nəsildən-nəslə ötürülən informasiyadır. Bunu biz özümüz də çox zaman hiss edə bilmirik. Çox ola bilər ki, mən XVI, XVII əsrdə yaşamış və hansısa hadisənin təsviri olmuş məqamı özümdən xəbərsiz içimdə bilmədən yaşadıram. Amma o informasiya mənim içimdə qapanıb qalmamaq üçün mənim özümle əməlli-başlı “*mübarizəyə*” qalxır. Bəlkə mənim özümü də aldadıb real həyata bədii “*maska*”da daxil olur. Çünki onu içimdən çölə çıxararkən bədii vasitələrdən istifadə edərək onu ədəbiyyat dilinə çevirməyə çalışıram. Bunlar hamısı onu göstərir ki, nə zaman baş verməsindən asılı olmayaraq, hər bir hadisə hökmən öz əks-sədasını tapmalıdır. Hətta biz deyəndə ki, tək əldən səs çıxmaz – ona da şübhəylə yanaşmaq lazımdır. Tək əldən də səs çıxar. Tək əldən sükutun səsi çıxar.

***

Ümumiyyətlə, mənə həmişə elə gəlib ki, kitab çox oxuyan adamın ağı da, biliyi də, həyat təcrübəsi də çox olur. O, daha maraqlı, daha ləyaqətli

ömür sürə bilər. Amma hərdən oturub fikirləşirəm ki, heç kitab oxumayan adamlar da var. Onların da içində son dərəcə ləyaqətli, şərəfli həyat yolu keçənlər, həyat təcrübəsi dərin olanlar olur. Bəs bunu necə anlamaq olar? Deməli, belə çıxır ki, bütövlükdə götürəndə həyat özü kitabdır, mətnidir. Kimi mətnin mətnini oxuyur, kimi də həyatın özündən öyrənir. Mənə elə gəlir, insanda kitabı çox oxumaq ehtiyacı həyat kitabını adekvat oxuya bilməyəndə yaranır. Həyat kitabını kifayət qədər ciddi şəkildə oxuya bilməyəndə, həyatı həyatın özündən yox, kitabdan öyrənmə məcburiyyətini (*ehtiyacını*) özündə hiss edirsən. Söhbət təbii ki, ədəbi-bədii kitablardan gedir.

***

Məncə, həyat da məni öyrədir. Sadəcə, həyat bizi öyrədərkən yaxşı öyrənci oluruq. Bizə dərs olmur ki, bu işi belə yox, elə görürlər. Çünki biz çox zaman həyatda nəticə ilə üzləşmirik. Amma kitab öyrədəndə ki, belə etməyin nəticəsi budur, onda tamlıq olur. Həyatın bizə verdiyində ayrı-ayrı ştrixlər ola bilər, tamlığı bütöv şəkildə hiss etməyə bilərik. Amma kitabda sanki hər şey bir-birini tamamlayan şəkildədir. Ona görə kitabdan öyrənmək

daha asan, həyatdan öyrənmək daha çətindir. Həyatı kitab kimi oxuya bilənlər isə xoşbəxt adamlardır. Qısa, hər şey kitabdır, hər şeyi kitabdan öyrənmək olar – həyat kitabından dostum Çingiz Abdullayevin kitablarına qədər...

***

Paralel zamanlar və məqamlar, insanların ikiləşməsi, keçmişdən bu günə ötürülən *“mesajlar”* və başqa bizə mistik görünən məqamlar mənim üçün çox cəlbedici və maraqlıdır. Biz sanki güzgüyə baxırıq, biz güzgüyə baxanlarıq. Amma güzgüdən bizə baxanlar da var. Biz onları görmürük. Kimdilər? O biri dünyanınmi adamlarıdır, yoxsa təhtəşüurumuzun dərinliyindəkilərmidi? Sartr və Kamyu kimi bir güzgünün iki tərəfində qərar tutublar?! Güzgüyə baxan tərəf ayrı, güzgüdən baxan tərəf bir ayrıldı. Və onlar tez-tez yerlərini dəyişirlər. Biri o birinin yerinə keçir. Maraqlı deyilmi? Məncə, maraqlıdır.

***

Biz həyatımızda, əlbəttə ki, mistika adlı bir aləmlə qarşılaşmışıq, bu bizim uşaqlıq dövrümüz-

dür. Məsələn, anam mənə deyəndə ki, *“a bala, az şuluq elə, az atıl, düş, balkon uçaçaq”*, mən elə bilirdim ki, balkonumuz həqiqətən qanad açıb uçaçaq. Yəni, o sözlərin içindən doğan metaforik mənalər, sözlərin özü ilə gətirdiyi mistika dolu poetizmlər uşaqlıq dövrünün məhsuludur. Mənə deyiləndə ki, *“ayağının altına bax, yıxılırsan”*, mən əyilib ayağımın altına baxardım. Həyatimizdə bir qoca nənəm vardı, ona “nənə” deyirdim, bizim ailəyə yaxın adam idi. Adı Badam nənə idi. O mənə qəribə əhvalatlar danışardı, nağıllar danışardı, məni qorxudardı. Damdabaca ilə qorxudardı. Mən də, damdabacadan çox heç nədən qorxmazdım, amma sonradan anladım ki, bu elə adi damda bacadır. Damın bacası olar da. Amma *“damdabaca”* sözü bir yerdə deyiləndə qorxulu bir şey idi.

***

Qaranlıq bizim anladığımız mənfi çalarlı atmosfer deyil, onun da öz hikməti var. Məsələn, göy üzü qaranlıqdır, amma ulduzlar sayrışır. Ulduzlar o qaranlıq pərdəsinindeşilmiş nöqtələridir ki, yəni, o tərəfdə ucsuz-bucaqsız işıq var. Işıqmı, qaranlıqmı? Bu sualın cavabını tapmaq asan məsələ deyil. Qaranlığın öz fəlsəfəsi var.

***

Bizim gördüyümüz zərrə işıq olmaya, qaranlığın özünün bizə demək istədiyi, bizdən gizlənən, amma qaranlığın bizə təqdim etdiyi işıq ola bilər. “Kitabi-Dədə Qorqudda semantik sayrışmalar” kitabımda belə bir məqam var. Sayrışmalar nədir – işıq-qaranlıq, işıq-qaranlıq. Onlar bizim gözümüzdən ani olaraq keçir, amma onlara yaxınlaşsaq görürük ki, bu sayrışma bəlkə də min il sürür. Min il işıq, min il qaranlıq. Bax, o işıqdan qaranlığa, qaranlıqdan işığa keçən enerji ki, bizə gəlib çatır, bu işığın hərəkətini fizika belə izah edir: hərəkət həm korpuskulyar, həm də fasiləsizdir. Bu ikisini bir yerdə təsəvvür etməyən adam heç elmlə məşğul olmasa yaxşıdır. Onu təsəvvür etmək son dərəcə çətindir.

***

Pandemiya dövründə bizim öyrəndiyimiz, əldə etdiyimiz heç nə olmadımı?! Məncə, oldu. Biz üzümüzü – ağzımızı, burnumuzu “maska” ilə bağlayıb bir-birimizi çətinliklə tanımağa məhkumuq. Ümid gözlərə qalır. Biz bir-birimizi tanımaq üçün bir-birimizin gözünün içinə diqqətlə baxmağa başla-

mışıq – siz bunun fərqləndəmisiniz?! Bu isə bizi bir-birimizin qəlbinə baxıb orda nə isə görməyə aparan yoldur. Müharibə də eləcə. O, təkcə ədəbiyyata deyil, bütün həyat sahələrimizə çox şey öyrətdi. Ən əsası, bir-birimizin qədrini daha yaxşı bilməyi.

***

*B*u, mənim fəlsəfi kredomdur, yaşadığımız dünyadan başqa paralel dünyaların olduğuna inanıram. Bir başqa paralel dünyada bayaq şəkil çəkən fotoqraf oturub bizə qulaq asır. Bir başqasında biz çay içirik, o birində içmirik. Sonsuz sayda ulduzlar varsa, deməli, həmin ulduzların hər biri həyatla dolu olmalıdır. Həyatımızın hər parçası o ulduzlarda öz davamını yaşayır.

***

*A*rzunu, istəyini, ürəyindən keçənləri olduğu kimi, insanlara çatdırma bilməmək; olduğun kimi görünməmək – yəqin, ən ağır şey budur və yaxud həm də budur. Buna ən ağır xaç yox, ağrılardan biri deyərdim: unudulmaq qorxusu, sevilməmək qorxusu, lap elə sevilmək qorxusunun özü də... çox şey

sadalamaq mümkündür. Ancaq bunların içində, bəlkə də, ən dəhşətlisi o dünyada, məhşər ayağında cavabını tapa bilməyəcəyim suallardır. Cavabsız suallar... Mənimçün ən ağır xaç elə cavabsız suallardır...

***

Məni ən çox narahat edən və ətimi tökən Allahla və ölümə pozaya girib “sən”lə danışmaq (*guya ki!*) cəsarətidir. Nəsə, təklər, tənhalər yaman çoxalıb. Tək, tənha olmayanlar da moda xatirinə onların içlərinə dürtüblər özlərini. Əslində, tənhalıq barədə danışmazlar, “*mən təkəm*” qışqırıb deməzlər. Bu, misranın qoxusundan, duruşundan, biçimindən ürkək-ürkek boylanmalıdır. Əgər gücü qalıbsa, boylana bilirsə... Ölüm də, xüsusilə, Allah da laübalı münasibətlərdən uzaq duran varlıqlardı. Onlarla zarafat eləməzlər, münasibət son dərəcə rəsmi olmalıdır. Bizə elə gəlir ki, onları inasaniləşdirdikcə özümüə yaxınlaşdırırıq. Bu bizim boş cəhdimizdi. Allah və ölüm qarşısında ancaq farağət şəklində!! Bu mənim onlar qarşısında qorxum deyil, onların hər ikisinə böyük məhəbbət və sevgimdən gələn sitayişdi.

***

Mən insanlara ölümdən qorxmağı, ölümün o qədər də qorxulu olmadığını aşılıyram.

İnsan ölümdən qorxmalıdı. Mən görürəm, bilirəm ki, insan ölümdən qorxur. Və bu qorxu onu heç də ləyaqətli addımlar atmağa gətirib çıxarmır. Ölümdən qorxu insanı ona layiq olmayan addımlar atmağa gətirib çıxarır. Həm də ölümdən qorxmayanda, biləndə ki, bu harasa keçid addımdı, o insan çalışır ki, həyatını daha ləyaqətli yaşasın. Mən çalışıram ki, insanı ölüm qorxusundan qurtarım. Yazdıqlarım da buna cəhddir. Bəlkə, özümü, bəlkə də, mənə inanan kimsəni, bu qorxudan qurtarmaq cəhdidir.

***

Biz gəlmişik nahaq dünyaya imtahanlardan keçməyə və haqq dünyaya da qayıdacağıq. İnsan azad nə cür yarana bilər? O, həbsxanaya gəlir. Azadlıq sonra olacaq. Haqq dünyasında.

***

Yuxuda ölmək istərdim. Ola bilsin, rahat olduğuna görə. Düzü bilmirəm. Bəlkə, ona görə ki,

yuxu sənin o biri aləmlə təmasının sanki gerçəkləşən məqamıdır.

***

*M*ən Azərbaycan ədəbiyyatında yeganə bir adam tanıyıram ki, dünyanın nə üçün yarandığı sualını öz qarşısında şeir şəklində qoyub. Heç ağılınıza gəlməz, bəlkə. O sənətkar Aşıq Ələsgərdir.

*Yerin, göyün, ərşin, gürşun binası
Əsl bünövrəsi, ay nədən oldu?
Göyü yerdən, yeri göydən kim seçdi?
Hikmətin binası ay nədən oldu?*

Göyü yerdən, yeri göydən seçmək məsələsi antik mifoloji sistemdə qoyulan suallardır. Nə zaman göy kişi başlanğıcı, yer qadın başlanğıcı oldu? Yağış yağdı, yerdən doğuldu hər şey? Bu, mifoloji suallardır.

***

*Y*unan Allahlarının, yarıallahlarının hamısı gözəldir. Şillərin bir şeiri var bu barədə. Hara qeyb

oldunuz? Siz getdiniz dünya bəsitleşdi, rəngsizləşdi.
O vaxt dünyanın maraqlı dövrüydü.

***

Hər bir insanın təsəlliye ehtiyacı var. Mən
elə bir güclü insan deyiləm ki, təsəlliye ehtiyacım
olmasın.

Amma o təsəllini axtarmıram. Bəxtim gətirib
və elə adamlarla əhatə olunmuşam ki, təsəlli mənə
lazım olanda o adamlar özləri heç nə ummadan
onu verirlər. Yəni hiss eləyirlər ki, müəyyən bir xoş
sözə ehtiyacım var.

***

Dinlərlə insanın, cəmiyyətin inkişafında bir
sahmanlaşma başladı. Və dinlər həyatımızı müəy-
yən məcraya saldılar. Təkallahlığın başlamasıyla,
məncə, dünyanın təəccüb şəklində dərk olunma-
ğına nöqtə qoyuldu.

***

Dindar deyiləm, dinin gətirdiyi müəyyən
işıqlı cəhətlər var ki, uyuşmağa çalışıram. Çalış

yaxşılıq elə. İnsan olmağa çalış. Yəni, ona görə yox ki, dində belə deyilib və mən Domokl qılıncının altında o yaxşılığı hökmən eləməliyəm. Yox, görünür bunlar bir-birini tamamlayır.

***

Ölüm sözünün mənim üçün sirli, pünhan tə-
rəfi var. Yazılarımdan da belə bir şey keçir. Bir əsə-
rimdə Salur Qazan deyir ki, məqamın sirri var, mə-
qam rəhm məqamı deyil. Məqam mənim üçün an,
saat anlayışını vermir. Məqam bu dünyanın hansısa
görmək istədiyim, amma görə bilmədiyim əbədi
gizli vaxtı və məkanıdır. Amma anı yaşayırıq. Mə-
qam məqamlara toplanıb saata çevrilmir. Anlarsa
bir-birinin ardınca dəqiqələrə dönür.

İnsandan əbədi gizlədilən şeylər var. İnsanın
insan kimi borcu odu ki, heç olmasa, onlardan
ümumi şəkildə xəbərdar olsun.

***

○ sirləri açan bir kəs olmayacaq, bundan xə-
bər tutmayacağıq heç vaxt. Ölüm ən sirrli məqam-

dı. Heç kəs bilmir ki, necə öləcək, ruhlar dolaşır ətrafımızda, o da məqamdı, sirri var.

Amma yalnız bunu bilirəm ki, ətrafımız, yaşadığımız dünya belə məqamlarla doludu. Bunlar o qədər çoxdu ki, bir-biri ilə çulğalaşır. Bununla yanaşı, heç bir insan məqam sahibi deyil. Sahibi yəqin ki, Yaradan, yaxud onun ətrafındakı hər hansı mələklərdən biri, bəlkə, hamısı bir yerdədir.

***

Bəzən elə şeylərin əhatəsində olmağa çalışırsan ki, çoxlarına qəribə görünür. Məsələn, bir əsər yazmışdım, tamaşaya qoydular. Dostlarımı premyeraya çağırdım. Soruşdular ki, əsərin adı nədi? Dedim, "Ruh". Qəribə yanaşdılar. Biri gülə-gülə dedi, bəsdi də, ölülərdən yazdın... Amma mənə hansısa cazibə qüvvəsi o biri dünya qarşısında mərdanə dayanmağa sövq edir. Sanki özümü qoruma, müdafiə səngərinə girirəm. İnanıram ki, o dünyada sorğu-suala tutulacayıq. İnanıram ki, o suallara cavablar vermək lazım gələcək. O cavabların çoxunu, bəlkə də, tapmayacam.

***

Bu dünyada eləmək istədiyim şey o dünyada verəcəyim cavablarla bağlıdır. Yəni özümü o dünyadakı sual-cavaba indidən hazırlayıram.

***

Hər şey təbiidir. Ən böyük sünilik də, iki-üzlülük də, ikili və yaxud üçlü standartlar da – hər şeyin öz təbiilik dərəcəsi var. “Yazıçı və siyasət” də, bir sözlə, bir yazı ilə açılan sirr deyil. Amma görünən sirrdir. Görünən sirdən isə açılan sirrə lağım, yol atmaq mümkündür. Və bir də sirr nə vaxtsa açılacaq sirdisə, heç əvvəldən yaranmayıb sirr kimi. Bizdə son zamanlar, xüsusilə dözümsüzlük məqamının imitatorları yaranır və nümunələri, örnəkləri də yox deyil.

***

Tale ilə həyat (*mən buna çox inanıram*) eyni şey deyil. Taleyində olan həyatında olmaya bilər.

Bəzən fizikləri oxuyuram. Görkəmli fiziklərin fəlsəfə ilə bağlı çox maraqlı kitabları var. Hayzenberq var ki, onun "Fizika və fəlsəfə" kitabında Nils Borla olan mübahisələrindən, Nils Borun təbiətə, kainata olan baxışlarından yazıb. Bilirsinizmi, dəqiq elmlərlə humanitar elmlər arasında son dərəcə ciddi izomorfluq (*oxşayış*) var. Bunlar bir-birini, elə bil ki, təkrar edirlər. Məsələn, fiziklər deyir ki, Kainat Böyük Partlayışdan yaranıb. Ammabədiilik də elə partlayışdan yaranır. Böyük partlayışın məkanı sıxılmış nöqtədir. Partlayışa gətirən səbəb nöqtənin singulyarlığı adlanır. 13,5 milyard il bundan əvvəl yaranan kainat bir nöqtədən yaranıb. Amma son dərəcə sıxılmış, içərisində fantastik bir sıxılma olan nöqtədən. O nöqtə partlayıb və kainat yaranıb. Eyni şey ədəbiyyatda da var. Bədii ədəbiyyatın yaranışı kainatın yaranışı kimi bir şeydi. Kiçik bir səs-dən böyük bir mətn yarana bilir. Səs Mətni öz içində saxlayır. İzomorfizmi burda axtarmaq lazımdır. Fiziklərlə liriklər bir-biri ilə ancaq zarafat etməməlidirlər. Onlar bir-birilə dostluq və söhbət etməlidirlər. Biz o Böyük Partlayışdan 13,5 milyard il sonra bu gün o Böyük Partlayışın əks-sədasını tapa bilirik

(bunu fiziklər edir), buna görə Nobel mükafatı alan alimlər var. Onlar müxtəlif radiocihazlarla Kainata yayılmış o möhtəşəm partlayışın əks-sədasını tuturlar. Təsəvvür edin, 13,5 milyard il bundan qabaq baş verən partlayışın səsini eşidirik, amma ilk bədii partlayışın səbəbkarı olan səsin qüdrətini unuduruq. Bəzən böyük cisimlər fizikası kiçik cisimlər (səslər, cümlələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər) aləmində nə baş verir sualına cavab verə bilir.

***

Mənə elə gəlir ki, insan yaşadığı həyatın hər anında başqa bir perspektivli həyatın içinə düşə bilər. Yəni, ulduzların hər birində bizim bir anımızın tamam başqa bir həyatı yaşanır. Amma biz burda-yıq və yaşadığımız anı yaşayırıq.

***

O biri dünyaya inanıram. Cənnət-cəhənnəm – bu mənada yox, superkainat dediyimiz bir yerdə sonsuz sayda dünyaların varlığına inanıram. Məsələn, o biri başqa dünyada sən yenə də indiki yerin-

də oturmusan, amma saqqalın yoxdur, bir ayrı dünyada sən qəlyan çəkirsən.

***

İndi görürəm ki, yanımda ola biləcək dost-
larımın çoxu yoxdur. Bu, çox böyük üzüntüdür.
Hamısını rəhmətlə, ehtiramla anıram. Uşaq vaxtı
itirdiyim sinif yoldaşımdan tutmuş Azad Mirzəcan-
zadəyə qədər. Hər dəfə səndən bir parça gedir...

İÇİNDƏKİLƏR

TƏRTİBÇİDƏN.....	3
Dövlət və cəmiyyət haqqında	7
Multikulturalizm və tolerantlıq haqqında.....	31
Dil haqqında.....	53
Mifologiya haqqında	73
Kitabi-Dədə Qorqud” eposu haqqında	81
Əsərləri haqqında	99
Ədəbiyyat haqqında	139
Yazı haqqında.....	185
Yaddaş haqqında	225
İnsan və insan xisləti haqqında	239
Özü haqqında.....	249
Olum və ölüm haqqında	267

Çapa imzalanıb: 15.10.2025
Format: 70x100 1/32. Qarnitur: Calibri.
Həcmi: 18,5 ç.v. Tiraj: 300.

Hüquqi ünvan: AZ1005, Bakı şəhəri, Səbail rayonu,
Nigar Rəfibəyli, ev 4/52